

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Даниленко Святослав Вікторович

УДК 94(477)394+304.44«Дурдуківські»«1890/1930»

**Родина Дурдуківських у громадсько-культурному житті України
(кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доцент А. А. Кравченко

Київ – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
РОЗДІЛ ІІ. УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ.....	39

РОЗДІЛ ІІІ. ОСНОВНІ НАПРЯМИ КУЛЬТУРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОДИНИ ДУРДУКІВСЬКИХ.....	57
РОЗДІЛ ІV. ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО.....	83
РОЗДІЛ V. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО.....	116
РОЗДІЛ VI. МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ДУРДУКІВСЬКОГО... ВИСНОВКИ.....	159 172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	182
ДОДАТКИ: БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ, ФОТО.....	232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
 БУД – Братство української державності
 ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада
 ВУАН – Всеукраїнська академія наук
 ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
 ГПУ – Головне політичне управління
 ДАК – Державний архів м. Києва
 ДПУ – Державне політичне управління
 ЗУБДО – Загальноукраїнська безпартійна демократична організація
 ІНО – Інститут народної освіти
 НАН України – Національна академія наук України
 НКВС УРСР – Народний комісаріат внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки
 НТШ – Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка
 ПБ ЦК КП(б)У – Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України
 СВУ – Спілка визволення України
 СЛОН – Соловецький табір особливого призначення
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 СУМ – Спілка української молоді
 ТЄЗ – Товариство єдності і згоди
 ТУП – Товариство українських поступовців
 УАН – Українська академія наук
 УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
 УНР – Українська Народна Республіка
 УНТ – Українське наукове товариство
 УПА – Українська повстанська армія
 УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
 УРДП – Українська радикально-демократична партія
 УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
 УТШО – Українське товариство шкільної освіти
 УЦР – Українська Центральна Рада
 ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
 ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
 ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
 ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

ВСТУП

Актуальність теми. Демократизація суспільного життя в Україні, утвердження ідейного плюралізму в суспільній свідомості і сфері науки, поглиблення інтеграційних зв'язків із світовою наукою розширили можливості історичного пошуку, збагатили його інструментарій. Досвід зарубіжної історичної науки, посилений традиціями вітчизняної історіографії, зумовив появу нових інтерпретаційних моделей українського минулого, нових напрямів історичних досліджень.

Одним з пріоритетних науково-дослідних напрямів сучасної української історіографії є історико-біографічний, “нова сімейна історія”. Це напрям антропологічно орієнтованої соціальної історії, що виник у межах “школи Анналів” та структурної антропології. Історія сім'ї, на думку американської дослідниці Кетрін Лінч (Katherine Lynch), вивчає статус родини “з точки зору демографії, права, економіки, суспільних наук, психобіхевіористики” [493, р. 666]. Сімейна історія має міждисциплінарний характер і продуктивність дослідження в цій галузі залежить від успішного синхронного дослідження інших сфер історичного знання, таким чином вона займає нішу на перетині історії, структурної і культурної антропології і є новим ракурсом сучасної історичної науки [493, р. 665].

Характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Тому носіями української культури впродовж століть, як зазначають дослідники, виступали не тільки державні інституції – національна школа, університети, наукові товариства, релігійні організації, громадські об'єднання, а й дворянські, старшинсько-шляхетські та інтелігентські родини [372, с. 3445]. Українська культурна та соціальна історія представлена низкою таких видатних дворянсько-інтелігентських та козацько-старшинських родин, як Капністи, Полетики, Гудовичі, Забіли, Білозерські-Куліші, Антоновичі, Лазаревські, Грушевські, Дорошенки та ін. Дослідження діяльності окремих родин у вітчизняній історії дає змогу, з одного боку, окреслити роль та вплив цього суспільного осередку, конкретної особистості на хід історії, конкретизувати історичний процес в особистісному аспекті, а з іншого – показати її в контексті історичних подій.

Подальше всебічне і об'єктивне відтворення історико-культурного процесу в Україні, історичної картини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. буде неповним без вивчення громадської і суспільно-культурної діяльності родин Старицьких, Єфремових, Чикаленків, Алчевських, Ліндфорсів-Русових, Терещенків, Ревуцьких. У контексті сказаного значний науковий інтерес становить життя і творчість відомої у свій час в Україні родини Дурдуківських, передусім педагога, освітнього і громадського діяча, одного з засновників видавництва “Вік”, київської “Просвіти”, Українського наукового товариства, представника соціологічного напрямку культурно-історичної школи в літературознавстві Володимира Федоровича Дурдуківського, його брата – оперного співака, педагога і пропагандиста

української вокальної творчості Сергія Федоровича Дурдуківського, церковного діяча Олександра Федоровича Дурдуківського, а також їхньої сестри – Онисії Федорівни – громадсько-культурної діячки, сестри милосердя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук” та згідно з проблематикою кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка “Актуальні проблеми історії освіти України”. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №5 від 26 грудня 2011 р.).

Мета дослідження полягає у вивченні історії родини Дурдуківських, як цілісної соціокультурної системи, суб'єкти якої відіграли важливу роль у формуванні національно-культурних цінностей українського народу.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- охарактеризувати стан історіографічної розробки теми та її джерельну базу;
- виокремити роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України кінця XIX – початку XX ст.;
- проаналізувати основні напрями культурно-організаторської та культуротворчої діяльності родини Дурдуківських;
- висвітлити участь Володимира Федоровича Дурдуківського в громадсько-культурному житті в дореволюційний період;
- розкрити діяльність Володимира Федоровича Дурдуківського на посаді директора Першої української гімназії – трудової школи імені Т. Шевченка;
- показати внесок Сергія Федоровича Дурдуківського в розвиток музичного мистецтва;
- оцінити загальний культурно-історичний доробок родини Дурдуківських.

Об'єктом дисертаційної роботи є національно-культурне життя України, сімейна історія, процес взаємодії родини і культурно-історичного середовища; **предметом** – історія роду Дурдуківських, життя та громадсько-культурна діяльність найбільш знакових його представників, внесок у соціокультурний розвиток України в кінці XIX – першій третині XX ст.

Хронологічні межі роботи визначає наявний історичний матеріал; вони охоплюють період від кінця XIX ст. до 30-х років XX ст. – період найбільш активної діяльності родини Дурдуківських.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності. У процесі роботи над дисертацією використовувалися загальноісторичні методи (історико-генетичний,

проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, просопографічний) та міждисциплінарні (мережевого аналізу, соціальних трансмісій). Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечило можливість оптимально використати архівні матеріали, опубліковані джерела та науковий доробок попередників.

Наукова новизна одержаних результатів полягає насамперед у самій постановці і науковій розробці складної і малодослідженої проблеми, в тому, що *вперше*:

- реконструйовано персональний склад родини Дурдуківських, визначено життєві позиції її членів, основні показники для встановлення соціокультурних трансмісій (науково-релігійна сфера, освіта, громадсько-культурна діяльність);
- з'ясовано місце і роль родини Дурдуківських в інтелігентському середовищі України та культурно-історичному процесі кінця XIX – першої третини XX ст., проаналізовано її життя, культурно-організаторську і культуротворчу діяльність, внесок у соціокультурний розвиток українського народу;
- розглянуто основні сфери, напрями і форми соціально-професійної та громадської діяльності родини, передусім найяскравіших її представників – Володимира, Сергія, Олександра та Онисії Дурдуківських; з'ясовано її моральні та соціальні мотиви і стимули; відтворено широкі та багатогранні зв'язки з родинами інших українських діячів;
- створено узагальнений колективний просопографічний портрет родини Дурдуківських з елементами профайлу;
- до наукового обігу введено значну кількість нових джерел.

Уточнено:

- біографічні дані окремих членів родини;
- портретні характеристики і персональний склад оточення родини Дурдуківських.

Дістало подальшого розвитку:

- вивчення ролі інтелігенції в українському національному відродженні, еволюції форм і напрямів її діяльності;
- дослідження бібліографічної спадщини Володимира Дурдуківського.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що систематизований фактичний матеріал, отримані внаслідок аналізу і узагальнення висновки можуть слугувати як для подальшого розроблення обраної теми і подібного роду тем, так і при підготовці узагальнюючих праць з історії української інтелігенції та культури кінця XIX – першої третини XX ст., навчальних видань, науково-популярної літератури, у практичній викладацькій роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертаційної роботи апробовані на засіданнях кафедри історії та

етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, на 6 Всеукраїнських конференціях: XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції” (Київ, 2010), XIV Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції” (Київ, 2011), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Українська політична нація: історія і сучасність” (Київ, 2013), П’ятих всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків “Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії” (Київ, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Духовні витоки Поділля: жінки в історії краю” (Хмельницький, 2012), XII Всеукраїнській науково-практичній конференції “Январские педагогические чтения: Современная система образования: опыт прошлого – взгляд в будущее” (Сімферополь, 2014); на звітно-наукових конференціях викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (2011, 2012, 2013 рр.).

Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладено в одинадцяти одноосібних публікаціях: 1 індивідуальній монографії, 6 статтях, опублікованих у вітчизняних фахових наукових виданнях, 1 – за кордоном, 3 – в інших вітчизняних наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (522 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 262 сторінки, із них 181 – основного тексту.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ідеологія наукової біографістики, “нової сімейної історії” відповідає викликам сучасної української історіографії.

Однією з характерних рис сучасної парадигми історичної науки, за визначенням відомих українських історіографів, є антропологізація історико-наукового пізнання [373, с. 42-47]. Важливу роль для її характеристики мають науково-теоретичні праці В. С. Чишка [478], В. І. Попика [425], Т. Д. Чубіної [519], а також конкретно-історичні дослідження Г. Д. Голубчик [512], Н. О. Барабаш [510] та інших дослідників. Дисертація базується на сучасних методологічних ідеях вивчення культурно-історичного процесу в Україні останніх століть, що знайшли відображення в працях І. Лисяка-Рудницького (Із Драгоманівських студій // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 183-191), Р. Шпорлюка (Українське національне відродження в контексті європейської історії к. XVIII – поч. XX ст. / Р. Шпорлюк // Наука і культура. Вип. 25. – К., 1991. – С. 159-167), Л. П. Зашкільняка (Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 24-57), В. Г. Сарбея (Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – №7-8. – С. 3-16), І. І. Колесник (Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.), О. П. Реєнта (Актуальні проблеми історії України / О. П. Реєнт // Україна соборна. Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 6-22), О. А. Удода (Україна: філософія історії / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.).

Для виявлення ролі родини Дурдуківських в національно-культурному житті України кінця XIX – першої третини XX ст. важливе значення мають загальні праці з історії національного життя України цього періоду, діяльності української інтелігенції. Зокрема, вивченню та осмисленню значення діяльності української інтелігенції для розвитку української нації, визначення її місця та ролі в українському визвольному русі на рубежі XIX–XX ст. присвячена ґрунтовна праця Г. В. Касьянова [363]. Автор розглядає українську інтелігенцію, як рушійну силу культурно-історичного поступу, крок за кроком відслідковує процес зростання її суспільних потенцій, хоча й недостатньо персоніфікує його. Теоретико-методологічне значення має праця Г. Касьянова “Теорія нації та націоналізму” (К., 1999. – 351 с.).

Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні, визвольному русі в XIX–XX ст. розкривається в працях В. Г. Сарбея [409; 443; 444; 445], В. Ф. Колесника, О. М. Надтоки, О. О. Рафальського, О. П. Тимошенка [367; 368; 369; 370], О. П. Реєнта [435; 436], В. Й. Борисенка та

Г. А. Непорожньої [299; 300]. Перспективи розвитку України й української культури, її деколонізації, український національно-культурний рух показано в другому томі трьохтомної колективної монографії “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)” (К., 1999. – 488 с.). Процес реалізації державно-соборницької ідеї, фактично якій служила родина Дурдуківських своєю подвижницькою працею, розкрито у праці І. І. Дробота [341].

Професійний склад, матеріальне становище, суспільно-політична діяльність інтелігенції України досліджується в монографії Н. А. Шип “Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): историко-социологический очерк”, яка вийшла під редакцією В. Г. Сарбея у Києві в 1991 р. Монографія написана з традиційних позицій. Залучений великий фактичний матеріал. Однак поза увагою автора залишилось українське духовенство, роль якого в національно-культурному житті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. суттєво зростає.

Суттєвим внеском у справу вивчення історії інтелігенції України стала публікація колективної праці “Нариси української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)” у трьох книгах (К.: Інститут історії України НАН України, 1994). В ній розглянутий широкий спектр питань, в т. ч. умови діяльності української інтелігенції в дореволюційний період та період радянської влади, її долю за більшовицького режиму. Цим же питанням життя та діяльності української інтелігенції в 1920–1930-ті рр. присвячені монографії В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова і С. В. Кульчицького “Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки” (К.: Либідь, 1991), Г. В. Касьянова і В. М. Даниленка “Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки)” (К.: Наукова думка, 1991), Ю. І. Шаповала “Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії” (К.: Наукова думка, 1993).

Темі гонінь і утисків інтелігенції радянської України в 1920-ті – 1930-ті роки присвячена праця Василя Марочка і Гьотца Хілліга “Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)” [396]. В ній міститься окремий розділ, присвячений В. Дурдуківському – “Тюремні записки педагога Володимира Дурдуківського: сповідь перед стратою”. Це документальна розповідь, яка побудована на матеріалах архівно-слідчої справи педагога та рукопису “Тюремних записок” (січень, 1938 р.), які залишилися не опублікованими. В книзі висвітлюються останні трагічні роки життя В. Ф. Дурдуківського, зазначається, що його становище і становище сестри Онисії мало чим відрізнялося від соловецьких в’язнів. Хворі і немічні брат і сестра вели напівголодне існування, допомагали лише брат-священик з Фастова та сестра з Тули. Влада прагнула відібрати житло, бібліотеку В. Дурдуківського і С. Єфремова, а потім відібрала і життя педагога.

Необхідно зазначити, що праць, присвячених осмисленню суспільно-культурної ролі родини Дурдуківських практично немає. Є лише праці, в яких розглядаються окремі аспекти діяльності окремих представників родини. Найбільше акцентується на багатогранній діяльності Володимира

Федоровича Дурдуківського. Його постать розглядається передусім в контексті національно-культурного відродження кінця XIX – початку XX ст., зокрема діяльності українофільських громад, видавничих гуртків, київської “Просвіти”, Українського наукового товариства, Всеукраїнської вчительської спілки, перших українських газет та ін. Фрагментарно відтворена його праця в період першої російської 1905–1907 рр. та Української революції 1917–1921 рр. Неповно і не завжди об’єктивно висвітлена роль В. Дурдуківського у діяльності інспірованої московськими чекістами “Спілки визволення України”.

Загалом, в історіографічному осмисленні теми “Родина Дурдуківських у громадсько-культурному житті України (кін. XIX – перша третина XX ст.)”, можна виділити два етапи: початковий (1920-ті – 1980ті рр.), період нагромадження конкретно-історичного матеріалу та початку його наукового осмислення і науковий етап (90-ті рр. XX ст. до т/ч) – період всебічного аналізу і дослідження нових джерел, матеріалів і документів реально доступних архівів.

На початковому етапі найбільш інформативними публікаціями щодо теми були праці Гр. Іваниці, О. Доценка, С. Постернака, Д. Дорошенка, С. Сірополка. В статті професора Г. Іваниці [354] підсумовується 25-річна діяльність В. Ф. Дурдуківського. Автор торкається всіх сфер суспільно-культурного життя, в яких був задіяний Володимир Федорович, оцінює його внесок в організацію видавничої, просвітницької, освітньої справи. Д. Дорошенко торкається питання про діяльність Першої української гімназії ім. Т. Шевченка в роки Української революції, згадує дякона О. Дурдуківського, як одного з фундаторів Української автокефальної православної церкви [336, т. 1]. О. Доценко [340], С. Постернак [428], С. Сірополко [447; 448], О. Дорошкевич [338; 339], висвітлюють загальний стан освіти в Україні в умовах революції і перші роки радянської влади.

В плані теми, яка розглядається, науковий інтерес становлять дві частини книги “З практики трудової школи”, що вийшли друком у 1923 і 1924 роках за редакцією Володимира Федоровича Дурдуківського [352]. З одного боку – як продукт діяльності самого директора школи В. Ф. Дурдуківського, вчителів школи і вчених, з іншого – як наукова праця, що певним чином розкриває зміст педагогічної діяльності школи і її керівника, науково-теоретичні засади організації національної освітньої справи, проблему збереження національних освітніх традицій в умовах зростаючого комуністично-адміністративного тиску.

Із значними застереженнями до категорії наукових можна віднести публікації авторів 20–30-х років XX ст., в яких тенденційно характеризується педагогічний досвід і педагогічна праця Володимира Дурдуківського та його школи [383; 426; 431; 461; 476]. Однак, якщо читати їх “від протилежного”, то вони доволі чітко кристалізують загальнонаціональну вартісність педагогічної концепції В. Дурдуківського, унікальність досвіду діяльності Першої української гімназії – трудової

школи ім. Т. Шевченка.

Ряд робіт, опублікованих за рубежом, характеризувалися слабкою архівно-джерельною базою. Автори повніше характеризували національно-культурне життя в Україні кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., за допомогою доступних джерел висвітлювали й аналізували діяльність провідників національного руху. Певну цінність для характеристики діяльності представників роду Дурдуківських становлять праці Я. Деремєнди [334], І. Крилова [381], О. Миколаєнка [400], М. Михалевича [401], В. Михальчука [402], Ф. Пігідо [421], А. Яковліва [488], С. Сірополка [447]. Більшість досліджень базувалася переважно на уривчастих матеріалах, які надходили з радянської України і були відкритими, загальнодоступними.

Особливу увагу зарубіжні автори приділяли висвітленню антибільшовицького руху, політичному процесу над так званою “Спілкою визволення України”, одним із фігурантів якої був Володимир Дурдуківський. У 1953 р. в Мюнхені опублікована збірка з однойменною назвою [122]. Нову інформацію щодо СВУ та учасників процесу містило дослідження Д. Солов’я [453]. Деякі матеріали про В. Дурдуківського були вміщені у довідкових виданнях, зокрема в “Українській малій енциклопедії”, “Енциклопедії українознавства”, “Ukraine: a concise Encyclopedia”.

Загалом початковий етап дослідження ролі родини Дурдуківських в національно-культурному житті України в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. не характеризується вагомими дослідженнями. Якщо представники української еміграції у своїх працях розглядали діяльність Дурдуківських в позитивістському сенсі, через призму національних інтересів, то радянські дослідники під адміністративно-ідеологічним тиском ототожнювали прояви українського патріотизму з націоналізмом. На ім’я Володимира Дурдуківського, як “активного члена” інспірованої радянськими спецслужбами “Спілки визволення України” взагалі було накладено табу. Він був віднесений до категорії “українських буржуазних націоналістів” і писати про нього, про його школу, його родину було заборонено.

Значно багатший науковими працями з теми наступний історичний період. В 1990–2000 роки в Україні з’явилися публікації, в яких частково висвітлено життєвий і творчий шлях Володимира Дурдуківського. Це, зокрема, праці В. Пристайка і Ю. Шаповала [430], В. Даниленка і А. Кравченко, Ю. Хорунжого, О. Путро.

Науково-документальне видання “Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти” В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала містить багато нових відомостей про відомих українських інтелектуалів, в тому числі і В. Ф. Дурдуківського, вчителів керованої ним школи, вчених ВУАН, які стали жертвами безпідставних звинувачень в радянський час. Тут протоколи допитів заарештованих, свідчення, доповідні записки, списки і біографічні дані арештантів, заяви, витяги з протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У, газетних і журнальних статей та ін.

Публікації Е. М. Мельника [398; 399] розкривають становище української національної школи, в тому числі гімназії, очолюваної В. Ф. Дурдуківським, у період денікінської окупації, роль Українського товариства шкільної освіти в матеріально-фінансовому забезпеченні функціонування загальноосвітніх шкіл у той час.

Монографія В. М. Даниленка і А. А. Кравченко, а також інші праці цих авторів [324; 325; 327; 328; 329; 377, 378], цілком присвячені життю та діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського. Автори висвітлюють процес формування його світогляду та становлення особистості, громадську та педагогічну діяльність, життя після репресивної акції радянської влади над “Спілкою визволення України” і ним особисто, справедливо акцентують увагу на ще не вивченій спадщині видатного педагога. Книга, зокрема, цінна тим, що має міцний науковий фундамент, містить перелік архівних і друкованих джерел з теми, в т. ч. і нових, не опрацьованих авторами. Їх аналіз свідчить про більші можливості для розширеного висвітлення громадсько-культурної праці В. Дурдуківського в дореволюційний період, публічної діяльності у період Української революції, науково-педагогічної діяльності у 1920-ті рр., новаторської роботи школи Володимира Дурдуківського і долі її вчителів та вихованців.

Багато зробив для відтворення правдивої біографії В. Ф. Дурдуківського письменник Ю. Хорунжий. В його статтях [471; 472; 473; 474; 475], побудованих, як правило, на нових джерелах, відтворено життя та педагогічна діяльність В. Дурдуківського в умовах радянської дійсності. Залучивши архіви спецслужб, Ю. Хорунжий найбільш повно дослідив останні роки життя видатного педагога і громадського діяча.

На основі щоденників наукову розвідку про В. Ф. Дурдуківського підготував В. Путро [432]. Діяльності Володимира Дурдуківського, як педагога, присвячені статті таких авторів, як Л. Божук [297], В. Бурій [302], Т. Мостова [405], О. Неживий [413], О. Санівський [442].

Найширше відображення педагогічна діяльність В. Дурдуківського знайшла у наукових працях О. Сухомлинської [458; 459; 460]. Автор не висвітлює педагогічну працю В. Дурдуківського в дореволюційний час, однак доволі повно і розлого викладає його діяльність на посаді директора Першої української гімназії ім. Т. Шевченка, аналізує принципи побудови навчально-виховного процесу в ній. Автор справедливо акцентує увагу на тому, що, ставлячи своїм завданням розбудову єдиної народної школи, спрямованої на виховання й розвиток творчої особистості через нові форми й методи навчання і виховання, держава цілеспрямовано налаштовувала вчительство бачити через свої громадські організації мету діяльності школи в національному вихованні, залученні дітей до рідної мови, літератури, мистецтва, історії. О. Сухомлинська прослідковує зміну змісту освіти, форм і методів навчально-виховної роботи в різні історичні періоди. Особливу увагу вона приділяє висвітленню досвіду школи Володимира Дурдуківського в організації дитячого самоврядування, клубної діяльності,

ланкової роботи, проведення дослідницької роботи вчителями й учнями школи В. Дурдуківського.

Доволі обмеженим є коло праць, що стосуються інших членів родини Дурдуківських. В літературі з історії Української автокефальної православної церкви лише побічно відображена роль церковнослужителя Олександра Федоровича Дурдуківського [308; 407; 450; 463, 464]. Хоча саме він був одним із тих, хто стояв біля джерел УАПЦ, разом із братом Володимиром брав активну участь в українському церковному русі.

Діяльність Сергія Федоровича Дурдуківського – співака, артиста, диригента, організатора музично-культурного життя, частково висвітлена в монографії О. В. Бугаєвої “Архівна спадщина Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича” [301]. Певну інформацію про навчання в Музично-драматичній школі М. В. Лисенка та діяльність Сергія Дурдуківського містить стаття М. Кузьміна “Музично-драматична школа М. В. Лисенка”, поміщена в 19-му випуску республіканського міжвідомчого науково-методичного збірника “Українське музикознавство” за 1984 р. [382]. Короткі відомості про Сергія Дурдуківського подають енциклопедичні видання: “Митці України. Енциклопедичний довідник” (К., 1992. – С. 231), “Мистецтво України: біографічний довідник” (К., 1997. – С. 226), “Українська музична енциклопедія” (Т. 1. – К., 2006. – с. 220). Йдеться про артиста і в шеститомній “Історії української музики” (Т. 4. 1917–1941. – К., 1992. – С. 446).

Оригінальною є праця Ю. В. П’ядика, інженера за фахом, талановитого дослідника культурного життя України першої половини ХХ ст. Його перу належать спомини про школу Володимира Дурдуківського, в якій він навчався, змістовна праця про українського художника, поета і громадського діяча Ю. С. Михайлова, в якій ідеться і про школу В. Дурдуківського, і про Сергія Дурдуківського, члена президії Музичного товариства імені М. Леонтовича [434].

Не є багатою й література про життя та діяльність Онисії Федорівни Дурдуківської. Найбільш повно відтворена її біографія на сторінках книги Юрія Семенка “Наталя Павлушкова” (Мюнхен; Львів: Червона калина, 1999, 256 с.). Однак це стосується переважно останніх років життя Онисії Федорівни, активний же період її діяльності залишився фактично поза увагою автора.

Науковий інтерес становить стаття іноземного члена НАН України, професора зі Словаччини Миколи Мушинки “Що приховує в собі могила 20b-24-947 на Ольшанському цвинтарі у Празі?”, опублікована ним у часописі Союзу українок Америки “Наше життя”. Стаття присвячена світлим взаєминам Сергія Єфремова і Онисії Дурдуківської. В ній найбільш повно висвітлюється життя О. Дурдуківської у повоєнний період. Автор гостро ставить питання щодо збереження історичної пам’яті про тих, хто реально творив українську культуру, самовіддано працював на благо

України, українського народу [406].

Джерельна база дослідження доволі широка, різноманітна, однак розпорошена в різних сховищах, бібліотеках, музеях. Вона складається з архівних та опублікованих документів і матеріалів.

Цінні матеріали про родину Дурдуківських містяться у Центральному державному архіві літератури і мистецтва України, в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, у Відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка, у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, у Центральному державному архіві громадських об'єднань, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, у Державному архіві м. Києва та ін.

Зокрема, в Центральному державному історичному архіві у м. Києві (Ф. 712) містяться матеріали щодо походження членів родини Дурдуківських, місця їхнього народження та проживання.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Ф. 166; Ф. 2201) зберігає різнобічну інформацію про стан освіти в Україні в роки національно-визвольних змагань та період радянської влади.

У фонді 2201 ЦДАВО України Міністерства народної освіти та мистецтва Української держави зберігаються матеріали про Першу українську гімназію імені Т. Шевченка, керовану Володимиром Дурдуківським, за період із 19 квітня 1918 р. по 10 грудня 1918 р. Йдеться про передачу гімназії Українського товариства шкільної освіти Міністерству народної освіти та мистецтва Української держави, про її державне фінансування, про приміщення, програмне забезпечення навчального процесу, зміни до нього.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 1; Ф. 263) та Галузевому державному архіві Служби безпеки України (Ф. 6, спр. 67098фп) зберігаються документи та матеріали, які демонструють становище української інтелігенції в умовах радянської влади, сталінського режиму. Зокрема, там знаходяться матеріали, пов'язані з діяльністю міфічних “Спілки визволення України”, “Спілки української молоді”, томи слідчих справ членів “СВУ” та “СУМу”, в тому числі і В. Ф. Дурдуківського – “Керівника педагогічної секції СВУ”.

Для розкриття діяльності Сергія Федоровича Дурдуківського, оперного співака, важливе значення має фонд 1031 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Він містить 16 справ. В них – спогади сина С. Ф. Дурдуківського – Бориса Сергійовича про батька. Цінність становлять власні документи співака – посвідчення, довідки, подяки, нагородні листи, грамоти, щоденник, фотоілюстративний матеріал. Фонд 464 (П. Г. Тичини) містить щоденник-повість подорожі із капелою Дніпросоюзу Правобережною Україною (худ. кер. К. Г. Стеценко), в якій брав участь і Сергій Дурдуківський.

У Державному архіві м. Києва знаходимо матеріали про створення і діяльність Українського товариства шкільної освіти, участь в ньому Володимира Федоровича Дурдуківського (Ф. 346). Різноплановий матеріал представлено про умови існування Першої української гімназії імені Т. Шевченка в період денікінської окупації Києва та перший період радянського режиму, роль громадських організацій, української кооперації у фінансуванні українських освітніх закладів. У Ф. 332 – матеріали про репресії проти вчителів Першої та Другої українських гімназій м. Києва.

В Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського й Відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка знаходимо об'ємну переписку Володимира Дурдуківського з провідними діячами української науки, освіти, культури кінця XIX – початку XX ст. (Ф. 7; Ф. 38; Ф. 47; Ф. 59; Ф. 81; Ф. 120; Ф. 134; Ф. 144 – Інститут літератури імені Т. Шевченка); (Ф. III, Ф. 170; Ф. 207; Ф. 317 – Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського).

Епістолярна спадщина В. Ф. Дурдуківського є цінним джерелом для дослідження його відносин і всієї родини з оточенням. Вона свідчить, що Володимир Федорович ставився до адресатів з повагою, завжди мав власну думку щодо будь-якого питання, хоча нерідко сприймав беззастережно думку великих авторитетів – С. Єфремова, Б. Грінченка. В листах відображена участь всієї родини Дурдуківських у культурно-громадських процесах того періоду. Автором виявлено та використано десятки листів, адресованих Володимирі Федоровичу Дурдуківському і ним – іншим адресатам. Листування культурних діячів дає можливість відтворити широку палітру національного культурного життя, участь і роль в ньому української інтелігенції.

Окремі листи В. Дурдуківського чи адресовані йому опубліковані. Це, зокрема, листування з відомим вченим-літературознавцем, істориком М. І. Петровим [289]. Побачили світ також листи М. Коцюбинського до В. Дурдуківського [287], окремі листи І. Карпенка-Карого [288] до В. Дурдуківського і С. Єфремова. При цьому Іван Карпович звертався до них незмінно: “Любі мої, кохані...”. Апелюючи до Володимира Федоровича, він усвідомлював глибоку єдність, тісну співпрацю Володимира Дурдуківського і Сергія Єфремова: “Сергія Олександровича щиро обнімаю. Пишу до Вас все одно що й до нього! Ваш І. Тобілевич” [288, с. 181].

У Ф. 50 Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського зберігаються матеріали Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича, в тому числі і про Володимира та Сергія Дурдуківських як фундаторів товариства. Окремі справи присвячені діяльності вокального квартету імені Я. Степового, яким керував Сергій Дурдуківський, комітету пам'яті М. Д. Леонтовича.

Автор використав збірники документів і матеріалів “Українська Центральна Рада: Документи і матеріали” у двох томах, “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 –

листопад 1920 рр.: Документи і матеріали” у двох томах, “Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: документи і матеріали”, “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали” та ін., в яких вміщено велику кількість матеріалів, що відтворюють картину вироблення державної політики щодо організації державних органів влади, освітньої політики. Використано також низку документів громадських організацій (статути, декларації, звернення, звіти), до створення яких були причетні члени родини Дурдуківських. Оригінальні документи видавництва “Вік”, товариства “Просвіта”, Всеукраїнської спілки вчителів, Українського товариства шкільної освіти, Української автокефальної православної церкви, Українського наукового товариства, періодичних видань характеризують Дурдуківських як їх безпосередніх учасників. Разом з тим, вони відбивають складнощі й колізії процесу формування світогляду членів родини, становлення суспільно-політичної, наукової, педагогічної, мистецької діяльності.

Значно розширюють джерельну базу дослідження публікації Володимира Федоровича Дурдуківського. До двох десятків донині відомих, автор додає майже вісімдесят нових публікацій В. Дурдуківського, виявлених ним у різних виданнях України. Це наукові статті, рецензії, інформації, повідомлення, критичні замітки, бібліографія та ін. До революції Володимир Дурдуківський активно публікувався в галицьких і київських виданнях – журналах, газетах, літературних збірниках. Понад п’ятдесят його публікацій побачили світ у львівському “Літературно-науковому вістнику”, двадцять одна – в “Киевской старине”, кілька статей – в “Записках наукового товариства імені Т. Шевченка”, журналах “Нова громада”, “Світло” та ін. У революційний і пореволюційний період В. Дурдуківський друкувався в журналах “Вільна українська школа”, “Книгарь”, “Радянська освіта”, “Червоний шлях”, газеті “Нова Рада”. Наукові праці були опубліковані в різні роки в “Трудах киевской духовной академии”, “Киевской старине”, “Записках НТШ”, “Радянській освіті”, “Працях науково-педагогічної комісії” Всеукраїнської академії наук.

Крім названих, автором використані журнали “Музика”, “Музикамасам”, газети “Громадська думка”, “Рада”, “Більшовик”, “Пролетарська правда” та ін. Значення газетно-журнальної періодики як історичного джерела полягає у її високій інформаційній насиченості. Газети оперативно надавали відомості про поточні події. Разом із журналами вони широко відображали громадсько-політичне, соціально-економічне та культурне життя Російської імперії, України, СРСР та УСРР у кінці XIX – першій третині XX ст. У багатьох з них друкувався Володимир Дурдуківський.

Одним із найважливіших джерел для реконструкції біографії В. Ф. Дурдуківського, діяльності Першої української гімназії імені Тараса Шевченка, долі її вчителів та учнів є щоденники Володимира Федоровича, які він вів у пореволюційний період. Вони зберігаються в Інституті архівознавства НБУ імені В. І. Вернадського (Ф. 257). Частина з них (1919,

1921–1923 рр.) опублікував професор О. І. Путро на сторінках українського культурологічного альманаху “Хроніка-2000” в 2007 р. [139]. Щоденники Володимира Дурдуківського дають можливість глибше зрозуміти події, що відбувалися з ним і в його житті, в житті гімназії-школи, пізнати внутрішній світ В. Ф. Дурдуківського. Крізь призму особистісного сприйняття вони відбивають суспільні процеси, проблеми, події періоду визвольних змагань, радянської дійсності. Разом з тим демонструють його плани, настрої, смаки, уподобання, ставлення до тієї чи іншої людини. В щоденниках віддзеркалено частково родинні стосунки, особисті сторони життя. Загалом, з точки зору дослідження особистості В. Дурдуківського, його оточення родинного, шкільного, громадського, педагогічних поглядів щоденники В.

Дурдуківського мають високу інформативну цінність.

Інформативно насиченими є й щоденники видатного українського ученого-філолога, політичного і громадського діяча Сергія Єфремова, близького товариша і друга Володимира Дурдуківського, фактичного чоловіка Онисії Дурдуківської. В його щоденнику – широка панорама українського культурного життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і в 1920-ті роки. Він містить матеріал, що дає розуміння механізму тоталітаризму в Україні, інформує про різні сторони життя і діяльності родини Дурдуківських [141; 142].

Значний масив джерел становлять мемуари, спогади, щоденники сучасників членів родини Дурдуківських, зокрема Софії Русової [154; 155], Павла Скоропадського [156], Володимира Винниченка [135] та ін. Вони несуть цінну інформацію про особливості соціально-культурного життя України кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, відтворюють умови життя і діяльності української інтелігенції в той період, демонструють соціальні трансформації. Окремі з них передають суспільну атмосферу, особисте сприйняття, відчуття і переживання подій, пов’язаних із численною родиною Дурдуківських та її трагічною долею.

У книзі В. Д. Ревуцького “По обрїю життя. Спогади” [153] в розділі із символічною назвою “Колиска українського громадянина” містяться спогади автора про Першу зразкову трудову школу імені Т. Шевченка і про її директора – В. Ф. Дурдуківського. Автор характеризує склад учителів та учнів, пише про О. З. Гребінського, Й. Ю. Гермайзе, О. М. Степанишину, В. В. Шарка, Г. Г. Холодного, Ю. С. Михайлова, В. В. Вовчанецького, М. І. Тобілевич, Ю. К. Трезвинського, Н. С. Токаревську, А. П. Заліського, К. Я. Буханівську, М. П. Юркевич, П. О. Козицького та ін. “Душею всієї школи, – зазначав В. Ревуцький, – був сам Володимир Дурдуківський. Він і досі стоїть, як живий перед моїми очима. Велика, вже сива з лисиною голова з “шевченківськими” вусами. Високе чоло і великі карі очі, сповнені доброти, а часом і суворості, коли якийсь легковажний учень чимось завинив. Його однаково любили й найменші, і найстарші (а серед останніх тоді були такі, що мали вже вуса й бороду). Він виступав рідко, але коли говорив, то панувала така тиша, що можна було почути, як бринчить муха. Кожну свою

промову він починав: “Любі мої, дорогі діти!” [153, с. 40].

Нову інформацію про родину Дурдуківських містить тритомна праця О. Лотоцького [145], надрукована у Варшаві у 1932–1934 рр., спогади Л. Василевського [134] та Д. Дорошенка [137]. У спогадах О. Лотоцького міститься важлива інформація про громадське та партійне життя в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., характеризуються окремі представники роду Дурдуківських, зокрема Федір Дурдуківський, його сини Володимир та Олександр.

У спогадах Є. Чикаленка [158] подається розгорнута характеристика громадського та культурного руху в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., ряду видатних представників української інтелігенції, в тому числі і Володимира Дурдуківського. Зокрема, відзначається його роль в організації української преси.

Період від кінця ХІХ до середини ХХ ст. охоплюють спогади видатної української жінки-історика Н. Полонської-Василенко [150]. В них йдеться і про родину Дурдуківських, зокрема Онисію Дурдуківську, яку Наталя Полонська-Василенко знала особисто, про її подвижницьку працю, як сестри милосердя в роки Першої світової війни.

Таким чином, джерельна база зазначеної теми доволі широка. Вона складається з великої кількості опублікованих, частково опублікованих і неопублікованих документів і матеріалів, комплексний аналіз яких, помножений на історіографічні здобутки, дає можливість розкрити тему.

Сімейна історія має міждисциплінарний характер і продуктивність дослідження в цій галузі залежить від успішного синхронного дослідження інших сфер історичного знання. Таким чином, вона займає нішу на перетині історії, структурної і культурної антропології і є новим ракурсом сучасної історичної науки [493, р. 665].

Вивчаючи розвиток інституту сім’ї в період нової і новітньої історії, слід відзначити зростаючу “приватизацію” сімейного життя, хоча, незважаючи на це, сім’я залишалась активною ланкою публічного життя.

Велика кількість запитань, з якими стикається сучасна “сімейна історія”, – ті, які лежать на перехресті приватного і публічного життя, тобто зв’язки конкретних сімей із соціумом, в якому вони живуть [490]. Вивчення біографій окремих особистостей і стосунків всередині їхніх сімей дозволяє отримати більш об’єктивний погляд на сімейні цінності і цінності суспільства в досліджуваній період [492, р. 44].

Феномен сім’ї, в сучасному її розумінні, має в своїй основі афективний індивідуалізм – тобто в ній стосунки будуються на особистих симпатіях, а не, наприклад, на домовленості батьків, тому така сім’я є полем для лібералізації міжособистісних стосунків [494]. Причиною таких якісних змін стала зростаюча індустріалізація і урбанізація. В умовах бездержавності сім’я постає своєрідним медіатором між індивідуальністю і суспільством [493, р. 666], а згодом починає трансформуватись в місце для “біженців” із “зовнішнього світу” – тобто публічного світу – соціуму. Такі трансформації

вилучають категорію “сім’ї” із загальної історії [491].

Таким чином, у центрі уваги істориків опинилися “не структури і механізми, які, без усілякої суб’єктивності, упорядковують соціальні відносини, а логіка і стратегія дій спільності, родинних груп, сімей, індивідів ... Історія суспільства звернулася до розгляду нових і менш масштабних предметів. Звідси інтерес до самої звичайної біографії” [481, с. 193–194].

Персонологічний підхід суттєво розширює можливості об’єктивного висвітлення історії української освіти, науки, культури, виявлення основних тенденцій суспільного розвитку і комплексного їх висвітлення, може вносити суттєві корективи в розуміння і трактування історико-культурного процесу. Саме крізь призму людини українські історики активно переосмислюють власний досвід та застосовують здобутки світової історичної думки [350].

Вивчення конкретної людини, з усіма її неповторними біографічними особливостями, із специфікою соціально-культурних контактів і зв’язків, з усіма властивими їй прагненнями і уподобаннями дозволяє конкретно простежити і зміни індивіда в конкретно-історичному часі і просторі, і зв’язок таких змін з довколишнім соціальним середовищем. Важливим є дослідження традиційно усталених основ української родини – першоджерела формування особистості. В родині і найближчому оточенні особа з дитячих років формує ознаки національної свідомості, патріотичну сутність, морально-етичні чесноти та цінності української ментальності.

Підхід до історії як до суспільного явища дозволяє застосовувати загальну методологію дослідження. Система методів, що використовуються в історичній науці, є ієрархічною. За ступенем універсальності вони поділяються на групи: перша – загальнонаукові методи, насамперед історичний і логічний із властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз та синтез здійснюються на рівні як окремих історичних фактів, періодів, джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремого кожного спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно ніби розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. На рівні сукупності подій, фактів із досліджуваної проблеми вони поділяються на складові, що після вивчення синтезуються в комплекси, оптимальні для отримання системи наукових фактів. Аналіз та синтез застосовують до історичних фактів, до комплексу фактів як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості.

Друга група – міждисциплінарні методи, властиві ряду наук. Вони, як правило, складаються в рамках іншої науки, і згодом виявляються їх евристичні можливості в історичних дослідженнях. До них належать методи статистичні, зокрема математичної статистики, конкретних спеціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, криміналістичні, різних природничих наук та ін.

Третя група – загальноісторичні методи, властиві історичному пізнанню в цілому, – порівняльно-історичний, ретроспективний,

синхроністичний та ін. За їх допомогою безпосередньо забезпечується підхід до вивчення історичних явищ із позиції об'єктивності й історизму, інших, вивічених досвідом історичної науки, принципів пізнання [303, с. 56–57].

Принципи – це основні правила, яких необхідно дотримуватися при вивченні всіх явищ і подій в історії. Загальними принципами використання методів та прийомів цього історичного дослідження, що їх дотримувався автор, є принципи історизму, об'єктивності й науковості. Сутністю сучасної історичної науки є принцип історизму. Він дозволяє оцінити аналізовані історичні факти, події і явища з урахуванням часу їх виникнення і побутування, розглядати їх у тісному зв'язку із загальним станом історичної науки і конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку й взаємообумовленості. Принцип історизму вимагає від дослідників вияву динаміки історичних фактів, оцінки подій в хронологічному рядку, спостереження їх зародження, еволюції та занепаду. Слід зауважити, що іноді в поняття історизму вкладається більш широке значення. Він розуміється як синонім історії концепції чи історичного методу.

Принцип об'єктивності застосовується як ефективний засіб уникнення кон'юнктурності, упередженості з метою досягнення глибокого вивчення предмета дослідження. Об'єктивність, як теоретичний принцип, вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів [359, с. 72]. Він передбачає опору на факти в їх реальному, справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під визначену схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище не лише в його різноманітності, а й суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів.

Принцип науковості передбачає використання інформаційно насичених, репрезентативних і водночас надійно перевірених, вірогідних архівних та опублікованих першоджерел, фахове застосування комплексу дослідницьких методів і прийомів пізнання історичної дійсності, відповідного оповідного стилю та оформлення довідково-бібліографічного факту. Науковість виключає використання міфологічної та релігійної світоглядних форм осягнення історичної дійсності, передбачаючи максимально можливу правдиву інтерпретацію минулого, яка позбавлена вузько партійних, вузько класових чи корпоративних та інших дослідницьких зацікавленостей, які роблять дослідника заручником суб'єктивістської домінанти у пізнавальному процесі.

Окрім загальних принципів методології дослідження, у світлі теми наукового пошуку постають конкретні проблеми щодо розв'язання завдань. Основним методологічним принципом, дотримання якого забезпечує наявність необхідних науково-історичних фактів, є системність цих фактів. Проникаючи в суть досліджуваної історичної реальності, автором використовувалася не просто сукупність фактів, а система фактів. Так, при визначенні суспільно-політичної діяльності родини Дурдуківських до уваги бралися як неопубліковані архівні джерела, так і попередні дослідження з цієї проблематики. Система фактів відрізняється від простої їх сукупності

тим, що в системі факти взаємопов'язані й утворюють змістовну цілісність, яка відображає основні риси і взаємозв'язки об'єкта пізнання [366, с. 135].

Такий підбір системи фактів утворює об'єктивну змістову цілісність досліджуваної проблеми, відображаючи прагнення до інтегрального розгляду об'єктів, явищ та процесів, що вивчаються. Розвиток науки на всіх її етапах характеризується двома тенденціями: з одного боку – детальним і поглибленим, диференційованим вивченням окремих явищ і процесів, а з іншого – їх узагальненим, цілісним висвітленням. Системний підхід є головною парадигмою дослідження.

Методологічні принципи мають значну пізнавальну силу. На всіх етапах історичного дослідження вони відіграють провідну роль, націлені на глибоке вивчення джерел, усієї сукупності фактів, установлених між ними зв'язків, організацію в систему отриманих знань. Методологічні ідеї спрямовують думку історика шляхом правильного пояснення і теоретичного осмислення фактів та подій [348, с. 84].

Проблеми історії розв'язуються в рамках самої науки за допомогою методів, які відповідають специфіці явищ, що вивчаються [348, с. 14]. В роботі використані такі основні методи: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, просопографічний а також періодизації, класифікації.

Сутність історико-генетичного методу полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху. Цей метод дозволяє найбільшою мірою наблизитись до відтворення реальної історії об'єкта дослідження, бо він спрямований на вивчення генези явища. Важливо, що історичне явище при цьому відображається у найбільш конкретній формі. Пізнання йде послідовно від одиничного до особливого, а потім – до загального. Історико-генетичний метод за природою є аналітично-індуктивним, а за формою вираження інформації – описовим. Він дозволяє у всій повноті відтворити причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності. Історико-генетичний метод дав можливість розкрити процес становлення роду Дурдуківських, показати вплив родинного оточення на формування світогляду членів родини, визначення їхнього життєвого шляху та життєвих позицій.

Проблемно-хронологічний метод зумовлює розгляд проблеми під кутом зору її історичної еволюції. Він передбачає розділення широких тем на ряд вузких, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. Таким чином, цей метод, з одного боку, зумовлює структурну побудову дослідження, а з іншого – дає можливість з належною повнотою розкрити основні аспекти теми, зробити аналіз кожної проблеми у її часовій послідовності і динаміці. Виокремлення тематичних сюжетів відбувається в діалектичному зв'язку і це дозволяє досягнути теоретичного узагальнення цілого й частин. Використання проблемно-хронологічного методу в нашій

роботі забезпечило розкриття логічної послідовності в часі історичних подій, життя та національно-культурницької діяльності родини Дурдуківських.

Історико-порівняльний метод – найбільш поширений метод наукового пізнання. Він давно застосовується в історичних дослідженнях, оскільки відкриває широкі пізнавальні можливості. По-перше, він дозволяє розкрити суть досліджуваних явищ, виявити загальне і повторюване, необхідне і закономірне, а також відмінне. По-друге, історико-порівняльний метод дає змогу виходити за межі явищ, що вивчаються, і на основі аналогій приходити до широких історичних узагальнень і паралелей. По-третє, він допускає застосування всіх інших загально-історичних методів [298, с. 107].

Об'єктивною основою для порівняння є те, що суспільно-історичний розвиток являє собою постійно повторюваний, внутрішньо зумовлений, закономірний процес. Саме процес порівняння і дає змогу пояснити факти і розкрити суть явищ, зокрема в нашому випадку – встановити спільні і відмінні риси різних членів родини Дурдуківських порівняно з іншими українськими родинами.

При висвітленні історичного роду універсальний характер має просопографічний метод дослідження. Його використання спонукає дослідника написати не просто біографію історичної особи, а й поглиблено вивчити її особистісну сутність, морально-психологічну індивідуальність. Те ж стосується і групи осіб, зв'язаних між собою родовими зв'язками.

Просопографічний метод дослідження використовувався дослідниками з XIX ст. В новітній час його актуалізував в українській історіографії Я. Дашкевич, підкресливши відмінність подібних досліджень від біографічних, бо завданням біографістики є написання біографії, заповнення колонок особової анкети, складеної за науково-інформаційними параметрами, створення так званих формальних біограм, які дають матеріал для довідкової роботи. Просопографія ж, на думку історика, поширює, розгортає, поглиблює біографічний матеріал шляхом врахування людського й особистісного в історії. Але найважливішою і найціннішою ознакою просопографічних даних є правдивість і об'єктивність інформації, відтворення відомої особи у сукупності позитивних і негативних сторін життєпису. Зважаючи на таке призначення просопографії, Я. Дашкевич вважає її вищим ступенем біографістики, бо вона відтворює “живі” образи історії на матеріалах конкретних джерел.

Новий тип історико-біографічного дослідження особистості передбачає залучення більш широкого кола різноманітних джерел, відтворення на їх основі багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити “живу” людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно-формалізовану сухими фактами і заслугами постать. Опублікована в Москві у 2001 році “Новая философская энциклопедия” визначає просопографію як метод створення колективної біографії, який включає наступні процедури: визначення певного кола досліджуваних осіб, дати їхнього життя, соціального

походження, місць проживання, родинного статусу, освіти, діяльності. Така колективна біографія складається з життєписів родинного кола осіб. У ній основна увага фокусується на внутрішньому світі досліджуваних та визначенні впливу на нього родинно-генетичного фактора.

На думку української дослідниці І. Старовойтенко, просопографічний опис особистості включає такі компоненти: 1) відтворення шляхів її формування в родинному й приятельському середовищах, знаменних подій, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць перебування особи; 2) особистісні характеристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні й фізичні стани у різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточенням; 3) особливості манер, звичок, характерні для конкретної людини; 4) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах; 5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 5) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей або приятелів; 7) шляхи самореалізації особистості; 8) її зовнішній вигляд. До зазначеного варто додати, що просопографічний опис особистості, родинного кола осіб буде неповним без визначальних елементів профайлу – характеристики внутрішніх уподобань людини, що дає можливість глибше зрозуміти її поведінку, мотиви, вчинки, досягнення і провали в різних сферах (улюблені книги, музичні і мистецькі твори, історичні праці, страви, напої та ін.; з іншого боку – те, що викликало несприйняття, відразу).

Зображення особи за таким різнобічним описом надасть їй вигляду не тільки відомого діяча, а й звичайної людини, яка перебувала в щоденних сферах особистісно-людських взаємин, моральних виборів, приватного життя і, таким чином, об'єктивно і правдиво репрезентує її в усій повноті людського змісту. Просопографічний метод забезпечує розгляд кожного з Дурдуківських як самодостатньої особистості та індивідуальності, водночас сприяє відтворенню колективного портрета родини.

Для вивчення основних подій у взаємозв'язку і часовій послідовності з фіксацією змін, що відбувалися, застосовано хронологічний метод. Хронологія є наукою, що допомагає визначити історичні межі дослідження і виділити важливі моменти наукової проблеми або історичного процесу.

Використання методу періодизації визначає логічно-науковий характер підходу до теми, принцип відтворення історичного процесу і послідовність викладення історичного матеріалу.

Історико-філософське осмислення дослідником будь-якої теми вимагає створення певної логічної наукової структури для вивчення і розуміння окремих фактів, подій, явищ та їх місця в історичному процесі. Одним із важливих методів історичного дослідження є класифікація. Метод класифікації дозволяє групування основних досліджуваних питань за їх

змістом.

В історичній літературі визначені основні функції родини, зокрема: репродуктивна функція (народження дітей), екзистенціональна функція (утримання дітей) і функція соціалізації та інкультурації поколінь шляхом виховання, передання дітям культурних надбань, ідеологічних поглядів, створення ціннісних орієнтацій, понять про моральність. Дуже важливими в житті кожного індивіда є умови, в яких він провів перші роки життя – в цей період формуються творчі здібності людини, що будуть визначати його подальшу здатність до освіти. Розвиток генетично закладених обдарувань значною мірою визначається соціальними факторами, що відбиваються при формуванні особистості в ранньодитячий, дитячий та підлітковий періоди крізь впливи оточення (імпресинги), які кожною особою сприймаються залежно від індивідуального вибору [486, с. 51]. До того ж слід зазначити, що в процесі родинного виховання, а також під впливом суспільства і культури, в дітей формується гендерна ідентичність, однак, окрім родини, на її формування впливають також суспільство і культура.

Згідно з концепцією соціальної спадковості, родина виступає як транслятор національних традицій та носій історичної пам'яті, який упроваджує конкретно-історичну систему соціальної спадковості, впливає на формування особистості. У світовій науці під терміном “традиція” визначається специфічний вид соціального наслідування, такий спосіб фіксації інформації, який орієнтований на точне відтворення попередніх зразків соціальності. Традиційний спосіб наслідування матеріальної та духовної культури передбачає копіювання цієї діяльності, засвоєння накопиченого попередніми поколіннями досвіду в усій його повноті та конкретності. Традиція спирається на сам факт соціалізації індивідів, на їх приналежність до певної спільноти [331, с. 48].

Через традиції і виховання, справедливо зазначає Т.Д.Чубіна, колективу передається історичний досвід, який дає поштовх до суспільно-значущої діяльності. Такий контекст дозволяє розглядати будь-який рід, в тому числі і рід Дурдуківських, як історичний колектив, дії якого в соціокультурній та інтелектуальній сферах зумовлені оточенням і соціальною спадковістю, засвоєною від предків шляхом виховання звичаїв, поглядів та суспільних традицій.

Родичі, які належать до однієї генерації роду, можуть мати значні розбіжності в життєвих шляхах і психологічних настановах діяльності. У контексті “сімейної історії” таке явище може бути пояснено феноменом психоісторичного покоління, яке становлять близькі за віком люди, об'єднані спільним часом формування особистості, суспільно-значущими подіями, що припадали на цей час.

Закономірністю є належність усіх представників роду, а значить і роду в цілому, до духовно-культурного простору сучасного їм суспільства. Отже, є всі підстави стверджувати тяглість та домінування традицій, коли йдеться про визначні моменти життя людини – народження, вступ до шлюбу

тощо [519, с.46].

Важливе місце в роботі належить міждисциплінарному підходу, який на сьогодні затвердився як головний при вивченні людини в історії. Цей підхід використовує не лише категоріальний апарат, а й методи і методики, вироблені в рамках певних дисциплін (соціології, генеалогії, історичної психології, історії культури, історії літератури) як засіб для вирішення завдань. У дослідженні використано метод соціології особистості – метод мережевого аналізу, який дозволяє змоделювати “мережу” зв’язків та дружньо-родинно-союзницьких відносин при вивченні кола близьких [433, с. 83].

У роботі також було використано метод соціальних трансмісій, який дозволяє визначити вплив сім’ї на долі наступних поколінь шляхом передання так званого соціального капіталу, який може мати як матеріальний (рухоме, нерухоме майно, родинні коштовності тощо), так і нематеріальний (соціальний статус, географічна локалізація) еквівалент. Особливістю наслідування соціального капіталу є визначна роль впливу зовнішніх (позасімейних) і особистісних (життєві цінності й очікування конкретних представників фамільного клану) чинників, оскільки вони визначають ступінь імовірності використання соціального капіталу нащадками роду.

Понятійний апарат дослідження характеризується використанням термінів та категорій як традиційно історичних, так і запозичених з інших суміжних наук (соціології, історичної психології, культурології та ін.) При написанні роботи використовувалися терміни “рід”, “родина”, “сім’я”, “родинне коло”. Під терміном “рід” ми розуміємо людей різних поколінь досліджуваної спільноти, які походять від одного предка. Майже тотожним за значенням у цій роботі є термін “фамільний клан”, який розуміється як певна родова структура, пов’язана спільністю походження і кровними зв’язками (філіціями). У сучасних гуманітарних студіях існує велика кількість дефініцій сім’ї. Під термінами “родина” та “сім’я” в цьому дослідженні визначаємо в першу чергу соціокультурну систему, малу соціально-психологічну групу, що концентрує в собі всю сукупність відносин суспільства, через яку діти з моменту народження включаються до системи суспільних відносин [292, с. 34]. Також потрібно враховувати, що сім’ю можна сприймати як одиницю, яка ділиться та відновлюється в кожному поколінні, не порушуючи спадкоємності, надаючи їй більш складного та цікавого характеру [294, с. 132].

Таким чином, аналіз історіографічних та історичних джерел теми дослідження, її методологічних засад, дозволив зробити наступний висновок: історіографічний огляд засвідчує фрагментарність наявних досліджень життя та діяльності родини Дурдуківських, що актуалізує ідею створення комплексної синтетичної праці, присвяченої цій темі; джерельна база є репрезентативною та достатньою для цього; застосування загальнонаукових, міждисциплінарних, соціокультурних методів та методів

просопографії дозволяє вивести дослідження родини Дурдуківських на якісно новий рівень.

РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В БОРОТБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Діяльність родини Дурдуківських, як і ряду інших українських родин, розгорталася в період нового національно-культурного піднесення українського народу, яке відбувалося у складних соціально-економічних і політичних умовах. У ХІХ ст. підросійська Україна залишалась одним із найбільш визискуваних економічних районів імперії. Тут зосереджувалося 20% усієї гірничодобувної та обробної промисловості, добувалось 65% усього вугілля, виплавлявся 51% чавуну і сталі. Розширювалася мережа залізниць, ускладнювалася інфраструктура виробництва. У 1904 р. Україна давала близько половини загальноросійського збору озимої та ярої пшениці [358, с. 13]. У той самий час українці залишалися на 90% селянською нацією з деформованою колоніальними впливами внутрішньою структурою. У ній мало було економічно міцних і, відповідно, політично активних соціальних верств. Ті ж, які могли б забезпечити політичне керівництво – були здегенеровані або недорозвинені. Наприкінці ХІХ ст. в Україні налічувалося близько 100 тис. україномовних осіб, які жили за рахунок “прибутків від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею” [444, с. 5]. Це становило близько 0,5% усього населення України, й 0,7% україномовного населення. “У цьому соціально-політичному вакуумі, – пише відомий історик Г. В. Касьянов, – політичний провід судилось перебрати вкрай нечисленній національній інтелігенції, зокрема тій її професійній частині, яка історично традиційно перебувала в тій чи іншій формі опозиції царському режиму, вважала своїм покликанням плекати і розвивати національну культуру і свідомість” [363, с. 41].

Становлення капіталізму сприяло формуванню інтелігенції з різночинних верств, які стали провісниками національного відродження. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, в яких діяли університети, – Львів, Харків, Київ, Одеса та Чернівці.

Українські землі перебували в ХІХ ст., як відомо, у складі двох імперій. Між розвитком двох частин України існували відмінності. Реформи австрійських цісарів, які діяли в умовах конституції 1848 р. і 1867 р., відкрили шлях капіталізму у Східній Галичині, Закарпатті й Буковині раніше, ніж російських самодержців у Наддніпрянщині. В Австро-Угорщині існували певні політичні свободи, рівність громадян, загальнодержавний парламент і крайові сейми, в т. ч. в Галичині і Буковині, вибори до яких здійснювалися за участю всього населення. Українська мова і культура формально не заборонялися. Все це сприяло зростанню активності українського населення і його організованості. Саме цей регіон став у першій половині ХІХ ст. осередком українського руху. Зокрема, у Східній Галичині з’явилась низка організацій (як приклад – Товариство греко-католицьких священиків), які ставили за мету сприяти культурному розвитку народу. Іван Могильницький – український освітній і культурний

діяч, учений-філолог, створив першу в Галичині граматику української мови “ГраMATика язика словено-руського” (1823 р.). Він першим серед західноукраїнських мовознавців обґрунтував положення про самостійність і самобутність української мови. Цим спростовував поширені в той час помилкові уявлення і твердження про українську мову, як діалект польської або російської мови, й визначив її як одну з реально існуючих осібних східнослов’янських мов.

Однією з найбільш відомих організацій Галичини в 30-х рр. XIX ст. був культурно-освітній гурток “Руська трійця”, до якого входили М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич. Головною їхньою метою була боротьба проти національного гноблення, поширення знань про українську історію, культуру, традиції, перетворення української мови на літературну. Той, хто вступав до гуртка, давав клятву утверджувати права рідної мови, робити все для воскресіння народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка став альманах “Русалка Дністрова” (1836 р.). У “Передмові” до нього М. Шашкевич закликав до відродження української літератури в Галичині. Альманах містив добірку народних пісень і переказів. Перший його наклад було надруковано в Будапешті, але конфісковано у Львові. Загалом реакція австрійської влади щодо українських видань була жорсткою. Для них вводилася спеціальна цензура. Основою для заборони могло стати навіть те, що книга була надрукована не церковним шрифтом, а “гражданкою”. У цих умовах “Руська трійця” існувати не могла і в 1837 р. припинила свою діяльність. Однак започаткована нею ідея нерозривної єдності всіх українських земель, незалежно від їх перебування у складі Австрійської чи Російської імперії, набувала все більшої популярності.

Одним із наслідків діяльності національної інтелігенції слід вважати “весну народів” – революцію 1848 р. В Україні її очолили представники української інтелігенції. Центром революційних подій у західноукраїнських землях був Львів. Саме тут у травні 1848 р. українська інтелігенція та уніатське духовенство створили першу в Західній Україні українську політичну організацію – Головну Руську Раду, до складу якої входило 30 членів. Її очолив єпископ Григорій Якимович. У маніфесті від 10 травня 1848 р. Рада заявила про єдність усього 15-мільйонного українського народу і підтримала національні права всіх поневолених народів Австрійської імперії. Для українців вона вимагала автономії. Для сприяння розвитку української культури Головна Руська Рада утворила культурно-освітнє товариство Галицько-Руську матицю, відкрила Народний Дім у Львові, видавала першу в Галичині українську газету “Зоря Галицька”. У жовтні 1848 р. нею був скликаний Собор руських учених.

Таким чином, уже в середині XIX ст. західноукраїнська інтелігенція у своїй боротьбі за національне відродження поєднувала як суто національні, так і політичні вимоги. Створюючи нові організації, вона спрямовувала їхню діяльність на задоволення національно-політичних потреб українського народу. Певною мірою і завдяки їй в Австрійській імперії було ліквідовано

кріпосне право, проголошено конституційне правління та громадянські права.

У Наддніпрянщині розвиток національного руху стримувався феодалізмом і самодержавством. Старшина, отримавши дворянські привілеї, зросійшилася. Православна церква, потрапивши в залежність від уряду, теж не могла обстоювати інтереси національної культури.

І все ж культурний рух пробивався крізь пута абсолютизму. У ті часи в різних містах відкривалися університети, інші навчальні заклади. Початок ХІХ ст. став періодом народження української літературної мови, українського романтизму, перших організацій, які стали провісниками національного відродження. Насамперед ідеться про Кирило-Мефодіївське товариство, яке задекларувало ідеї слов'янського братства, федералізму тощо. Широкого розголосу набула діяльність Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Василя Білозерського. Ідейним натхненником українського відродження був Т. Г. Шевченко. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства була першою спробою української інтелігенції перейти від культурницької до політичної стадії боротьби за національне визволення України. Водночас інтелектуальні зусилля української інтелігенції нерідко розбивались об масову неписьменність населення.

Нову сторінку в культурному розвитку обох частин України відкрила друга половина ХІХ ст. На Наддніпрянщині поштовхом до цього стали реформи 1860–1870-х рр. На Правобережжі серед дворянства та інтелігенції все більше з'являлося молоді, яка співчувала народу, захищала його культуру. Одним з лідерів цього руху став Володимир Антонович. Прихильників таких поглядів називали “хлопоманами” (“любителями народу”). У 1859 р. виникла напівлегальна організація Громада, мета якої полягала у просвіті мас, для чого організовувалися безкоштовні недільні школи з українською мовою навчання, бібліотеки та читальні. З київською Громадою співпрацювали Михайло Драгоманов, Павло Чубинський – етнограф, автор слів “Ще не вмерла Україна” та ін. Громади розгорнули діяльність і в інших містах – Чернігові, Полтаві, Катеринославі. Найчисельнішими були Громади в Харкові та Одесі. Серед найактивніших учасників громадівського руху були М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, Панас Мирний, М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Русов, П. Чубинський. Ідейний центр руху було створено навіть у Петербурзі, де в 1861 р. почав видаватися регулярний український журнал “Основа”, в якому розмішували свої праці М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та ін. Це був перший український журнал у Російській імперії. Активізації українського руху сприяв заснований у 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. У його роботі брали участь понад 200 представників інтелігенції. Відділ зібрав і видав величезний матеріал з історії, економіки та культури рідного краю.

Національне відродження в Україні, як і в інших країнах, пройшло, за визначенням учених (М. Грох та ін.), три стадії: етнографічну, або фольклорну; культурницьку, або мовну; самостійницьку, або політичну. Відповідно відбувався процес оновлення старої та становлення нової інтелігенції. На першій стадії невелика група вчених збирала історичні документи, фольклор, доводячи самотність народу. На другій, – на основі народної мови і традицій, формувалася національна література, розвивалося мистецтво. Нарешті, на третьому етапі з ініціативи нової інтелігенції виникали організації, які домагались національної політичної суб'єктності. Отже, культурницький етап передував політичному, створював фундамент для останнього.

Російське самодержавство чинило всілякий спротив активізації національно-культурного життя українців. Ще в 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валусєва, який обмежував уживання української мови. Унаслідок цього, зокрема, Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, а журнал “Основа” – закрито.

Проте якщо цей циркуляр пов'язувався з польським рухом та самим його ініціатором визнавався як тимчасовий, то пізніші заходи царату були спрямовані безпосередньо проти української культури.

У 1870 р. освітні заклади імперії отримали роз'яснення міністра освіти Росії Д. Толстого про те, що “кінцевою метою освіти всіх іногородців, незаперечно повинно бути зросійщення”. Через кілька років в Росії було запроваджено статут про початкові народні школи, в якому підтверджено, що навчання має здійснюватися виключно російською мовою. А в 1876 р. імператор Олександр II видав сумнозвісний Емський указ про заборону ввозити до імперії будь-які книги і брошури, написані “малоросійським наречіем”, друкувати оригінальні твори та переклади українською мовою, влаштовувати сценічні вистави, друкувати українські тексти до нот і виконувати україномовні музичні твори. Указ зобов'язував “прийняти як загальне правило”, щоб у школи України призначались учителі-росіяни, а українців направляли на учительську роботу в Петербурзький, Казанський і Оренбурзький навчальні округи.

З України змушені були виїжджати не лише вчителі, а й представники інших верств інтелігенції. Українська інтелігенція зазнавала тотального тиску, переслідувань і репресій. Діяльність Громад була заборонена, закритися Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Протягом 1876–1880 рр. відомих учених та педагогів – М. Драгоманова, П. Житецького та багатьох інших – звільнили з роботи за наукові праці з українознавства. М. Драгоманова і П. Чубинського було прийнято рішення негайно вислати з краю “как неисправных и положительно вредных в крае агитаторов... с воспрещением въезда в Южные губернии и столицы, под секретное наблюдение”. Емігрантами стало немало інших громадянців. Для України і для них М. Драгоманов упродовж

1878–1882 рр. видавав у Женеві перший український журнал за межами Російської імперії – “Громада”.

У занепаді перебувала школа в підросійській Україні. Наприкінці 90х років XIX ст. поза нею залишалося понад 70% українських дітей шкільного віку. Грамотність населення становила 19,3%. Такий стан був результатом політики колонізації України і її зросійщення. В освітніх закладах України панувала російська мова. Тому школа для українського народу залишалася чужою. Та невелика частка шкіл з українською мовою викладання, за відсутності державного фінансування від влади, працювала на кошти громадськості, місцевого населення. Така школа мала попит, а педагоги – високий авторитет та підтримку серед населення.

Національно свідома частина українського суспільства, передусім інтелігенція, постійно боролася за право на розвиток в Україні національної школи, за легалізацію української мови. Активно працювали в цьому напрямку відомі українські педагоги: Б. Грінченко, С. Русова, Т. Лубенець, Я . Чепіга та ін. Однак українська мова відповідними розпорядженнями імператора й урядових установ була заборонена не тільки в державних, але й у народних школах, церквах, театрах, в усіх офіційних установах. У 1895 р. навіть дитячі книжки було заборонено видавати українською мовою. Цензура вилучала з українських текстів такі слова, як “Україна”, “український”, “Січ”, “Запоріжжя”, “козак” тощо. У 1896 р. Борис Грінченко в одному з часописів зазначав: “Українські національні згадки, українську історію викинено з читанок шкільних... А замість історії вкраїнської скрізь історія московська викладається так, ніби вона нашому чоловікові рідна. Та ще й яка історія! Що стукнеш, то скрізь історія хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Катерині, Петрові; хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській солдатчині! Тут усякі “подвиги” рабської вірності”.

Царським указом відхилялися будь-які прохання, петиції щодо зміни становища в культурно-духовній сфері України. У 1905 р. Кабінет міністрів Росії відхилив прохання Київського та Харківського університетів скасувати заборону щодо української мови. Ректор Київського університету відмовив 1400 студентам у відкритті чотирьох кафедр українознавства з українською мовою викладання. При цьому він заявив, що університет – це “загальнодержавна інституція” і в його стінах не може бути іншої мови, крім російської.

Самодержавство постійно політизувало питання української культури і мови. Провідникам українського руху довелося розв’язувати завдання всіх трьох етапів водночас. Це призвело до зміни поколінь культурних діячів українського руху. Фактично відійшло від активної діяльності колишнє керівництво “Громад”, яке не сприйняло політичного радикалізму та прагнуло пристосуватися до антиукраїнських заходів. На перший план вийшла нова генерація української інтелігенції (Леся Українка, Д. Антонович, С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Винниченко та ін.) і ті

представники середнього покоління (зокрема, М. Драгоманов), які виявили готовність поєднувати професійну та культурницьку роботу з політичною. Аполітичне культурництво поступово занепадало. Молоде покоління інтелігенції, виховане українофілами, під загальноросійським та галицьким впливом прагнуло політизації українського руху.

У середовищі інтелігенції Західної України також не було єдності. У ній чітко виділялися три течії – москвофіли, народовці та радикали. Якщо перші не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею “єдиної російської народності від Карпат до Камчатки”, то другі спрямовували свої зусилля на служіння інтересам українського народу, на розвиток української мови і культури, підвищення культурно-освітнього рівня й національної свідомості українського населення. Радикали ж, очолювані Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, виступали за утворення незалежної України, пропагували революційні методи боротьби, закликали до політичної діяльності широкі народні маси.

“З 1890-х років особливо, – писав М. Грушевський, – Галиція стає горнилом української політичної й суспільної думки для всієї України, так би мовити – зразковою школою політичної і культурної роботи, в котрій беруть найактивнішу участь політично налаштовані елементи українського громадянства Росії” [318, с. 51].

Попри антиукраїнську політику уряду Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії на західноукраїнських землях загалом існували відносно демократичні порядки, які давали змогу здійснювати культурницьку роботу. У 1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство “Просвіта”, яке очолив відомий педагог, журналіст, композитор Анатоль Вахнянин. Товариство займалося виданням книг, журналів українською мовою. Крім культурно-просвітницької, проводило й економічну діяльність – заснувало кооперативи, крамниці та позичкові каси. “Просвіта” мала свої філії в усіх містах Західної України й на кінець ХІХ ст. за популярністю серед населення могла зрівнятися лише з церквою.

На рубежі 70-80-х рр. ХІХ ст. народовці все більше й більше втягуються в політичне життя. У 1885 р. вони заснували свій політичний орган – Народну раду, яку очолив Юліан Романчук. Вона мала продовжити традиції Головної Руської Ради. Організація висунула вимогу надати українським землям автономію в межах Австро-Угорщини.

З ініціативи Ю. Романчука протягом 1879–1896 рр. народовці видавали тижневик “Батьківщина”. 14 січня 1880 р. вийшов перший номер газети “Діло” – найстаріший і впродовж багатьох років єдиний український щоденник. Через свою пресу народовці пропагували ідеї просвіти народу, гасла прогресу, лібералізму, демократії і федералізму. У 1894 р. із Києва до Львова приїхав Михайло Грушевський, зайнявши посаду професора Львівського університету. Він же очолив створене “Просвітою” Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Це справило позитивний вплив на розвиток національного руху, на зміцнення зв’язків між західними та східними

українцями.

У 60-і – 70-і рр. ХІХ ст. інтелігенція Буковини розгорнула діяльність українських товариств “Руська Бесіда”, “Руська Рада”, “Союз” та ін. Активну участь в них брали Ю. Федькович, Є. Пігуляк, І. Тимінський, О. Попович та ін. На Закарпатті народовські ідеї відстоювали В. Чопей, А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

Поява громадсько-культурних організацій на західноукраїнських землях сприяла консолідації українства, передусім інтелігенції, в боротьбі за розширення національних прав. Однак з погляду перспектив української культури потенціал Галичини, Буковини і Закарпаття був недостатній. Причинами цього були ресурсна слабкість руху, зумовлена економічною відсталістю цих земель, шовіністична політика щодо українців як австрійської влади, так і представників визвольних рухів інших народів. Особливо потужним був польський вплив. Він посилювався тим, що навіть на українських землях чисельність українського населення у містах поступалася полякам та представникам інших національностей. Слабкість українського руху виявилися і в тому, що необхідність протистояння експансії польської культури змусила багатьох представників місцевої інтелігенції бачити порятунок у тісному союзі з Росією.

Натомість такий потенціал для українського руху існував на Наддніпрянщині. Хоча сільське населення тут сягало 90%, міста були осередками передового розвитку. У них будувалися потужні індустриальні підприємства, функціонували університети, наукові центри тощо. Саме тут концентрувався потенціал культурного розвитку нації. Водночас, на відміну від Австрійської України, на Наддніпрянщині до 1905 р. не існувало цивілізованих умов для розвитку української культури, а самі питання цього розвитку були політизовані. Наприкінці ХІХ ст. в усій Україні і Московщині нарахували 74 свідомих українців, які були розсіяні і не мали зв’язку один з одним [143, с. 122]. Згодом цей список збільшився на 20 осіб.

Зміцнення національно-культурних основ, створених і збережених попередніми поколіннями, було наслідком та джерелом зростання національної свідомості інтелігенції, демократизації її складу, розширення соціальної бази українського руху. До складу української інтелігенції все активніше вливалися представники заможних верств села і середніх верств міста. Відповідно посилювався соціальний чи соціально-генетичний зв’язок і з селянством, носієм національних звичаїв і традицій, а також з тими верствами населення, які були тісно пов’язані з селом, – сільськими вчителями, священниками, земськими діячами тощо. Під впливом об’єктивних і суб’єктивних обставин внутрішнього і зовнішнього характеру, етнічна самосвідомість інтелігентного вихідця із селянських верств трансформувалась у національну свідомість.

Нове покоління української інтелігенції все більше тяжіло до масштабніших форм об’єднання, радикальних дій і, фактично, політизації культурницького руху, утворення політичних організацій. Суттєвим кроком

у цьому напрямі стало створення в 1897 р. у Києві таємної організації, яка стала основою майбутньої Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). Ініціативу її створення підтримали і молоді, і старі громадивці. Серед засновників організації разом з С. Єфремовим був і В. Дурдуківський.

На кінець 1898 р. Загальноукраїнська безпартійна організація об'єднувала вже 22 громади в різних містах України чисельністю понад 400 осіб. Керівництво організацією здійснювала Рада, яку очолювали в різні роки композитор М. Лисенко та історик В. Антонович.

Робітничі страйки, селянські виступи 1901–1903 рр., утворення партій молодшою, радикальною частиною української інтелігенції, підштовхнуло ЗУБДО до більш активних дій і висунення політичних гасел. У 1903 р. організацією був розроблений проект програми, головними ідеями якої було проголошення автономії України та інших національних частин Росії і широке запровадження української мови у всіх школах, у судочинстві, адміністративних справах тощо. Восени 1904 р. на базі ЗУБДО була утворена Українська демократична партія, яка об'єднала переважно “культурників” – помірковану частину інтелігенції. Однак на той час українське питання вже вийшло за межі національного-культурного. Воно не могло бути розв'язане без вирішення політичних та соціально-економічних проблем. Радикалізація ліберального руху в Україні призвела до розколу Української демократичної партії й утворення Української радикальної партії.

У подальшому українська інтелігенція перебувала в зоні впливу різних партій, політичних течій і рухів, але завжди продовжувала боротьбу за українське слово, українську культуру та українське книговидання.

Революція 1905–1907 рр. зняла значну кількість обмежень з української культури. У той час виникла українська преса – газети “Хлібороб” і “Громадська думка”. У 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві виходило 18 українських газет та журналів. Протягом 1905–1914 рр. лише в Києві публікувалось 8 україномовних газет: “Громадська думка” (1905–1906 рр.), “Рада” (1906–1914 рр.), “Боротьба” (1896 р.), “Слово” (1907–1909 рр.), “Село” (1909–1911 рр.), “Засів” (1911–1912 рр.), “Маяк” (1912–1914 рр.), “Світова зірниця” (1912–1913 рр.).

На сторінках газетної періодики активно обговорювалися актуальні аспекти українського питання, зокрема проблеми національно-територіальної автономії України, українізації шкільної освіти, церкви, суду, відродження українського театраль-но-музичного мистецтва та суспільного статусу української мови. Конкретно ставилися питання про відкриття українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах, спорудження пам'ятників діячам української культури. Широко висвітлювалася діяльність “Просвіт”. Авторами публікацій нерідко були провідні діячі українського руху: Борис Грінченко, Михайло

Грушевський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Микола Порш, Микита Шаповал та ін.

Українська преса функціонувала в складних умовах. Цензура, судові та адміністративні репресії, переслідування – все це залишалось практикою повсякденного життя редакційних колегій і авторів українських видань. Продовжували діяти цензорські канцелярії, тимчасові комітети у справах друку та ін. Нормативними документами, якими вони керувалися і які були спрямовані на утримання владного контролю над пресою, були: цензурний статут 1865 р., “Тимчасові правила про періодичні видання” від 24 листопада 1905 р. та “Доповнення до Тимчасових правил про періодичні видання” від 18 березня 1906 р.

Поряд з виникненням україномовної преси, розгорнулось друкування українських книжок, з’явилися видавництва “Час”, “Ранок”, “Дзвін”. Створюються товариства “Просвіта”. Російська академія наук визнала українську мову “мовою, а не наречием”. Св. Синод видав Євангеліє українською мовою. Навіть ставилося питання про українську мову як мову богослужіння, проте воно не було вирішене.

Певну роль у національно-культурному відродженні України відіграло й українське духовенство. Воно не було однорідним. З одного боку, посилювалася частина українського духовенства, яка, пройшовши російську школу й відірвавшись від народної маси, ставала дуже подібною до російського духовенства, все більше віддалялася від народу, вірно служила царю, а з іншого – зростала та частина українського духовенства, яка не втратила своїх національних коренів, ознак національно-релігійного менталітету, виявляла інтерес до народного життя, прагнення сприяти національно-культурному відродженню.

Загалом духовенство в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. становило велику силу. На українських землях у той час діяло 10333 церкви та 105 монастирських осель. Чорне духовенство налічувало в цей час 4,5 тис осіб, а біле – понад 21 тис. На початку ХХ ст. в Україні діяло 31 духовне училище, 9 семінарій та духовна академія. 85% слухачів духовних семінарій становили вихідці зі священницьких родин. Водночас загальний рівень освіти священників не був високий. У 1908 р. вищу освіту мали лише 21% протоієреїв та 1,6% священників. Більш доступною була середня духовна освіта. Її мали 94% священнослужителів, 60% дияконів та 46% псаломщиків. Однією з причин такого становища було падіння авторитету залежної від самодержавства церкви, її недемократизм. 60% випускників семінарій ставали на шлях світської кар’єри, а значить, ще під час навчання цікавились і жили проблемами світського життя, виявляли великий інтерес до історії рідного краю, мови свого народу, народної творчості. Як писав Сергій Єфремов, у багатьох з них “звідкись бралось, – чи то з води, чи з повітря” усвідомлення своєї української ідентичності.

І на духовних посадах було немало українців. На вищих щаблях церковної ієрархії їх було менше, більше – на нижчих. Зокрема, в Києві, як

пише О. Лотоцький, “український елемент гніздився головню на нижчих шаблях церковного стану – на посадах дяківських. Спеціально про те старалися укінчені члени семинарської громади, і се їм удавалося. На дяківських посадах у Києві були... громадяне – Л. Скочковський, П.

Сікорський, В. Скрипчинський, К. Пілінський, М. Мартиновський, Марко Грушевський і навіть укінчений академік¹ Володимир Дурдуковський (в Чесно-Хресній церкві на Подолі). Діяконські посади займали українці – Ол. Дурдуковський (зі знаної української родини) – у Феодосієвській церкві на Печерському та Ераст Гребінський – у Стрітенській церкві на Сінному базарі. У церковних школах київських учителювали також українці, хоч і в меншій пропорції” [145, с. 209–210]. “Біле” (церковне) духовенство було близьким до народу, до робітничого і селянського середовища. Як писав М. Грушевський, воно було охороною національних традицій, національної свідомості українців [319, с. 156].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дух оновлення все активніше охоплював середовище духовенства. У духовні навчальні заклади проникали ідеї свободи, демократії, національно-релігійних і мовно-культурних устремлінь. “Загальне піднесення не обминуло й вихованців духовної школи, – писав С. Єфремов, – і в мурах її з запалом дебатовано ті самі питання, що клопотали кращі голови й поза ними, поступові журнали, що їх виписували студенти в складчину, читано запоем і обмірковувано з усім запалом, на який тільки здатна буває гаряча молодість... Українці, опріч того, виписуючи “Основу”, привчались вирізняти національну справу з загального комплексу ідей часу й вирішати її в дусі рівноправности всіх націй та здобуття її для рідного народу” [345, с. 406]. І в русифікованій Київській духовній академії, як писав О. Лотоцький, “окремі, одсепаровані од умов тодішнього життя, елементи змагалися продовжувати національну традицію давнього і, здавалося, навіки минулого” [145, с. 206]. За свідченням Федора Остаповича Дурдуківського, в кінці 1850х років у Київській духовній академії діяло таємне товариство “фур’єристів” – прихильників Ф.М.Ш. Фур’є – французького мислителя, автора концепції утопічного соціалізму. У листопаді 1859 р. “фур’єристи” взяли участь у студентських заворушеннях, в результаті ряд із них, в тому числі Михайло Владимирський-Буданов, Павло Житецький, Правиков та ін. змушені були залишити стіни академії [345, с. 406].

У семінаріях, академії організуються українофільські гуртки. “В училищі і семінарії серед бурсаків лунала більш українська мова, – згадував про своє навчання в духовних закладах Павло Житецький. – Семінарист зберігав інтерес до народної української мови як до своєї рідної, охоче балакав нею, співав різних українських пісень”.

Національний рух українського духовенства був спрямований на відродження української школи, православних культурних традицій. Про Академіками в церковному середовищі називали тих, хто закінчив Київську духовну академію.

його національно-культурницький потенціал свідчить той факт, що немало відомих у ті і пізніші часи політиків-державників, діячів освіти, науки і культури були або вихідцями зі священницьких родин, або самі пройшли етап духовної освіти. Серед них: В. Доманицький, П. Филипович, І. Нечуй-Левицький, П. Житецький, П. Козицький, Є. Борисов, С. Петлюра, В. Блакитний, В. Голубович, В. Садовський, О. Терлецький, О. Саліковський, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Дурдуківський. Український самостійник, націонал-демократ Микола Міхновський наслідував священництво ще від часів гетьмана Івана Мазепи. Дітям духовенства через можливості батьків був більш відкритий шлях до освіти, а українська стихія сільського життя сприяла формуванню національної самосвідомості, власного національного “я”.

На відміну від народників 1870-х років, покоління С. Єфремова і В. Дурдуківського тісно пов’язувало ідеали демократії та соціальної справедливості з боротьбою за національну волю.

У національному відродженні царизм вбачав основну загрозу “російській православній цивілізації”. Розпочалась реакція, в ході якої значну кількість здобутків революції було втрачено. Уже у 1908 р. Сенат Росії оголосив україномовну культуру і освітню діяльність шкідливою для імперії. Нависла загроза над “Просвітами”, українськими бібліотеками, друкарнями. Російський прем’єр-міністр П. Столипін виступив ініціатором істотного обмеження автономії Фінляндії. У 1910 р. за наказом його уряду були закриті українські культурні товариства, видавництва, заборонено читати лекції українською мовою, продавати українські книги, створювати будь-які неросійські клуби, проводити концерти та вечори українською мовою. Згодом цар Микола II прийняв указ про заборону всієї української преси. У березні 1911 р. уряд П. Столипіна не дозволив відзначення 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка. А в Києві П. Столипін заявив: допоки він живий, пам’ятника Шевченкові у “матері міст руських” не буде [312].

Протягом 1905–1912 рр. Міністерство освіти Російської імперії закрило в Україні 12 приватних гімназій, звільнило 32 директорів та 972 учителів, 822 учителів направило в інші школи за намагання запровадити у викладанні українознавчу тематику. VII дворянський з’їзд у Москві прийняв постанову про неприпустимість вживання інших мов у навчальних закладах Росії. Усім чиновникам в Україні аж до 1917 р. платили 50% надбавки до заробітної плати за “обрусение края”.

Попри це, українське національне відродження набирало сили. Зростав прошарок і масштаби діяльності української інтелігенції, її вплив на суспільно-політичне й економічне життя суспільства. Покоління української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Л. Старицька-Черняхівська – письменниця, перекладач і громадський діяч – справедливо називала “першими українськими городянськими дітьми”, на відміну від “сільських стихійних українців”. “Городянських українців” “батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями із сповитку”. Українська

національна інтелігенція зміцнила свою роль як основна рушійна сила національного відродження. Активізувалися зв'язки між західними і східними українцями, їх національна інтеграція. Серед широких мас населення зростав інтерес до української мови, історії та культури, формувалася національна самосвідомість українців. Національно-визвольний рух як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні еволюціонував від культурно-просвітницького до політичного етапу, появи гасла про політичну самостійність України.

Українська інтелігенція на той час уже досягла такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися соціально-історичні передумови для відтворення і передавання національно-культурних традицій від одного покоління до іншого. Спадкове володіння духовними національно-культурними цінностями збільшувало потенціал і активізувало вплив окремих родин на культурне життя України, а також посилювало процес його відродження. Родини Єфремових, Грушевських, Матушевських, Рильських, Чикаленків, Черняхівських, Стешенків, Дорошенків, Дурдуківських, Антоновичів, Кониських, Симиренків, Яхненків, Терещенків, Драгоманових, Косачів та багатьох інших стали суттєвими чинниками впливу на соціум.

Новий етап у розвитку національно-культурного відродження відкрила Українська революція. Центральною Радою було намічено широку програму розвитку національної культури, освіти та науки. У березні 1917 р. у Києві відкрито Першу українську гімназію імені Т. Шевченка та 2-гу Кирило-Мефодіївську гімназію, започатковано Українську педагогічну академію, розпочалося переведення шкіл на українську мову навчання, широко розгорнулася видавнича справа, нового змісту набирала літературно-художня діяльність. Українська інтелігенція, родини діячів культури залишалися рушійною силою культуротворчих процесів, а її основною організуючою – Українська держава.

РОЗДІЛ III. ОСНОВНІ НАПРЯМИ КУЛЬТУРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОДИНИ ДУРДУКІВСЬКИХ

Дурдуківські походили зі старовинного козацького роду.

Володимир Дурдуківський якось пояснював походження свого прізвища від латинського *Digus Dux*, тобто “суворий вождь”. Так було прозвано когось із козацьких предків Володимира Федоровича.

Родина Дурдуківських, про яку йде мова, проживала до 1875 р. в с.

Пединівці на Уманщині, згодом – у с. Мирівці на Київщині, а з 1887 р. – у Києві. Федір Остапович (Євстахіївч) Дурдуківський, 1839 року народження, глава родини, був церковним діячем, священником і сином священника. Ймовірно, його батько Євстахій (Остап) Дурдуківський, у 1820-х роках був благочинним у селі Гребінки на Білоцерківщині. Він служив у Благочинній Покровській церкві, користувався авторитетом і серед мирян, і серед священників. Саме він за дорученням Київської консисторії був церковним слідчим із розслідування фактів пограбування кількох храмів на Білоцерківщині в 1829–1831 рр. [521].

Федір Остапович Дурдуківський у 1859 р. закінчив Київську духовну семінарію. Правив службу в селах Пединівці в 1864–1875 рр. та Мирівці (1875–1887 рр.) Звенигородського повіту Київської губернії. Від 5 липня 1887 р. до відставки 1910-х років працював духівником Київської духовної семінарії (вул. Костянтинівська, 7) та священником семінарської Петропавлівської церкви на Подолі. С. Єфремов у своїх спогадах писав: “Був у семінарії за духовника старенький, увесь, мов голуб, сивий панотець Хведір Дурдуковський, особа в своєму роді визначна серед його осередку, в якому доводилось йому жити і працювати” [141, с. 367].

Дружина Федора Остаповича – Ольга Іванівна – походила із священницького роду Черняхівських, тісно пов’язаного з родинами Стешенків та Старицьких. Розважлива, стримана, вона рівною мірою опікувалася всіма членами родини, обігрівала всіх материнською любов’ю. С. Єфремов сприймав її як матір і називав “доброю душею” [141, с. 475].

На початку ХХ ст. Федір Остапович та Ольга Іванівна придбали власний будинок у Києві в Кадетському провулку (вул. Гоголівська), 27. Цей будинок став одним із центрів культурного життя українського Києва. В 1972 р. радянські “будівничі” його зруйнували. “Немає двоповерхового будинку В. Дурдуківського, де 30 років жив С. Єфремов” [310, с. 22], – пише історик І. Гирич.

У сім’ї Дурдуківських було дев’ятеро дітей. Сім’я відіграла помітну роль у культурному житті України кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. В ній панували релігійні порядки і традиції. За сімейною традицією та заповітами предків, починаючи десь із ХVІ ст. усі чоловіки роду Дурдуківських повинні були навчатися в бурсах та семінаріях і обов’язково приймати духовний православний сан. Збереглися документи, що вже в 1757–1765 роках священником у селі Мала Ольшанка (нині Обухівського району Київської

області) був Іван Дурдуківський, а в 1802 р. у цьому ж селі церковним настоятелем був ієрей Микита Дурдуківський. Борис Сергійович Дурдуківський (син оперного співака) та його двоюрідний брат Федір Остапович припускали, що Микита Дурдуківський був прадідом їхнього діда – протоієрея Федора Остаповича, який помер у 1920 р.².

Одна із згадок про Дурдуківських, відома нам, відноситься до 1785 р. Того року між Санкт-Петербургом і Варшавою було домовлено про відновлення в межах Речі Посполитої православної єпископської кафедри. Тоді ж було вирішено відкрити православну семінарію на території Речі Посполитої. Очолив кафедру случький архімандрит Віктор (Садовський). Він звернувся в Київську академію з проханням надіслати здібних учителів до семінарії. Йому були рекомендовані два вихованці – Пантелеймон Іллікевич і Федір Дурдуківський, які згодилися зайняти учительські місця в Слуцькій семінарії [323]. Очевидно і до цих подій Дурдуківські були відомими у священницьких духовно-культурних колах. Можливо, це також один із предків відомих нам Дурдуківських.

Чотири сини Федора Остаповича стали священниками. Найстарший син Іван, 1868 року народження, у 1883 р. закінчив Києво-Подільське духовне училище та Київську духовну семінарію (1891 р.) за другим розрядом успішності. Учителював у церковнопарафіяльних школах Мирівки та Гуляйполя Звенигородського повіту і при Хресто-Воздвиженській церкві в Києві. У 1894 р. після одруження з сестрою С. Єфремова Параскевою прийняв сан священника і був направлений до Свято-Параскевинської церкви села Шостакової Звенигородського повіту [141]. Згодом Іван Федорович тривалий час служив священником у с. Рокитному на Київщині.

Іван Дурдуківський постійно працював над собою, поповнював знання, знайомився з новою літературою, був громадсько активною людиною. Зокрема, відомо, що в 1895 р. він був передплатником ряду періодичних видань: “Артиста”, “Вестника Европы”, “Мира Божьего”, “Русского богатства”. Для отримання цих журналів Іван Федорович планував “завести з священників спілку” [141, с. 64]. У 1906–1909 рр. проводив роботу як член київської “Просвіти”.

“На мою думку, дядько Іван був найбільш розвиненим, товариським та простим, – згадував його племінник Борис – син Сергія Дурдуківського. – Він у 1914 році добровільно пішов на фронт і всю війну провів із солдатами на передових позиціях, як священник. Він був, як зараз кажуть, прогресивним чоловіком...” [25, арк. 6]. Борис Сергійович вважав дядька Івана справжнім героєм. Він описав такий епізод з життя дядька: “Коли почалися на фронті солдатські заколоти і розстріли офіцерів, які погано поводитися з солдатами, в полку, де служив дядько Іван, знайшлися солдати, які розстрілювали офіцерів, та й зажадали розстріляти полкового “попа”. Дядько Іван, який, мабуть, теж не підтримував чорносотенців, перед натовпом розлютованих

Письмовий родовід Дурдуківських зберігався у Володимира Федоровича Дурдуківського. У 1929 р. він був вилучений ОГПУ при арешті і безслідно зник.

солдатом, які хотіли його розстріляти, роздер руками рясу, сорочки і з обуренням вигукнув: “Стріляйте, я смерті не боюся”. Цей його вчинок зупинив солдатів і вони подарували йому життя. Це героїчний вчинок!” [25, арк. 9].

Ім’я Івана Федоровича Дурдуківського згадується в “Памятной книге Киевской губернии в 1915 году”. В Івана та Параскеви Дурдуківських було четверо дітей: дві дочки – Валентина та Галина і два сини – Борис та Сергій. Галина померла в середині 1960-х рр., Борис загинув ще в роки революції, а Сергій, який працював у місті Коростень Житомирської області, помер у 1998 р. у віці 92 років.

Навчалися в духовних школах й інші сини Федора Остаповича. Микола Дурдуківський (4 лютого 1877 р. – 1910 р.) закінчив у 1899 р. Київську семінарію і був дияконом у київській Вознесенській церкві. Його дружиною була Євгенія Опанасівна Мазуренко. В сім’ї було двоє дітей: син Федір, який ще у 1970-і роки проживав у м. Первомайську Миколаївської області, та син Анатолій, який в роки гітлерівської окупації Києва за підпільну роботу був схоплений німецьким гестапо і страчений. Микола Федорович помер рано, у віці 33 років, захворівши сибіркою.

Олександр (6 червня 1882 р. – ?) у дореволюційний час був дияконом київської Феодосійської церкви (Печерськ, Цитадель, 14). Остап (20 жовтня 1866 р. – 6 грудня 1947 р., Київ) багато років працював священником у с. Глеваха під Києвом, а згодом служив в одному з Київських храмів. У 1906–1909 рр. він працював у “Просвіті”. Це в нього переховувався С. Єфремов у 1920 р., уникаючи переслідувань з боку більшовиків. Згадуючи той факт, С. Єфремов зазначав: “В 1920 р. під час одступу поляків я виїхав з Києва, але доїхав тільки до Немішаєва і спинився у Михайла Івановича Радченка, де я прожив місяця з півтора, тоді приїхав у Глеваху до священника Дурдуківського, де прожив до місяця жовтня і мусів це місце покинути, бо мене прийшли арештовувати” [141, с. 730]. Проживав С. Єфремов тоді під ім’ям Олександра Савича Ігнатенка-Кокодія – саме на нього зміг зробити паспорт брат Остапа Дурдуківського диякон Олександр.

В Остапа Федоровича та його дружини Олени Іванівни (Масаковська) було троє дітей: дочка Зіна (померла у 1952 р.) та два сини – Петро і Федір.

Духовну освіту мали й жінки родини Федора Остаповича Дурдуківського, про що потурбувався її глава. Взагалі православне духовенство серйозно опікувалося освітою жінок, які походили із родин священників. Для них спеціально були засновані жіночі духовні училища. З другої половини ХІХ ст. такі училища існували в кожній єпархії на території України. Існування таких училищ загалом було прогресивним явищем, оскільки їхня діяльність надавала змогу багатьом дівчатам духовного і світського походження отримувати освіту, знання, включатись у суспільне життя. Освіченість жінок сприяла підвищенню інтелектуального і морального рівня всього духовенства, позитивно впливала на всіх членів родини.

Доньки Федора Остаповича навчалися в київських училищах. Так, у 1881 р. закінчила Перше Київське жіноче училище духовного відомства Віра Дурдуківська (24 вересня 1867 р. – ?). У 1895 р. разом з семінаристом Сергієм Єфремовим та братом Володимиром вона співробітничала в редакції журналу семінарії “Руководства для сельских пастырей”. Разом із братом Володимиром Віра Дурдуківська в 90-ті роки ХІХ ст. входила до складу гуртка під проводом В. Антоновича, що активно працював над створенням словника видатних діячів України. Крім Дурдуківських, у роботі гуртка брали участь Г. Берло, М. Василенко, М. та О. Грушевські, С. Єфремов, І. Каманін, О. Кониський, К. Мельник, О. Лотоцький та В. Щербина. Ентузіастами був зібраний значний біографічний матеріал.

У 1882 р. духовне училище закінчила Онисія Дурдуківська (1869, с. Пединівка – 1950, Прага, Чехословаччина), а в 1884 р. – Єфремова Параскева – дружина Івана Дурдуківського. У ньому ж навчалась і Серафима Дурдуківська (1877 р. – ?), дружина Петра Павлушкова, який закінчив Київську духовну академію, працював у Тулі. Їхніми донькою та сином були Наталя та Микола Павлушкови, “члени СУМу” у 1920-х рр. Крім них, у сім’ї Павлушкових був син Сергій, який став лікарем, однак рано помер – 8 травня 1945 р. в 52 р. та доньки Ірина і Ольга, які ще на початку 1980-х рр. проживали у Москві.

“Родина наша по батьковій і по материнській (Черняхівська) лінії була з дідів-прадів духовна, – отже релігійність і релігійні традиції були сильними в нашій родині, – писав Володимир Дурдуківський. – Тут я бачу початок і ґрунт тієї релігійності, краще мовити, того релігійного настрою, того невпинного шукання Бога й релігійної правди, що були властиві мені протягом усього мого життя...”

Родинні зв’язки Дурдуківських були дружніми, міцними, характеризувалися високим рівнем взаємоповаги, взаємопідтримки, наповненими високим інтелектуальним змістом. Вони всі багато працювали, що не заважало їм спільно проводити вільний час, відпочивати. “...Під Києвом є село Дзвонкова³, – згадувала згодом Бойко Ніна, медичний працівник, дочка автокефального священика. – Це дачна місцевість, де відпочивала завжди уся українська аристократія – Єфремови, Дурдуківські, Лисенки, Черняхівські...” [115, с. 124]. Родини були дружніми між собою.

Особливо тісні зв’язки підтримувалися з родиною Єфремових. Обидві родини були священицького походження. У вересні 1893 р. сина Олександра Єфремова – архімандрита Йоанникія (старшого брата Сергія Єфремова) було призначено ректором Київської духовної семінарії, духівником якої був Федір Остапович Дурдуківський. Через Йоанникія Сергій Єфремов познайомився з родиною Федора Дурдуківського та його дітьми – донькою Онисією та сином Володимиром.

“Сергій Олександрович Єфремов, – свідчила згодом Наталя Павлушкова, онука Федора Остаповича і Ольги Іванівни Дурдуківських, – Село Дзвінкове, нині Васильківського району Київської області.

приїхавши з батьківської хати села Пальчики вчитися до Київської Духовної Семінарії, оселився, як родич, у отця Федора Дурдуківського, що працював закономірним титом Семінарії й, як тоді водилося, мав у великому будинку титї школи своє “казонне” помешкання. З багатодітною родиною Дурдуківських юнак Єфремов так духово зблизився й сердечно зрісся, що цей зв'язок став тіснішим за всі його інші родинні пов'язання. Він часто жартував: “Я вам подарувався навіки!”” [446, с. 19].

Познайомились, а згодом і одружились, Іван Федорович Дурдуківський і Параскева Олександрівна Єфремова, в одруженні – Дурдуківська. Про знайомство з родиною Федора Дурдуківського – Сергій Єфремов згадував: “Через Іоанникія і я познайомивсь з його родиною, хорошою старосвітською родиною, з традиціями титї високої інтелігентности, яка часто буває ознакою наших давніх попівських родин. Незабаром потому, як моя сестра Пашета, одружилась з Іваном Дурдуківським, я став ближче до титї родини, заприятелював з нею, особливо з двома її членами, Онисією та Володимиром, і знайшов тут другу рідну сім'ю, з якою зв'язали мене й особисті симпатії та приятельство, і спільність переконаннів, і згодом практична робота на громадському полі. Протягом десятків років ми жили разом, разом укупі читали і вчилися, ділилися кожною думкою, вкупі виробляли свої погляди, вкупі переживали і радощі, й горе, в спільному житті злилися так, що трудно одрізнити, де кінчається життя одного й починається життя другого” [141, с. 367].

Знайомство з родиною Дурдуківських Сергій Олександрович вважав “дарунком долі, яка взагалі до мене була милостива й не скупилась на хороших людей, яких рясно розставила на моєму життєвому шляху. І безперечно, той шлях був би іншим, якби року 1984-го не знайшов був нової рідної сім'ї в родині Дурдуковських” [141, с. 368].

Родина Дурдуківських була активною в церковно-релігійному житті України, чутливою до новацій у ньому. Піднесення національно-культурного життя зумовило прихильність її до ідеї формування української автокефальної церкви, що проголошувала ідеї гуманізації та очищення від деспотичних традицій офіційного православ'я Російської імперії.

Зміна поглядів на організацію церковного життя відбувалася в родині під безпосереднім впливом її глави – Федора Остаповича. Ф. О.

Дурдуківський, хоч і був за переконаннями монархістом, після революції 1917 р. став більш прихильним до українства. Уже навесні 1917 р. на ранковій службі у Вознесенській церкві, парафіянами якої були Дурдуківські, Федір Остапович читав Євангеліє українською мовою. О. Лотоцький характеризував Ф. О. Дурдуківського як найбільш виразну серед священиків-українців Києва та околиць постать. “Уся його мила родина, – писав він, – мала цілком український характер... Старий о. Федір до глибокої старости заховував живий інтерес до питань наукових, особливо ж інтересувався ділянкою християнської апологетики. Помер уже в часі великої війни” [145, ч. 1, с. 208].

Безпосередню участь у творенні української церкви брали Олександр та Володимир Дурдуківські. Спільна мета звела їх з В. Липківським, Марком Грушевським, В. Чехівським, М. Морозом та ін. З утворенням Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) в листопаді 1917 р. Олександр Дурдуківський разом зі священниками О. Маричевим, В. Хоменком та ін. ввійшов до складу її першої президії [464, с. 168]. Він входив і до складу президії Всеукраїнського церковного собору, який відбувся в 1918 р. і тривав майже рік.

На початку 1919 р. в умовах більшовицької окупації України прихильники українського національного відродження й автокефалії Української православної церкви не полишали надій на українізацію всіх сфер громадського життя, в тому числі й церковного. Навесні 1919 р. була сформована нова Всеукраїнська православна церковна рада, яка продовжила боротьбу за українську автокефалію. ВПЦР висунула до Київської митрополії вимогу про надання їй храму для проведення богослужіння українською мовою. Архіпастир їй відмовив, але відповідні радянські служби, прагнучи розколу церкви, підтримали прохання ВПЦР. У результаті ВПЦР отримала в користування колишній військовий собор святого Миколая на Печерську. Єпископ Назарій (Блінов) благословив здійснення україномовних богослужінь у Свято-Михайлівському соборі протоіереям В. Липківському, Н. Шараєвському, П. Тарнавському й диякону О. Дурдуківському.

Диякон Олександр Дурдуківський брав участь 9/22 травня 1919 р. у першому урочистому богослужінні українською мовою у військовому соборі святого Миколая, де утворилася перша українська парафія. Подія відбулася на храмове свято літнього Миколи. Службу правили протоіерей Василь Липківський, протоіерей Нестор Шараївський, о. Петро Тарнавський і диякон Олександр Дурдуківський. На цей святковий день композитор Микола Леонтович склав Святу Літургію і сам керував хором. Через рік ця подія урочисто відзначалася церковною ходою представників усіх українських парафій (повідомлення про це міститься в архівному примірникові листа від ВПЦР “до комісара Київського губревкому з проханням дозволити церковний хід” за №412 від 17 травня 1920 р.).

Тоді ж, у травні 1919 р., українським автокефалістам були передані Софійський собор, Андріївська церква та Ільїнська церква на Безаківській вулиці (нині вул. Симона Петлюри). У 1920-х роках в Соборному (дияконському) флігелі Софії Київської проживали представники кліру УАПЦ, у тому числі й Олександр Дурдуківський. 12 липня 1919 р., у день святих апостолів Петра і Павла, О. Дурдуківський у складі першого українського кліру Софійського собору разом із протоіереєм В. Липківським, священниками П. Тарнавським та М. Грушевським, дияконом Недзельським провели перше богослужіння в Софії. З 23 липня 1919 р. воно велося українською мовою [111, с. 104; 385, с. 174]. О. Дурдуківський на той час виконував обов'язки диякона Софійського собору. Згодом диякон Олександр

Дурдуківський правив службу українською мовою в Андріївській церкві [501, с. 159]. У 1921 р. на церковному соборі Київщини, який відбувся 22-26 травня 1921 р., він був висвячений у сан протодіякона. 5 травня 1922 р. Олександр Дурдуківський подавав заяву про висвяту в сан протоієрея, однак невідомо, чи відбулася ця посвята.

Олександр Дурдуківський разом зі священниками В. Липківським, Н. Шараївським, П. Тарнавським, М. Грушевським, за участі групи світських людей (М. Н. Мороза, І. С. Приймака, І. В. Тарасенка, Г. Д. Болкушевського та ін.) брав участь у підготовці Першого Всеукраїнського православного собору Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Цей собор відбувся в жовтні 1921 р. Крім Олександра Дурдуківського, на ньому був присутній також Володимир Дурдуківський. Володимир Федоровичу було тоді 48 років, а Олександру Федоровичу – 38 [118, с. 404].

Володимир Дурдуківський, як і інші прихильники Української автокефальної православної церкви, прагнули законного з канонічного боку висвячення першого автокефального митрополита, тому зверталися до діючих православних ієрархів. Разом з С. Єфремовим, Г. Голоскевичем, З. Міщенком В. Дурдуківський брав участь у підборі кандидата на першого автокефального українського митрополита. Переговори велися, зокрема, з архієпископом Олексієм, а коли той відмовився, Володимир Федорович неодноразово зустрічався з єпископом Дмитрієм (Вербицьким). Однак і на єпископа ніякі аргументи не подіяли. Особа українського автокефального митрополита залишалася темою для обговорення в широких колах української інтелігенції. З цього приводу часто спілкувалися М. Грінченко, Л. Старицька-Черняхівська, В. Чехівський, В. Страшкевич, І. Огієнко, В. Прокопович, О. Лотоцький та ін.

Володимир Дурдуківський, як і Н. Шараївський, М. Мороз, Ю. Шевченко, Г. Голоскевич, Г. Ганцов та М. Левицький, багато уваги приділяв перекладові на українську мову церковних відправ, богослужбових книг. Однак у 1919 р. через велику зайнятість він відмовився працювати в Перекладовій комісії ВПЦР.

Підтримував УАПЦ В. Дурдуківський і матеріально. Взагалі, в джерелах багато свідчень, що Володимир Федорович постійно зі своєї скромної зарплати давав пожертви на видання книг, журналів, газет, на діяльність окремих товариств, спілок і організацій, на підтримку різного роду акцій і громадських ініціатив, на допомогу українським політв'язням. Постійно підтримував він і Українську автокефальну православну церкву. У першій половині 1920-х рр. Володимир Федорович часто відвідував Софійський собор і завжди давав гроші на підтримку його парафії.

У 1920-ті рр. В. Дурдуківський залучався до читання лекцій на Пастирських курсах УАПЦ. У 1927 р. він як активний діяч українського визвольного руху, директор трудшколи №1, брат одного з перших дияконів української Старокиївської парафії, був запрошений почесним гостем II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ, який відбувся

17-30 жовтня. Запрошення підписав архієпископ Нестор Шараївський. Однак відомостей про те, що він був присутній на соборі, немає.

Відзначаючи прихильність і приналежність Дурдуківських до українського автокефального православного руху, варто підкреслити, що вони займали в ньому центристські позиції, не були радикально налаштованими. За свідченнями В. Чехівського в жовтні 1929 р., перед Першим всеукраїнським православним собором В. Дурдуківський разом із С. Єфремовим були прихильниками компромісу між автокефалістами-радикалами і стародержавною ієрархією [29, т. 46, арк. 1]. У 1920-ті роки, за свідченнями того ж В. Чехівського, Онисія Дурдуківська залишилася, за своєю звичкою, парафіянкою російської Вознесенської парафії, де за настоятеля був старий приятель Дурдуківських Л. Козловський – колишній інспектор Київської семінарії. З Онисією до Вознесенської парафії ходив і Володимир Дурдуківський. Давалася взнаки сила традиційної звички.

За митрополита Василя Липківського Олександр Дурдуківський служив, як зазначалося, дияконом Софійського автокефального українського собору, а пізніше – священником с. Саварка Богуславського району Київської області.

Олександр Дурдуківський у документах радянських спецслужб проходив як “активний націоналіст”, який у 1920-х роках брав участь в “організованій антирадянській діяльності”. Його подальша доля невідома.

Священником став і син Олександра Дурдуківського – Єгор (Ігор), народжений у 1906 р. у Києві. Він був вольовим, рішучим і дуже любив свого батька. Як згадував згодом його двоюрідний брат – Борис Сергійович Дурдуківський, “коли ... під час революції дядька Олександра (його батька) забрали з квартири і на очах Ігоря поставили до муру, щоб розстріляти, він вихопив складеного ножа і вдарив себе в серце. Ніж влучив в ребра та пошкодив лише шкіру. Йому тоді було 11 чи 12 років” [25, арк. 9]. Таким вчинком він врятував батька, хоча його самого ще довго лікувала тітка Онисія. До 1945 р. Єгор (Ігор) Дурдуківський служив у Києві, а потім був заарештований. 8 січня 1945 р. Військовий трибунал військ НКВС Українського округу засудив його за статтями 54-1б, 54-11 Кримінального кодексу Української РСР до вищої міри покарання – розстрілу. Реабілітований він був лише в 1995 р. [495, с. 108].

Продовжив родинну священницьку традицію і син Остапа (Євстахія) Федоровича – Петро. Народився у 1903 р. у Глевасі під Києвом, де служив батько. Навчався в гімназії (Першій українській гімназії, де директором був його дядько – Володимир Федорович Дурдуківський). Потім у консерваторії. Проживав разом з іншими Дурдуківськими на Гоголівській, 27. В 1929 р. заарештований за звинуваченням у “контрреволюційній агітації серед студентів”. Перед арештом за ним постійно вели спостереження. Як згадувала Наталя Павлушкова, “мій кузен Петро Дурдуківський, тоді студент консерваторії, що також жив у нашому будинку, роздратований постійними “супроводжувачами”, які навіть не дуже з тим ховалися, навмисно дрович їх

на всякі способи. Коли він також був заарештований, і слідчі почали його бити, то він – молодий і дужий хлопець – сам почав їх лупцювати. На гвалт прибігли інші слідчі, і похапавши стільці, збили його на мотлох. Але він не вмер, і був засланий на далеку північ з обіцянкою, що він уже ніколи не вийде, що вони його “згноять у неволі”. Його сестра, що також жила в будинку № 27 Гоголівської вулиці, посилала йому посилки ще й перед самою 2-ою світовою війною” [446, с. 24–25].

Покарання П. Дурдуківський відбував у трудпоселенні Лінгостровської сплавної дільниці Холмогорського району Архангельської області, працюючи мотористом верстатів. 26 вересня 1937 р. був заарештований вдруге. 19 листопада 1937 р. звинувачений у “контрреволюційній агітації” (передбачав швидку кончину радянської влади) трійкою УНКВС по Архангельській області і позбавлений волі терміном на 10 років виправно-трудова таборів. Чергове покарання відбував у Кулойлазі. Повністю реабілітований 21 серпня 1963 р. [500, с. 146–147]. За свідченням двоюрідного брата Бориса Сергійовича Дурдуківського – на початку 1980-х років він проживав у Києві [25, арк. 7].

Донька Остапа Федоровича Дурдуківського (онука Федора Остаповича) – Зінаїда навчалася в Київській жіночій гімназії. 2 травня 1917 р. педагогічна рада гімназії прийняла постанову: “Видати свідоцтво на звання домашньої наставниці учениці 8 кл. Міністерської гімназії Зінаїді Дурдуківській”.

У сімейному альбомі родички Дурдуківських Тетяни Дурдуківської-Рафальської зберігся унікальний знімок 1890-х років. На знімку увічнено велику родину Дурдуківських у Києві, на подвір’ї будинку № 27 по вулиці Гоголівській. На знімку: глава сімейства Федір Остапович Дурдуківський, тоді духівник Київської духовної семінарії, дружина – Ольга Іванівна і їхні діти: Віра, Онисія, Серафима (мати Миколи Павлушкова, який навчався у школі свого дядька і був засуджений у справі “Спілки Визволення України”), Іван, Володимир, Микола, Олександр, Сергій. На знімку також Іванова дружина і рідна сестра Сергія Олександровича Єфремова – Параскева. Ще одного сина Федора Остаповича і Ольги Іванівни – Остапа на знімку немає [472, с. 103].

Два сини Федора Остаповича – Володимир та Сергій священниками не стали, хоча також закінчили духовні навчальні заклади. Володимир не міг прийняти духовний сан, бо після закінчення духовної академії і отримання магістерського звання він не одружився, а священником міг стати тільки одружений. До революції 1917 р. Володимир Дурдуківський викладав російську мову та літературу в Київській духовній семінарії. Сергій Федорович не захотів прийняти духовний сан і присвятив своє життя музиці і опері.

На початку ХХ ст. у Києві досить відомим був літературно-музичний салон, який улаштувала дочка Федора Остаповича Онисія. Його відвідували відомі письменники, артисти, громадські діячі, зокрема Іван Нечуй-

Левицький, Леся Українка, Панас Саксаганський, Людмила Старицька-Черняхівська, Олександр Черняхівський та ін. З 1906 до 1909 р. Онисія Дурдуківська працювала в Київській “Просвіті”.

У квітні 1908 р. в Києві з ініціативи М. Лисенка виник Український клуб – літературно-художня організація, яка об’єднувала видатних діячів української культури. Розташовувався клуб на Володимирській вулиці, буд. 42 (зберігся до нашого часу). Незмінним керівником його був М. Лисенко, а згодом – Л. Старицька-Черняхівська. Засновниками клубу і його учасниками були І. Огієнко, Д. Антонович, М. Біляшівський, С. Єфремов, О. Олесь, О. Пчілка, Леся Українка, Л. Яновська, М. Заньковецька, М. Садовський, С. Русова. Тут бували М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко. У діяльності клубу брали участь і Дурдуківські.

Український клуб відіграв видатну роль у житті України. Під час Першої світової війни Київ, як і вся Україна, був наповнений біженцями з заходу, які змушені були залишити свої хати та господарства. Волинь, Галичина, Холмщина – десятки, сотні тисяч людей – безпритульних, хворих з’являлися в Україні. Для допомоги їм засновувалися комітети, відкривалися лазарети, притулки, їдальні та школи. Українські жінки виявили виключну саможертвність, енергію, організовуючи допомогу постраждалим. Онисія Дурдуківська разом із Л. Старицькою-Черняхівською, Л. Шульгіною, В. Матушевською, Н. Крушельницькою та ін. опікувалася галичанами, яких привозили до Києва як закладників, працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених. Група сестер милосердя встановила зв’язок з тюрмою, де перебували галичани, домагалась, щоб їм можна було брати ув’язнених на поруки, матеріально допомагала їм, підтримувала морально [151, с. 3]. Так реально формувалася єдність українців заходу і сходу, спільна ідентичність.

Онисія Федорівна була фактично дружиною Сергія Олександровича Єфремова – письменника, громадського діяча, згодом академіка Української академії наук, її віце-президента. Онисії Федорівні і Сергію Олександровичу Петербурзька духовна консисторія не дозволила обвінчатися, бо сестра С. О. Єфремова – Параска Олександрівна Єфремова, як зазначалося, була дружиною рідного брата Онисії Федорівни – Івана Федоровича Дурдуківського. Через кровне споріднення “в шостому коліні” щире кохання Онисії і Сергія не могло завершитися шлюбом, адже православна церква дозволяла шлюби лише від “восьмого коліна”. Так Онисія Федорівна й Сергій Олександрович, познайомившись далекого 1894 р., так і прожили разом усе життя без церковного шлюбу. Їх єднало чисте платонічне кохання, спільні життєві інтереси, цінності, спільні погляди на суспільні проблеми. Сергій Єфремов у своїх “Спогадах” писав: “...Для мене це було великим щастям, бо була коло мене раз у раз рідна жіноча душа, що вгадувала кожен порух моєї душі, засвоювала його, але й надавала йому своєї жіночої м’якості й лагідності. До одностайності в поглядах доходили ми не шляхом механічного підбивання й затирання індивідуальності, не психічною

тиранією одного над другим, не примусом, – нехай і непомітним та солодким, але все ж примусом, – а систематичним привподоблюванням того, що було в одному, до поглядів, смаків, бажаннів другого. Ми багато змагалися, а коли погоджувалися, то це не було уступком слабшого, а щирим переконанням, поза яким не було вже іншого шляху. Вплив цієї хорошої душі найбільш мені був корисний тим, що кожную думку свою, кожен учинок я звикав вивіряти на іншій людині, близькій і разом самостійній, і вкупі доходити того, що ставало для нас спільною і спільно здобутою істиною, однаково органічною для обох” [141, с. 63]. Таким був вплив Онисії Дурдуківської на формування світоглядних і морально-етичних позицій майбутнього академіка.

У 1907 р. Онисія і Сергій взяли на виховання двох менших дітей сестри Онисії – Серафими Павлушкової з Тули: трирічного Миколу й немовля Наталку, мати яких при пологах важко захворіла. Так і проживали вони разом з дідусем, бабусяю та дядьком – Володимиром Дурдуківським. Онисія була доброю, сердечною людиною. Вона намагалась допомогти всім. Особливо багато уваги приділяла Миколі і Наталці, фактично замінила їм маму. Була постійно з ними, коли ті хворіли. “Онися – справжня милосердна сестра, – писав Володимир Федорович, – і день, і ніч коло хворих, а скоро (як тільки хоч трохи одужають Сима і Льоля) поїде в Тулу...” [43, спр. 165]. Пізніше, в грудні 1909 р., він повідомляв Б. Грінченку: “Онися поїхала з дітьми в Тулу, та ще й досі не повернулася, – пише, що діти ніяк не пускають, все просять: “вези нас назад, у Київ...”” [43, спр. 165].

Як хрещена мати Миколи і Наталі, Онисія разом із Сергієм Єфремовим доклала багато зусиль, щоб виростити і дати гідну освіту дітям сестри. Їй це вдалося. Микола Павлушков став студентом Київського інституту народної освіти, а Наталка – студенткою архітектурного відділу Київського художнього інституту. Однак у 1929 р. вони були заарештовані у справі “Спілки визволення України” і засуджені. Наталка одержала три роки умовно, а М. Павлушкова засудили на десять років таборів суворого режиму. Він був відправлений на Соловки, а в 1937 р. засуджений повторно і розстріляний.

Онисія Дурдуківська і Сергій Єфремов мешкали у батьківській оселі – в Кадетському провулку – вул. Гоголівській, 27 у невеличкому двоповерховому дерев’яному будинку, що мав дев’ять кімнат. Половину будинку займав інженер Коробцов, а іншу – родини Сергія Єфремова та Володимира Дурдуківського, відповідно перший та другий поверхи. “До цього будинку з усієї України сходилися наукові, літературні і громадсько-політичні зв’язки, – писав В. Міяковський, – взагалі район Гоголівської і суміжних вулиць був з давніх часів осередком українського життя” [Цит. за: 290, с. 205–206]. Зокрема, в 1902–1905 рр. на Гоголівській, 8 проживав зі своєю родиною Б. Грінченко. У 1910-х – 1923 рр. в будинку №34 мешкав Тулуб Павло Олександрович – поет, юрист, син кирило-мефодіївця О. Тулуба і батько письменниці З. Тулуб.

У пореволюційний час будинок був під опікою Української академії наук, вважався її власністю. На самому початку вулиці Гоголівської знаходився будинок першого біографа Т. Шевченка, а поруч із Дурдуківськими і С.Єфремовим жив Й. Гермайзе (Гоголівська, 29), інші співробітники Академії наук, урядовці.

На Гоголівській, 23 проживали певний час етнограф та історик, співробітник А. Кримського Левченко Микола Захарович, а також Тимошенко Степан Прокопович. На Гоголівській, 34 у 1918–1933 рр. мешкав Михайловський Іван Дмитрович – музикант-флейтист, професор Київської консерваторії, соліст оркестру Київської опери. У будинку № 39 у 1920-ті роки розміщувалася художньо-індустріальна школа, де викладали або навчалися Ф. Нірод, В. Кричевський, К. Трохименко, вчитель школи Дурдуківського Юхим Михайлів.

Онісія Дурдуківська і Сергій Єфремов прагнули до того, щоб якомога більше часу бути разом: вони відвідували театри, спільні зібрання товариств і спілок, до складу яких входили. У вересні 1923 р. їм трапилася рідкісна нагода спільно відпочити в Будинку відпочинку Всеукраїнської академії наук. У Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України ім. Г. С. Пшеничного зберігся знімок, де Онісія Федорівна поряд із Сергієм Олександровичем серед групи відпочивальників [365, с. 120]. Пізніше С. Єфремов згадував про цей відпочинок у своєму “Щоденнику”: “Несподівано для себе опинився в санаторії... В санаторії добре, велелюдно занадто. Можна буде почитати досхочу та й взагалі пожити поза обридливими обставинами” [142, с. 42]. Фотодокумент цінний тим, що, по-перше, є одним з небагатьох, на якому О. Дурдуківська зафіксована поруч із С. Єфремовим, а по-друге, засвідчує публічність їхніх стосунків як подружньої пари та, як пише дослідниця Наталя Климович, спростовує твердження Наталі Павлушкової [446, с. 20] про те, що їхні стосунки носили виключно платонічний характер [365, с. 118].

Онісія Федорівна була вірною дружиною і соратницею Сергія Олександровича, розділяла його погляди і допомагала в його громадсько-політичній діяльності. У “Щоденниках” С. Єфремова, опублікованих у Києві в 1997 р., знаходимо такий запис за 1924 р.: “14 серпня. Знайшлася згуба. Років з 12 тому М. М. Грінченко взяла у мене збірку радикальних виданнів, де була брошура “Як цар людей дурить” (це щоб оберегти мене перед жандармами) та й дала сховати Онісі. Вона сховала так, що й знайти було не можна. Дуже я на цю дружню послугу сердитий був, та мусив примиритися з тим, що книжка навіки пропала. А це чистячи кімнату для ремонту й знайшли книжку за образами, на превелику мені радість” [142, с. 145–146].

Сергій Єфремов, як відомо, за сфабрикованою справою “Спілки Визволення України” був засуджений у 1930 р. на десять років позбавлення волі і до Києва більше не повернувся.

Після закінчення Харківського процесу ГПУ дозволило Онісії Федорівні зустрітися з чоловіком. Про цю зустріч залишила спомин їхня

прийомна донька Наталка, яка брала в ній участь. Зважаючи на те, що побачення відбувалося без сторонніх осіб, Сергій Олександрович розповів їм, що вже після засудження його переправили в Москву, показали прекрасний кабінет у бібліотеці АН СРСР з килимами й полицями книжок, а потім повезли у Кремль до Сталіна. Сталін особисто запропонував академікові С. Єфремову волю, гарантуючи творчу роботу в науковій бібліотеці, якщо той підпише звернення до українських селян підтримати колективізацію. С. Єфремов категорично відмовився, підписавши таким чином для себе смертний вирок.

Онісія Федорівна кілька разів відвідувала С. Єфремова у місцях позбавлення волі (м. Володимир, РФ). Вони постійно листувалися⁴. Між ними були теплі і ніжні стосунки. Любов до Онісії, прагнення врятувати її від арешту у 1929–1930 рр. змусили С. Єфремова визнати свою “провину” у справі “СВУ”. У 1992 р. киянка Тетяна Ільченко, яка ще в дитинстві бачилася із С. Єфремовим, у листі до газети “Рада” писала: “Вже під час фашистської окупації з мамою зайшли до Онісії Дурдуківської, і вона розповідала, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали...” [384, с. 19]. Він визнав, що “очолював Спілку Визволення України” [480, с. 137].

Онісія Федорівна ретельно зберігала бібліотеку, архів і речі В. Дурдуківського і С. Єфремова. Однак у 1938 р. ГПУ все це конфіскувало. Були вивезені рукописні архіви, листування, портрети та ін. Частина бібліотеки і рукописів, попри протести і прохання Дурдуківської передати матеріали Всеукраїнській академії наук, були викинуті по суті на смітник.

Період життя О. Дурдуківської після засудження С. Єфремова та В. Дурдуківського найповніше висвітлила її хрещениця Наталя Павлушкова, донька сестри Онісії – Серафими [148, с. 465–473; 149, с. 20–73]. Під час Другої світової війни Онісія Дурдуківська опинилася в Празі, де її взяла під опіку українська громада.

Після “спільної втечі з Києва” сім’я Н. Павлушкової була вислана на працю до Німеччини. “Перед крахом гітлеризму, – згадувала пізніше Н. Павлушкова, – я всіма способами намагалася дістати дозвіл на поїздку до Праги, щоб Онісію Федорівну забрати до нас, але в тодішній воєнній ситуації це стало цілком неможливим. Т. зв. “пассіршайн-у” – перепустку мені не дали. Ми надіялися, що Прагу займуть американці, але вони її подарували Сталінові, і ми були розлучені навіки” [446, с. 29].

Під кінець війни українська еміграція в Празі майже зникла. Більшість українців емігрувала на захід. Онісія залишилася у Празі самотньою, в чужому місті, без знання мови і без будь-яких засобів для існування. Опікувалася нею в той час Зінаїда Кущинська – мати фотомитця Тараса Кущинського.

“Постійно” – це чотири рази на рік – така була дозволена норма.

З великими труднощами Наталя Павлушкова встановила контакти з Онисією Федорівною. На початку січня 1950 р. вона передала хрещеній матері листа, і той потрапив до адресата. 26 січня 1950 р. Онисія Дурдуківська написала своїй хрещениці зворушливу відповідь. Лист вартий того, щоб навести його повністю. Звертаючись до Наталки, Онисія Федорівна писала: “Велику радість зробив мені твій лист... Уже другий місяць я хвора. Погано з серцем. Кінець життя приходить. Не маю надії побачитися з Вами і з усіма моїми рідними, любимими серцем і думками своїми я була й буваю з вами всіма, мої милі, рідні, болюче дорогі. Та такі далекі, далекі від мене... Якщо Бог судить Вам побачитися з ними, перекажіть, що я всіх любила, за всіх душею боліла, за всіх Бога молила... Перед тим, як я захворіла, ти, Лялю, з своєю мамою часто приходила до мене. На жаль тільки вві сні... То були для мене щасливі часи, коли хтось із рідних хоч присниться. І так я зосталася одна. Серед чужих людей, без язика, як серед піщаної пустелі. А на початку зими збожеволіла й померла моя квартирна господиня. Новий хазяїн ставився до мене надзвичайно добре. Не взяв з мене й копійки за те, що жила в нього. Ще й перевіз мене на нову квартиру за свій рахунок. Тут я прожила сім місяців. А далі у мене не було чим платити за неї. Двадцять місяців прожила в борг.

Горе мені було б... Отчай наліг на душу. Ніхто мене не знає. І я нікого не знаю. Нікому пожалітися на своє горе безпросвітне. Єдиний Господь милосердний був зі мною. Йому Всемогучому молюсь, для вас і для себе захисту просила.

І почув Господь мій плач: почали добрі люди мені допомагати, піклуватися мною... Подумай сама: кому я потрібна? Всім чужа, стара, слабка, нікчемна... Господь – наді мною безпритульною змилосердився. І тепер люди допомагають мені, купують, дістають дорогі ліки... Тільки милосердний, всемогутній Бог може одплатить їм за все, що вони роблять для мене. Я ж тільки Господу за них молюся... Пишу все це для того, щоб ви побачили і відчували промисл Божий над нами. Щоб ви припали до Господа, молили, благали помочі для себе. Побачите, що Господь допоможе, і жити вам стане легше. ...Живіть дружно, любовно... Доки жива – буду молитися за всіх вас, мої далекі, рідні, дорогі.

Храни Вас Бог!

Міцно, міцно обнімаю і цілую. Тебе, моя дорога Льолю, і всіх Вас!
Ваша Онисія Федорівна Дурдуківська” [406, с. 9].

На наступного листа Н. Павлушкова вже відповіді не отримала. Як пояснює М. Мушинка, спираючись на думку Є. Бачинського, в Чехії було заборонено вести переписку із закордонними адресатами. Як виняток, можна було написати кілька речень із поздоровленням, але для цього треба було піти в поліцію і отримати відповідний дозвіл. Можливо, Онисії Федорівні цей шлях був невідомий, можливо, вона не хотіла зв’язуватися з чеською поліцією, а можливо вона і висилала листи, але ті листи були затримані цензурою чи спеціальними службами. Як би там не було, але факт, що на

першому листі її зв'язки з улюбленою похресницею перервалися [406, с. 9].

На схилі життя Онисія Федорівна вела замкнутий спосіб життя. Щонеділі вона відвідувала празьку православну церкву, що була фактично єдиним місцем зустрічей української еміграції, оскільки всі українські емігрантські організації, які активно діяли у міжвоєнній Чехословаччині, були ліквідовані радянськими і чеським прорадянським режимом. Чехословацького громадянства вона не мала, застрахованою не була і пенсії не отримувала. Тому доживала віку у великій скруті. 25 грудня 1950 р. Онисія Федорівна померла.

Згідно з її бажанням, у домовину покійної поклали найдорожчий її скарб – листи Сергія Єфремова до неї, включно з листами із Сибіру (“А листи страшні, так замазані цензором, що іноді читалося лиш “Єдина моя!.. Цілую!” і підпис. Ще в Києві, за допомогою знайомого хіміка, вона спробувала прочитати закреслене. Довідалася, що його камера десь під річкою, дуже вогка, він дуже хворіє, сліпне...” [347]), листування з родиною, збережені щоденникові нотатки, рукописи недрукованих статей, сімейні фотографії та інші безцінні пам'ятки коханого друга її життя. Таким виявився земний шлях однієї з представниць роду Дурдуківських – Онисії Федорівни – вірної дружини і соратниці С. Єфремова, активної учасниці культурного життя Києва, будівничої української культури, творчої і патріотичної.

Поховали О. Ф. Дурдуківську на православній ділянці Ольшанського цвинтаря у Празі [293, с. 23–24]. У списку його поховань значиться: “Дурдуковская Аниссия Федоровна, сестра милосердия, 1869, Пединивка, 1950, 2 гор.”. Тривалий час питаннями про збереження могили, увічнення пам'яті С. Єфремова та О. Дурдуківської займався і займається видатний учений, педагог, іноземний член НАН України Микола Мушинка.

Мовою спілкування в родині Дурдуківських була, переважно, російська, оскільки всі навчальні заклади імперії були російськомовними. Шестеро синів Федора Остаповича, як зазначалося, навчалися в бурсі та Київській духовній семінарії, де викладання велося, зрозуміло, лише російською мовою. Три дочки – Віра, Онисія і Серафима навчались у Київському єпархіальному жіночому училищі також російською мовою. Всі вони, відповідно, і спілкувалися по-російськи, і лише Онисія, Володимир та Сергій Єфремов поміж собою розмовляли тільки українською мовою.

Водночас українські пісні і традиції були популярні в родині Дурдуківських. Неабияке захоплення в усіх викликав український театр. Сергій Єфремов родину Дурдуківських називав звичайною для того часу “театральною компанією” [141, с. 385]. У квартирі Федора Остаповича Дурдуківського часто збиралися гості, серед них: Марія Грінченко, Людмила Старицька-Черняхівська, професори Є. Черняхівський (відомий у Києві хірург) та В. Виноградов. Останній після смерті своєї дружини був у близьких стосунках з Вірою Федорівною і під її впливом оволодів

українською мовою, хоча за походженням був росіянин.

У родині Дурдуківських побутували свої звичаї та традиції. У 1980х рр. син Сергія Федоровича Борис згадував: “В 1912–1918 роках в діда “на горі”, як ми тоді казали (дід жив на другому поверсі, а наша родина на першому) під час навчання в гімназіях Києва, в нього жило чимало його онуків. З Рокитного приїжджали – Валя, Борис, Галя, Сергій. З Глевахи – Зіна, Петро та Федя (малий). Великим господарством діда керувала тітка Віра. За обідній стіл сідали: дід – Федір Остапович, його дочки Віра та Онися, дядько Володимир, Сергій Олександрович Єфремов (його вважали членом сім’ї) та семеро “гімназистів” та “гімназисток”. Обід відбувався завжди о 5 годині і проходив тихо та по заведеному ритуалу. Всі збирались до столу, зі свого кабінету виходив дід, всі вставали, дід вголос читав молитву і сідав. Вже за ним сідали до столу і всі інші. Дядько Володя подавав дідові чарку горілки (це був його обов’язок), дід випивав і починалась трапеза, якою керувала тітка Віра. Після обіду всі дорослі розходились по своїх кімнатах, а з тіткою до її кімнати йшли старші сестри – Зіна і Валя. Тітка Онисія, дядько Володимир та Сергій Олександрович Єфремов мали звичку зразу після обіду заходити до кімнати тітки Онисі (вона мала її на “народній” частині квартири діда) і на протязі 30-40 хвилин ходили з кутка в куток, проводячи розмови. Такий в них був моціон...” [25, арк. 9-10].

В історії українського музичного мистецтва значну роль відіграв Сергій Федорович Дурдуківський – співак, який мав прекрасний голос – лірико-драматичний тенор, педагог, пропагандист української вокальної творчості.

С. Ф. Дурдуківський навчався у Київській духовній семінарії, в 1902–1903 рр. – в Московському музичному училищі ім. О. Гнесіної. Згодом співав у Київській опері, працював у Київських театрах. У 1918–1920 рр. був солістом хорів О. Кошиця та К. Стеценка, в 1919 р. – театру “Музична драма”, з 1923 до 1930 р. – театру опери та балету. Він був організатором та художнім керівником вокального квартету ім. Я. С. Степового. З 1920 р. – викладач Київського музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка.

Як зазначалося, родина Дурдуківських підтримувала тісні стосунки з родиною Єфремових. Зокрема, багато років єднала глибока і вірна дружба Сергія Єфремова і Володимира Дурдуківського. Сергій Єфремов, писав В. Дурдуківський, “...власне зробив мене українцем, вів мене українським шляхом, допомагав не сходити з нього, давав ідейний провід і напрямок моєї роботи, був моїм незмінним другом-порадником, другом-учителем” [29, т. 50, арк. 3]. Вони разом проживали в одному помешканні майже сорок років, разом були заарештовані і засуджені у сфабрикованій справі “Спілки визволення України”.

Будинок Дурдуківських у Кадетському провулку (вул. Гоголівська, 27) в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. був одним з епіцентрів українського культурного життя Києва. До нього сходилися наукові, літературні і

громадсько-політичні зв'язки з усієї України.

Життя і творча діяльність представників роду Дурдуківських яскраво засвідчують особливості соціокультурного розвитку в Україні кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Якщо в попередній період, починаючи з ХVІ ст., одним з головних чинників формування матеріальних і культурних засад існування роду була церковно-релігійна діяльність, то вже в другій половині ХІХ ст. помітне місце в родині починає займати світська, громадсько-культурна діяльність. Це свідчило про демократизацію культурних процесів в Російській імперії і Україні зокрема.

Таким чином, фактично всі галузі культури становили інтерес для родини Дурдуківських. Духовна сфера, література, освіта, театр, музика, вокал – основні сфери і напрями її діяльності.

РОЗДІЛ ІV. ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО

Володимир Федорович Дурдуківський народився 17 вересня (за старим стилем) 1874 р. у Пединівці. Хлопчиківі не було ще й року, коли його батьки переїхали в село Мирівку на Київщині.

Дитячі роки, проведені в Мирівці, залишили у Володимира Федоровича такі світлі, дорогі враження, що згодом серед його літературних псевдонімів буде і псевдонім “Мировець”. Майбутній педагог виховувався і зростав у духовно-релігійній атмосфері. Освіту Володимир Дурдуківський отримав, як і його брати й сестри, в духовних школах. Спочатку в Київській духовній семінарії, а з 1895 р. – у духовній академії. Крім того, за деякими даними, навчався він і в консерваторії, а тому добре музикував і співав.

Згадуючи роки навчання в семінарії, Володимир Федорович писав, що всі предмети, навіть такі, як фізика й математика, викладалися в релігійному дусі, а про справжню вільну науку во тодішніх духовних школах не можна було й говорити. Така наука не задовольняла молодь, яка тут навчалася, викликала протест, робила з релігійних семінаристів послідовних, крайніх матеріалістів. Маючи великий вплив батька, оточення, В.

Дурдуківський не пішов далі протестів проти офіційної релігії, казенного православ'я, не порвав з релігією, а зупинився на філософських і релігійних шуканнях.

У семінарії він захопився літературою, історією, філософією та класичною філологією. Та, як не дивно, саме в стінах семінарії, де дух вільнодумства, здавалося, мав би бути відсутнім, Володимир Федорович включився в громадську роботу, долучився до ідей українства. “В семінарії ж я вперше почув про українство, став на шлях національної свідомості” [29, т. 50, арк. 2], – писав пізніше В. Дурдуківський. Старші учні семінарії з ініціативи О. Кониського – письменника, засновника шевченкознавства – організували тут нелегальну українську громаду, до якої ввійшов і молодий В. Дурдуківський. Діяла вона протягом 1888–1895 рр. Кількість членів громади налічувала 4050 осіб [140, с. 150]. Крім В. Дурдуківського, до неї входили О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Чехівський, П. Сікорський, С. Єфремов та ін. Очолював громаду українофілів священник Лука Скочковський [165, 21.01.1914]. “Потиху він робив своє діло освідомлювання товаришів, гуртування коло себе піонерів молодії української ідеї, нагромадження та постачання для її прихильників духовної поживи в формі відповідної літератури” [140, с. 142], – згадував пізніше С. Єфремов.

Великий вплив на громадівців справляли ідеї В. Антоновича та О. Кониського, які належали до Київської Старої громади. Семінаріївський гурток збирався на квартирі Л. Скочковського, що розташовувалась на Кирилівській вулиці, біля Йорданської Миколаївської церкви, й отримав від семінаристів назву “Ельдорадо” [404, с. 45]. Інколи збори семінарської

громади відбувалися на квартирі М. С. Грушевського (на вул. Тарасівській), який фактично був посередником між громадівцями-семінаристами і Київською Старою громадою. У 1893–1894 рр. він за рекомендацією О. Кониського став її фактичним керівником. За характеристикою О. Лотоцького, М. С. Грушевський, “молодий та енергичний, був живим зв’язком між громадою та старшим громадянством” [145, ч. 1, с. 5].

Громадівці мали свій статут, чималу бібліотеку, в якій були твори українських авторів та російські книжки, присвячені українській історії, літературі та етнографії. У бібліотеці було зібрано все, що мало відношення до української історії та літератури і допомагало стати свідомим українцем. Громадівська бібліотека стала однією з небагатьох у Києві, що допомагала молоді у справі самоосвіти, давала відповіді на багато питань. В.

Дурдуківський також користувався книгами бібліотеки, сприяв поповненню її фонду.

Керували громадою на той час О. Лотоцький і С. Липківський (брат майбутнього митрополита Української автокефальної православної церкви В. Липківського), які мали чималий вплив на В. Дурдуківського не тільки в семінарії, а згодом і в духовній академії. Та найбільшим, найдорожчим приятелем його став молодший за нього на два роки семінарист Сергій Єфремов. Саме той Єфремов, який в квітні 1917 р. буде обраний заступником голови Української Центральної Ради і членом Малої Ради, а після створення першого українського уряду – Генерального Секретаріату УЦР-УНР займе в ньому посаду генерального секретаря міжнародних справ. Про знайомство з С. Єфремовим В. Дурдуківський пізніше писав: “Я зустрівся, познайомився і на все життя заприятелював з С. О. Єфремовим, який завжди мав на мене найбільший вплив, був і назавжди залишиться моїм найкращим, найближчим, найдорожчим учителем С. Єфремов... власне зробив мене українцем, вів мене українським шляхом, допомагав не сходити з нього, давав ідейний провід і напрямок моєї роботи, був моїм незмінним другом-порадником, другом-учителем...” [325, с. 181]. Певний час їхні шляхи ненадовго розійшлися. С. Єфремова виключили з семінарії за українство, і він вступив до університету. В. Дурдуківський продовжив своє навчання в Київській духовній академії.

У Київській академії, як писав С. Єфремов, “панувала несласана мішанина “одежд и лиц, племен, наречий, состояний”; тут стикалися віч-на-віч заступники всяких національностей, різних культур; тут в одній хаті... доводилося часто жити студентам – українцеві, великоросові, болгарині, сербові, грекові... На тлі племінної окремішності, звичок, мови й інших умовин натуральніше всього було для українців загадатись питанням – “хто ми? чий сини, яких батьків?” – з усіма його логічними наслідками... Таким чином, духовна академія з її системою перемішування національностей була негіршою ареною для прокиду саме національної свідомості” [345, с. 407].

В академії викладали талановиті професори: історії російської літератури – В. Малінін, історії Росії – В. Завіншевич, історії філософії, – Б.

Кудрявцев. Чималий вплив на Володимира Федоровича справив професор Микола Петров, автор багатьох праць з україністики, зокрема першої систематичної історії української літератури й багатьох наукових творів з української історії, археології, згодом один з перших академіків Української Академії наук. М. І. Петров і залучив Володимира Федоровича до наукової роботи, запропонувавши йому для магістерської дисертації тему про визначного церковного діяча, вченого і проповідника – київського митрополита Самуїла Миславського. Ця робота захопила В. Дурдуківського, дала привід глибше пізнати українську історію. “Робота коло дисертації за керуванням М. Петрова, – згадував В. Дурдуківський, – ще поглибила мої українські симпатії, підвела, так би мовити, історичний ґрунт для моїх українських переконань, дала змогу систематично ознайомитися з болючим для українського народу, для всього його життя, процесом примусової русифікації, зненавидіти російський державний централізм і ще глибше, свідоміше полюбити свій історично обездолений край і народ” [29, т. 50, арк. 4].

Дружні стосунки, наукова співпраця В. Дурдуківського і М. Петрова продовжилися і після завершення навчання Володимира Федоровича в академії. Микола Іванович періодично звертався за допомогою до В.

Дурдуківського, і той радо відгукувався, допомагав у науковій праці, зокрема у зборі матеріалів. Вони вели переписку, обмінювалися книгами. В. Дурдуківський вважав Миколу Івановича “рідкісним за талантом, за відданістю науці” вченим [35, спр. 13033; 289, с. 12]. Особливо відзначав Володимир Федорович роботи М. І. Петрова, що стосувалися України, “історії нашого південно-західного краю”. “Для мене як українця, – писав він в одному з листів до Миколи Івановича, – особливо цінні і дорогі Ваші багаточисельні наукові дослідження” [35, спр. 13032].

В. Дурдуківський зробив суттєвий внесок у вивчення життя і творчості М. І. Петрова, укладання бібліографії його наукових праць. Цей внесок доволі високо оцінений сучасними істориками [515].

У той час, коли В. Дурдуківський навчався в академії, у Львові, за редакцією тоді ще зовсім молодого професора Львівського університету М.

С. Грушевського виходили “Записки Наукового Товариства імені Шевченка”. Туди Володимир Федорович надсилав свої перші бібліографічні та критичні огляди російських, переважно історичних, журналів. Він був особисто знайомий з М. С. Грушевським ще по Києву, але згодом жалкував, що мало – лише зустрічався з ним у О. Я. Кониського та В. Б. Антоновича.

Володимир Дурдуківський належав до ліберального крила демократичного руху в Україні. Його однодумцями були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Доманицький, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко та ін. “Спаяні між собою єдністю переконань та настроїв, ми справді, не утворюючи ніякої формальної організації, фактично сходилися на спільні участі в ріжних справах – і тимчасового значіння, і більш тривалих, – писав згодом О. Лотоцький. – Пізніше у нашу компанію увійшов молодий віком

Дмитро Іванович Дорошенко...” [145, ч. 1, с. 166-167].

Значний вплив на В. Ф. Дурдуківського мав ще один знаменитий історик, археолог, один з організаторів громадівського руху В. Б. Антонович. Володимир Федорович відвідував його нелегальні лекції для української студентської молоді з історії української козаччини. “В. Б. Антонович своїм великим науковим авторитетом, своїм глибоким, переконаним словом безперечно зміцнив мої українські симпатії, надав їм глибини і свідомості” [29, т. 50, арк. 5], – зазначав згодом Володимир Дурдуківський.

Так відбувалося становлення, формування та зміцнення національного світогляду В. Ф. Дурдуківського.

Під впливом суспільних настроїв Володимир Федорович активно включився в громадське життя. Квартира, де він мешкав разом із С. Єфремовим, стала місцем зібрання “ідейної” української молоді. Поступово склався український видавничий гурток, що згодом увійшов в історію як видавництво “Вік”, до якого входили С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Доманицький та ін. Очолював гурток Олександр Якович Кониський – український письменник, публіцист, педагог. У 1895 р.⁵ за його невеликі кошти громадівське братство заснувало видавниче товариство, яке відіграло значну роль в історії національно-культурного руху.

У 1898 р. з нагоди століття виходу в світ “Енеїди” І. Котляревського товариство взялося за видання збірки творів українських письменників рідною мовою. “...З самого початку 1899 року вже востаннє склалося те ядро співробітників видавництва, яке потім придбало собі назву “Вік” – згадав згодом С. Єфремов. – Були це три давніх члени – Лотоцький, Доманицький і я; до них приєднався Матушевський... П’ятим був В. Дурдуківський, що скінчив тоді вже академію і дякував у Вознесенській церкві на Подолі. Цих п’ятеро людей, до яких за рік ще приєднався і В’яч. Прокопович, тоді студент-першокурсник, об’єднані між собою і поглядами, й особистою дружньою приязню, які розуміли одно одного часто з самого натяку, які ніколи не сварились і не витикали в товариській роботі свого особистого елемента, які не роздирались “принципiallyними” змаганнями, які вдачею щасливо один одного доповняли – цих п’ятеро й були тоді справжнім видавництвом” [141, с. 448].

“Вік” стало першим в Україні видавництвом, яке легально займалося друком і розповсюдженням української літератури. Воно згуртувало навколо себе значні творчі сили, активізувало у своїй діяльності різноманітні функції книгодрукування – від суто інформативної до популяризаторської і культурно-просвітницької. За перших десять років праці (1895–1905) “Вік” видав 82 назви книжок у 91 томі накладом майже 326 тис. примірників на суму близько 100 тис. крб. [345, с. 171].

Сучасні дослідники вважають, що видавництво “Вік” розпочало діяльність 1894 р. з виходом першої назви його книжкової продукції. 1895 р. розпочалось планове видання книжок.

У видавництві справді панувала атмосфера товаришкості, щирості, взаємодопомоги. Це було, як зазначалося, зібрання однодумців, ідейних спільників, здружених єдиною метою і подвижницькою працею. “Кожен з нас, – писав С. Єфремов, – носив інтимне жартівливо-товаришське ім’я. Лотоцький був Шпориш (так охрестив його в одному оповіданні Кониський), Доманицький – Вітер, Матушевський – Шпонька, Дурдуківський – Скавло (здається з Тимченкового словаря термін)... Наші щоденні збіговиська були не тільки працею, але й розкішною трапезою щирого товаришування. Сміх, жарти панували в нас в роботі і в сторонніх розмовах” [141, с. 448–449]. Були й важкі часи в товариства, коли діючими залишалися двоє – С. Єфремов та В. Дурдуківський [141, с. 496].

На початку ХХ століття видавництво “Вік” поповнилося новими працівниками. Восени 1900 р. видавничий гурт знову налічував більше десятка людей. До нього ввійшли Г. Берло, Я. Шульгін, Ол. Грушевський, М. Оппоков, М. Павловський, В. Страшкевич, В. Прокопович, Ю. Квасницький та ін. Однак основну роботу виконували В. Доманицький, В. Дурдуківський і С. Єфремов. Щочетверга засновники і тодішні редактори видавництва збиралися на квартирі у В. Дурдуківського і С. Єфремова й вирішували поточні справи його діяльності.

Основні зусилля видавці спрямували на підготовку серії видань: “Селянська бібліотека”, “Українська бібліотека”, а згодом – “Наші справи”. Перша призначалася для народного читання, друга – для інтелігенції, третя мала синтезувати національно-культурний та виховний вплив на широкий читацький загал. З 1894 до 1918 р. в серії “Селянська бібліотека” вийшло 70 випусків літератури просвітницького характеру, 21 назву видань випущено за роки існування видавництва в серії “Наші справи”. Вийшов також ряд позасерійних видань. Найбільш продуктивною робота видавництва була у 1905–1907 рр.

В оригінальному дослідженні В. Хоню “Діяльність видавництва “Вік” (1894–1919). Становлення видавничої галузі в Україні” автор повідомляє про розподіл службових обов’язків між співробітниками видавництва – С. Єфремовим, О. Лотоцьким, Ф. Матушевським, В. Доманицьким, А. Ніковським, В. Прокоповичем. Щодо Володимира Дурдуківського зазначено: “майже невідомі функції у видавництві В. Дурдуківського, визначного українського педагога” [517, с. 7]. Між тим, відповідь на питання про функціональні обов’язки Володимира Федоровича у видавництві дає його широке листування з багатьма діячами української культури – М. Коцюбинським, І. Карпенком-Карим, Л. Яновською, О. Маковеєм, В. Гнатюком, О. Лотоцьким, М. Чернявським та ін. З нього можна зробити однозначні висновки, що В. Дурдуківський виконував важливі функції зв’язків видавництва з авторами, розв’язував технологічні проблеми видавничого процесу, книгопоширення, був секретарем і скарбником, здійснював розрахунки з авторами. Хоча справді, як справедливо зазначила В. Хоню, “жорсткої спеціалізації між співробітниками не існувало: кожен

брався до термінової, “гарячої” роботи” [517, с. 7]. Тож В. Дурдуківський, як і інші, був і редактором, і рецензентом, і критиком, і коректором – тобто повноцінним співучасником і організатором колективної праці видавців.

Товариство “Вік” як акціонерне підприємство проіснувало до 1919 р., видало, незважаючи на важкі цензурні умови, близько 140 назв художньої, навчальної, науково-популярної літератури загальним тиражем 560 тисяч примірників. У видавництві було підготовлено до друку і випущено “Антологію української літератури”, в якій була представлена творчість більш як 70 українських письменників з різних частин України [506, с. 319]. “Вік” заснував першу “Українську книгарню”, здійснив видання трьох серій книжкових видань. Вже згодом, коли В. Дурдуківський став широковідомою і шанованою особою в педагогічних та літературних колах, у 1926 р. професор Г. Іваниця з нагоди 25-х роковин діяльності В. Дурдуківського написав: “Хто із нас, середньої, так би мовити, генерації українських педагогів (віком), знав свого часу, беручи до рук новісінькі українські книжки, що в значній мірі за них треба подякувати тому, тоді ще молодому та мало помітному, вчителеві середньої школи, що весь свій вільний від лекцій та зшитків час віддавав великій культурній справі?” [354, с. 56].

Праця у видавництві згуртувала її молодь, об’єднала в єдиний ідейний і творчий колектив. Члени видавництва “Вік” С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Страшкевич та ін. були прийняті в члени Старої Громади, яка хоч і втратила на кінець XIX ст. своє значення як інтелектуальний центр українського руху, політичний осередок українства, однак проводила велику культурницьку працю. Вона опікувалася виданням “Киевской старины”, піклувалася про опорядження могили Т. Шевченка, надавала допомогу родичам Т. Шевченка, охороняла права власності на “Кобзар”, розгорнула роботу з підготовки українського словника.

В. Дурдуківський разом із С. Єфремовим, В. Науменком, М. Василенком, Є. Чикаленком, Ф. Матушевським, М. Біляшівським та іншими працював у редакції “Киевской старины”.

У 1899 р. В. Дурдуківський закінчив із ступенем кандидата богословія Київську духовну академію і став працювати дяком при Воздвиженській (Вознесенській) церкві⁶. Того ж року С. Єфремов по суті втратив житло, оскільки його брат Іоанникій переїхав до Твері, куди був призначений ректором місцевої духовної семінарії. С. Єфремов перебрався до помешкання, яке було надано церквою В. Дурдуківському. “Дяківське помешкання, – згадував С. Єфремов, – невеличкий низенький будиночок під самісінькою Кисілівською горою (Флоровський монастир) – було тихим пристановищем, “справжньою конспіративною квартирою”, як мовляв небіжчик Карпенко-Карий, побувавши у нас в гостях” [141, с. 458]. У тому будиночку В. Дурдуківський і С. Єфремов мешкали більше року, “поки

У довіднику “Весь Киев” за 1901 р. Володимир Федорович Дурдуківський названий псаломником Христо-Воздвиженської церкви.

Володимир дістав посаду вчителя російської мови (типова фатальність для українців) в подільській бурсі” [141, с. 458], і друзі-соратники перебралися в двоповерховий будинок київської 2-ї гільдії купця С. Капніка на розі вулиць Набережно-Нікольської та Волоської на Подолі⁷. Там вони мешкали півроку, а потім переїхали в 1901 р. у будинок Дурдуківських в Кадетському провулку (вул. Гоголівську, 27), де й пройшло все їхнє життя.

Хороша освіта, практичні знання і навички, здобуті в громадській праці та під час дякування відкрили перед молодим В. Дурдуківським непогані перспективи – або блискуча артистична кар’єра, бо мав чудовий голос (тенор), або літературна діяльність, оскільки мав чималі літературні здібності, або педагогічна. Володимир Федорович обрав нелегкий учительський хліб, розпочавши працю в “подільській бурсі” – тому самому Києво-Подільському духовному училищі, в якому колись сам навчався [497, с. 623]. Одночасно він викладав історію в жіночій гімназії імені Є. С. Євсєєвої. Про вільну педагогічну роботу в духовній школі тоді було годі й мріяти. Там панували консерватизм, підозрілість та забобонність. “Я багато працював як учитель, любив дітей і своє діло, навіть дуже обережно сіяв зерно української свідомості серед учнів, але працювати так і стільки, як я мріяв, не міг. Молода моя сила й незламана ще енергія знайшли для себе вихід у громадській роботі” [29, т. 50, арк. 6].

Разом з М. Василенком, Б. Грінченком, І. Лучицьким, Є. Чикаленком Володимир Федорович Дурдуківський брав участь в діяльності Київського товариства грамотності – громадсько-просвітній організації, яка діяла з 1882 р. до 1908 р. Товариство відкривало бібліотеки-читальні, класи для дорослих, недільні школи, надавало матеріальну допомогу учителям, учням, організовувало лекції, літературно-музичні вечори, видавало популярні книги для народу, в тому числі Т. Шевченка, постачало школи навчальними посібниками. Важливим досягненням Товариства було будівництво Троїцького народного дому (нині – Київський театр оперети), який став осередком українського просвітництва. У складі Товариства діяли видавничі і шкільна комісії, до складу яких входив і В. Дурдуківський.

Одночасно з роботою у видавництві “Вік”, “Киевской старине” Володимир Федорович співпрацював як письменник і критик з різними українськими і російськими газетами та журналами Києва й Галичини. Зокрема, з такими виданнями як “Киевское Слово”, “Жизнь и искусство”, “Киевские отклики”, “Киевская газета”, “Вольнь”, “Придніпровський край”, “Дзвінок”, “Руслан”, “Літературно-науковий вістник”, “Записки наукового товариства імені Шевченка” у Львові. Друкував статті у “Трудах Киевской духовной академии” (“Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовных училищах”, 1903). Володимир Федорович писав статті з української історії, літератури – наукового й публіцистичного змісту, критичні та бібліографічні замітки, театральні Будинок зберігся донині (вул. Григорія Сковороди, 7).

рецензії тощо. Він автор ряду рецензій на книжки Михайла Грушевського, Олекси Коваленка, на твори Бориса Грінченка, Степана Васильченка, Ганни Барвінок, Івана Липи, на українські переклади Миколи Гоголя, Д. Маміна-Сибіряка, на альманахи “Дубове листя” та “З потоку життя”.

В. Дурдуківський високо цінував свою співпрацю з П. Житецьким. У 1901–1902 рр. він разом із С. Єфремовим допомагав Павлу Гнатовичу у підготовці праці про українські переклади Євангелія: – звіряли переклади між собою та іншими перекладами й першотворами. Цей матеріал згодом учений використав у своїй академічній праці “О переводах Евангелия на малорусский язык”, опублікованій в “Известиях Отделения русского языка и словесности” (1905, т. 10, кн. 4). Дослідник проаналізував українські переклади Євангелія П. Морачевського (1860), П. Куліша, І. Пулюя (1871) та М. Лободовського (1903). В. Дурдуківський і С. Єфремов, допомагаючи П. Житецькому, у 1905 р. виконували коректорську роботу [141, с. 522].

У той час В. Дурдуківський був досить близько знайомий і співпрацював із багатьма представниками української ідейної інтелігенції, видатними українськими культурно-громадськими діячами – М. Лисенком, М. Старицьким, Лесею Українкою, Є. Чикаленком. Останній був багатим поміщиком, матеріально підтримував журнал “Киевская старина”, в його садибі проходили збори української молоді. Саме за пропозицією та рекомендацією Є. Чикаленка вся “вічанська” /”Вік”/ компанія, в тому числі В. Дурдуківський, стала членом Старої громади, почала працювати в “Киевской старине”. Молодим було “тісно” в Старій громаді. Вони прагнули перейти від культурницької до практичної діяльності, прагнули перетворити “Киевскую старину” в справді український журнал як за змістом, так і за формою. Найбільше зусиль у цьому напрямку докладали, і не безрезультатно, В. Доманицький і С. Єфремов.

В. Дурдуківський найбільш активно співробітничав у “Киевской старине” впродовж 1900–1904 рр. За цей час він опублікував близько двадцяти статей історичного та історико-літературного змісту, а також повідомлень, рецензій, некрологів. В журналі побачили світ його праці, зокрема “К вопросу об улучшении путей сообщения в Киеве в конце XVIII в. и об участии в этом деле духовенства” (1904 р.), рецензії і відгуки на твори М. Загірної, Г. Барвінок, Б. Грінченка, Г. Павленко-Павлуся, М. Петрова та ін.

Протягом 1904–1906 рр. В. Дурдуківський вивчав життя і діяльність українського письменника Віктора Забіли. За його сприяння “Киевская старина” друкувала твори письменника. Володимир Федорович збирав його вірші. 7 липня 1904 р. він звернувся до Миколи Вороного, який мешкав тоді в Чернігові і працював у земстві, допомогти у пошуках віршів В. Забіли в музеї Тарновського [34, спр. 10272]. У наступному листі до М. Вороного 20 липня 1904 р. Володимир Федорович писав: “Листа Вашого з віршами Забіли одержав і тепер, здається, маю вже все, що написав сей безталанний пііта...” [34, спр. 10273]. Зібрані вірші В. Забіли В. Дурдуківський

опублікував (під псевдонімом Мировець) у т. 93 “Киевской старины” за 1906 р.

Активну участь брав В. Дурдуківський у підготовці і виданні збірника, присвяченого І. Котляревському. “Хоч я і сам видавець, – писав він М. Вороному у Чернігів, – але не можу не сказати, що збірник вийшов дуже гарний” [34, спр. 10272].

В. Дурдуківський був прямо причетний до сходження письменницького таланту Володимира Винниченка, який у 1902 р., ще будучи студентом, заніс до “Киевской Старини” своє оповідання “Краса і сила”. Ознайомившись з ним, С. Єфремов, В. Дурдуківський і Ф.

Матушевський захопились силою слова і талановитістю молодого автора. Як згадував С. Єфремов, всі були вражені: “Та це ж талант, справжній талант!” – одночасно вирвалося у всіх нас, що сиділи тоді за столом. Живо, яскраво, колоритно, сильно, – справді є і краса, єсть і сила. Захопились ми й одразу заінтересувалися автором...” [141, с. 522]. Після того як був подоланий спротив деяких членів редколегії, оповідання було опубліковано в журналі (1902, №78). “Краса і сила” – писав С. Єфремов, – всіх зацікавила, до редакції сипались запитання про автора, про його змагалися, але його читали, і незабаром, по дальших кількох оповіданнях, молодий автор зайняв виразне своє місце в нашому письменстві” [141, с. 523].

В. Ф. Дурдуківський дорожив ще одним знайомством і дружбою. На початку дев’яностих років із Чернігова до Києва переїхав відомий український письменник, педагог, літературознавець, історик, видавець, громадсько-культурний діяч Борис Дмитрович Грінченко. За дорученням Київської Громади він редагував “Словар української мови”. Володимир Федорович згадував: “Хоча він роками був старший від нашого вічанського гуртка, але якось дуже швидко й близько зійшовся з нами, навіть щиро заприятелював. Власне майже не було такого дня, щоб або Грінченко сам чи з дружиною, або ми з Єфремовим не бували одні в одних, не провадили щирих дружніх розмов за склянкою чаю. Після Єфремова ніхто на мене не мав такого великого впливу, як Б. Грінченко” [29, т. 50, арк. 9]. Борис Дмитрович ставився до В. Дурдуківського “особливо тепло і привітно”.

Згадуючи про Б. Грінченка, В. Дурдуківський захоплювався його великим розумом, колосальною енергією, незламною силою волі, безмежною здатністю до праці, повною відданістю українській національній ідеї. У своїх сповідях Володимир Федорович пригадує цікавий епізод, як одного разу він легковажно не виконав покладеного на нього доручення. Коли Б. Грінченко запитав В. Дурдуківського, чи зробив він те, що обіцяв, Володимир Федорович, веселенько усміхаючись, відповів йому, що ні. Б. Грінченко тільки глянув і сказав своє повне сили й переконання: “Ви ж повинні були зробити!”. В. Дурдуківський мало не згорів від сорому і назавжди запам’ятав цю сцену і ці слова. Бо сам Б. Грінченко, за спогадами В. Дурдуківського, не знав, не визнавав “хочу” – “не хочу”, “люблю” – “не люблю”, “вмію” – “не вмію”, – у нього було одне непереможне – “повинен” [

29, т. 50, арк. 9].

З великою теплою згадував В. Дурдуківський і сім'ю Грінченків, його дружину, видатну громадську діячку М. М. Грінченкову-Загірню та їхню доньку Настю. У 1909 р., коли Грінченки поїхали до Італії, де мав лікуватися Борис Дмитрович, Володимир Федорович писав їм у листі з Києва: "...Як Ви виїхали з Києва, у мене не стало кращих приятелів-друзів, до яких можна було пітти, щоб полегшити душу, щоб розвіяти сумний настрій, не стало добрих щирих порадників, – бо без Вас я почуваю себе неначе сиротою серед сучасного українського громадянства" [43, спр. 165].

Згадував В. Дурдуківський і про те, що Настя спочатку не розділяла національних поглядів батьків, стала членом соціал-демократичної спілки. Щоб переконати Настю, Б. Грінченко уважно вивчав твори видатних письменників-соціалістів, вишукуючи в цих творах оборону своїй дорогій національній ідеї. Через деякий час ідейні погляди Насті змінилися, і вона повернулася до батьків тяжко хворою на туберкульоз, а незабаром померла.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається немало листів В. Дурдуківського сім'ї Грінченків до Києва (коли сам Володимир Федорович від'їжджав з міста), Львова, Італії (там Грінченки перебували на лікуванні). Серед них є кілька ліричних, теплих листів, написаних у 1903–1904 роках, адресованих особисто Насті Грінченко.

"Оцінюючи... вплив на мене Грінченка, – писав В. Дурдуківський, – я повинен сказати, що він не тільки поглибив мої національні переконання, не тільки надав їм сили, не тільки навчив мене працювати й розуміти свої національні обов'язки, але й багато дав мені безпосередньо, як учителеві, дав мені зрозуміти всю велику вагу національної освіти й національного моменту в освіті" [29, т. 50, арк. 12].

Б. Грінченко також дорожив своїми зв'язками з В. Дурдуківським, шанував його як колегу і друга. В одному із останніх листів з Італії до В. Дурдуківського він писав: "Нестулю я, дорогий Володимире Федоровичу, як треба слів, щоб зараз листа писати, а хотів... Щиро вітаю Вас і всіх Ваших... Стискаю Вашу руку і цілую Вас. Ваш Б. Грінченко" [71]. Це було в листопаді 1909 р., а 23 квітня (6 травня) 1910 р. Б. Грінченко помер.

Особлива дружба з В. Ф. Дурдуківським, учителями і учнями школи, якою він керував у 1920-і роки, єднала аж до дня смерті (28 липня 1928 р.) і Марію Миколаївну Грінченко. Її було обрано почесним членом школи. Вона неодноразово виступала на урочистих зборах, жертвувала гроші на шкільну стипендію імені Т. Шевченка для кращих учнів, дарувала шкільній бібліотеці книги, присвятила школі переклад повісті Г. Мальо "Без сім'ї" [410, с. 245].

Кінець XIX – початок XX ст. позначився, як підкреслювалось, політизацією громадського, в тому числі і громадсько-культурного життя України, ширшим залученням громадських організацій до політичних процесів. Політизувалася діяльність і Київської Старої Громади,

видавничого товариства “Вік”. Їх діячі були причетними до створення Української демократичної партії. В. Дурдуківський, як соратник Б. Грінченка і С. Єфремова, в 1905 р. брав участь у створенні Української радикальної партії. Крім організаційної роботи із залучення нових членів партії, організації філій партії на місцях, ініціатори утворення нової партії велику увагу приділяли виданню політичної літератури українською мовою для народу. Уже влітку 1905 р. було підготовано близько півтора десятка брошур із актуальних питань тодішнього політичного життя. Серед авторів (Б. Грінченко, М. Загірня, Ф. Матушевський, С. Єфремов, М. Левицький) був і В. Дурдуківський (Коновченко-Дурдуковський) [141, с. 579]. 24 липня 1905 р. Володимир Федорович писав Б. Грінченку: “Живеться мені зовсім добре: нерви потроху заспокоюються, настрої поліпшується...” [44].

Українська радикальна партія проіснувала до кінця 1905 р. і об’єдналась потім із Українською демократичною партією. Увійшовши в Українську демократичну партію, яка діяла до заснування Товариства українських поступовців у вересні 1908 р. Але, на той час, В. Дурдуківський уже відійшов від політичного життя, сконцентрувавшись на культурницькій праці.

Між тим, революційні події 1905 р. В. Дурдуківський зустрів із надією і піднесенням. Захоплення викликав у нього царський маніфест від 17 жовтня, що “дарував” громадянські свободи. Володимир Федорович вважав, що революція наблизить кінець самодержавного тиранства, церковної сваволі, бюрократичних утисків, національного пригнічення й неволі. Та життя невдовзі все розставило на свої місця...

Після проголошення маніфесту в усіх містах України почалися маніфестації з червоними прапорами, мітинги, на яких люди вимагали остаточного знищення монархії. У відповідь на це почалися єврейські погроми, переслідування революціонерів. Поліція, як правило, займала позицію нейтралітету. “Важко й боляче згадувати страшні картини погрому, згадувати за те, як у великому, добре обслуженому поліцією, численним гарнізоном місті, невеликий, але добре озброєний гурт різних злочинців, злодіїв, розбишак і хуліганів за приводом чорносотенних вождів, кілька днів без краю вбивав, грабував ні в чим не винне єврейське населення” [29, т. 50, арк. 15] – писав про ті події В. Дурдуківський. У Києві, за даними медичної “Швидкої допомоги” було вбито 26 людей, а 223 поранено [424, с. 417]. Не справдилися сподівання В. Дурдуківського, маніфест і дії російського парламенту (Думи) радикально не змінили становища.

Та кінець 1905 року позначився значним полегшенням для українського руху. Українці отримали змогу мати свою пресу. Незабаром з’явилась і перша тижнева газета українською мовою – “Хлібороб”, яку видавав у Лубнах В. Шемет.

У Києві громадськість також наполягала на виданні щоденної української газети. Апелювали передусім до Є. Чикаленка. Останній згадував “нарешті я піддався і завів про це розмову з В. М. Леонтовичем (

белетристом В. Левенком) та з В. Ф. Симиренком. Вони охоче згодилися мене підтримувати матеріально (фінансово). Тоді я почав обмірковувати цю думку з молодими українцями: С. Єфремовим, М. Левицьким, В. Дурдуківським та ін.” [158, с. 300].

Перший номер всеукраїнської щоденної громадсько-політичної газети “Громадська думка” вийшов у Києві 31 грудня 1905 р. за редакцією видавця В. Леонтовича (із 105 числа газету редагував Ф. Матушевський). У рекламному повідомленні, яке було оприлюднено ще до видачі дозволу на видання зазначалося, що майбутня газета даватиме “щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного, що обстоюватиме волю особи, слова, друку, віри і спілок, що оборонятиме право українського народу на своє національно-політичне життя і тому вимагатиме автономії для України, що відстоюватиме такі ж права для інших народів Росії, що вимагатиме аби вся земля стала власністю народу, що обстоюватиме прогресивний податок (щоб хто більше має, той і більше платив) і вимагатиме для всього народу обов’язкової безплатної освіти рідною мовою” [158, с. 314]. Пізніше з’явився літературний і науковий журнал “Нова громада”. Стара “Киевская старина” перетворилася в “Україну”. Фактичними ідейними керівниками всіх видань були С. Єфремов, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, Б. Грінченко.

Друкувався в них і В. Дурдуківський. Разом з Б. і М. Грінченками, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, М. Левицьким, В. Козловським та ін. він також входив до складу редакційного комітету “Громадської думки”, хоча особливої активності в його роботі не виявив. Але не тому, що не бажав прислужитися громадській справі. Причиною цього була тяжка хвороба матері – Ольги Іванівни. У вересні 1905 р. Володимир Федорович писав М. Петрову: “...моя старенька мама нині сильно хвора (розбита паралічом, віднята вся ліва сторона) і я ніяк не можу її залишити” [35, спр. 13032; 289, с. 12].

Безпосереднім продовженням “Громадської думки”, забороненої російським урядом, була газета “Рада”, яка виходила в Києві з 15 вересня 1906 р. до 2 серпня 1914 р. Її видавав і фінансував Є. Чикаленко. Навколо “Ради” гуртувалися визначні діячі майбутньої Української Народної Республіки. Поряд із М. Грушевським, І. Франком, В. Доманицьким, Б. Грінченком, Д. Дорошенком, С. Єфремовим, О. Лотоцьким, В. Науменком, С. Русовою, І. Шрагом, М. Вороним, О. Олесем, В. Винниченком, П. Капельгородським, М. Левицьким у газеті активно співробітничав і В. Дурдуківський.

Причетним був В. Дурдуківський і до заснування Всеукраїнської спілки вчителів, ініційованої навесні 1906 р. Борисом Грінченком. За задумом ініціативної групи, до якої входили, зокрема, крім Б. Грінченка, С. Єфремов і В. Дурдуківський, ця організація повинна була об’єднати всіх, хто вболівав за справді народну українську школу.

Спроби об'єднання вчителів на всеросійському та регіональному рівні були і раніше, але вони присікалися царським урядом, здійснювалися за межами чинного самодержавного законодавства. Однак у березні 1906 р. у Росії були затверджені так звані Тимчасові правила про спілки і товариства, відповідно до яких офіційно дозволялося створювати легальні національні організації. Свідоме українське громадянство швидко відреагувало на таку подію. В Україні почали одна за одною виникати різного роду громадські організації, товариства, спілки та об'єднання.

У травні 1906 р. на запрошення члена Центрального бюро з'їзду Всеросійської спілки вчителів С. Русової – “високошановної бабусі ідеї національної школи”, як її згодом називали сучасники, – група українських громадсько-культурних діячів, серед яких, зокрема, були С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Доманицький, С. Черкасенко, А. Кримський, В. Чехівський, В. Страшкевич, взяла участь в установчих зборах Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. У проекті статуту спілки, який розглядався на зібранні, були визначені стратегічні напрями реорганізації школи в Україні. Найпершими заходами на шляху до створення системи національної освіти автори цього документа вважали впровадження загального безкоштовного обов'язкового початкового навчання для всіх дітей; забезпечення зв'язку між нижчою, середньою та вищою школами; реалізацію права всіх народів, в тому числі й українського, навчатися рідною мовою; введення в середніх школах та університетах курсів вивчення української мови і літератури, а також географії та історії України [121; 132].

В. Дурдуківський також брав участь у створенні київської “Просвіти” (травень 1906 р.), яка ставила собі за мету допомагати розвитку української культури і, передусім, – просвіті українського народу його рідною мовою. Крім В. Дурдуківського, засновниками “Просвіти” були: О. Волошин, Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Красицький, М. Лисенко, Ф. Матушевський, М. Старицька, Леся Українка та ін. У 1906 р. організація об'єднувала 277 осіб, у 1907 – 423, у 1908 – 546, у 1909 р. – 625 осіб [410, с. 70].

Членами Київського товариства були такі відомі діячі, як О. Косач, С. Русова, Д. Дорошенко, М. Грінченко, Олена Пчілка, О. Косач-Кривинюк, А. Кримський, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Прокопович, Гр. Шерстюк, С. Сірополко, П. Холодний, Г. Хоткевич, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, М. Левицький, О. Кошиць, В. Науменко, І. Огієнко, С. Єфремов, Л. Василевська, Л. Яновська, С. Тимошенко, К. Стеценко, тобто фактично весь цвіт української інтелігенції початку ХХ ст.

Ініціатором створення і тривалий час головою товариства був Б. Грінченко. В. Дурдуківський разом із Лесею Українкою, Д. Дорошенком та іншими входив до складу Ради товариства. Почесними його членами були професор Київського університету, історик, археограф В. Антонович, професор Харківського університету, фольклорист, етнограф, історик української літератури М. Сумцов, а згодом і Б. Грінченко. В українському за своєю суттю товаристві завжди значним був прошарок представників

інших національностей – росіян, євреїв, поляків, татар та ін.

Із самого початку у “Просвіті” чітко окреслилися дві течії: прихильники політизації товариства і власне “просвітники” [353, с. 95]. В. Дурдуківський, як і більшість просвітян, обрали культурно-просвітницький напрям діяльності нової організації. Більшість прийняла резолюцію, що проголошувала: “...товариство “Просвіта” є товариство просвітницько-культурне і без-партійне, і таким повинні бути і його видання”.

Однак і в цьому форматі товариство було небезпечним для царського режиму. 17 серпня 1906 р. було зупинено діяльність газети “Громадська думка”. А через деякий час “по газетах пішла звістка, що про діяльність “Просвіти” робиться слідство”, і, як результат, – на початку 1907 р. відбулися масові арешти серед членів “Просвіти”. Одночасно з В. Винниченком, Б. Грінченком, Лесею Українкою, Л. Драгомановою, М. Лисенком, Є. Чикаленком, В. Страшкевичем був заарештований і В. Дурдуківський [353, с. 95]. Однак через кілька днів завдяки клопотанням дядька Лесі Українки, М. Старицької та ін. члени ради “Просвіти” були випущені на волю.

Київська “Просвіта” відкрила бібліотеку-читальню, проводила лекції, концерти, та виставки. Найголовнішу свою справу товариство “Просвіта” вбачало у виданні дешевих книжок для широких народних мас, тому видавничу комісію очолив сам голова товариства – Б. Грінченко. В. Дурдуківський, В. Страшкевич, Д. Дорошенко, В. Чехівський, С. Єфремов, Ф. Красицький, ввійшов до її складу. Ця комісія відповідала також і за кадрову підготовку в товаристві [397, с. 105]. Між тим “Просвіту” постійно переслідували заборони. Їй не було дозволено мати книжковий склад, створювати сільські бібліотеки, проводити там лекції. Заборонялись окремі літературно-мистецькі вечори, публічні читання окремих творів українських авторів.

Урядові заборони, постійні обшуки та арешти членів “Просвіти” ускладнювали культурно-просвітницьку діяльність. Члени товариства – державні службовці – на вимогу своїх начальників, які вважали “Просвіту” крамольною організацією, змушені були покинути товариство. Так склалося, зокрема, і з активним членом Ради київської “Просвіти” В. Дурдуківським [353, с. 96].

Київська “Просвіта” проіснувала до початку квітня 1910 р., коли була заборонена рішенням в. о. київського губернатора О. Ф. Гірса як небезпечна для існуючого ладу. Її закрили за абсурдним звинуваченням в анархо-комунізмі [388, с. 520]. За час свого існування просвітяни влаштували безліч музичних та літературних вечорів, лекцій, читалень у Києві й околицях, випускали журнал і газету, видали 36 найменувань популярних наукових книг загальним тиражем майже 174 тисячі примірників [351, с. 26]. Діяльність київської “Просвіти” мала виразно національну спрямованість. Фактично всі її видання були україномовними і в змістовій наповненості домінувала українознавча тематика.

“Просвіта” згуртувала та об’єднала багатьох подвижників української справи. Завдяки їй родина Дурдуківських зблизилася з українською письменницею, громадською і політичною діячкою Л. Яновською. Разом з П. Житецьким, М. Лисенком, М. Старицьким, Оленою Пчілкою, С. Єфремовим, В. Доманицьким, І. Липою, Ф. Матушевським, Б. Грінченком В. Дурдуківський входив до кола її знайомих та друзів. Певний час Л. Яновська проживала в родині Дурдуківських на вул. Гоголівській, 27. Після смерті Б. Грінченка письменниця очолювала київську “Просвіту”, членами якої були фактично всі Дурдуківські, разом з Онисією Дурдуківською влаштовувала літературно-мистецькі вечори, пропагувала серед зрусифікованих киян рідну мову, твори українських письменників. В архівах збереглося листування В. Дурдуківського з Л. Яновською.

20 серпня 1907 р. В. Дурдуківський писав Л. Яновській у Лубни: “Вельмишановна Любов Олександрівна! Гурток письменників, на чолі якого стоять відомі Вам Б. Грінченко і С. Єфремов, задумав видавати літературні збірники (поезія, белетристика, критика, публіцистика та не нудна наука)”. Володимир Федорович запросив і Л. Яновську до “участі в цьому новому літературному підприємстві” [63].

В. Дурдуківський багато зробив для публікації творів Л. Яновської. Підтримували її й Онисія, Віра, Олександр Дурдуківські. Їхні листи, листівки до неї сповнені глибокої поваги і любові [65; 66; 67; 68].

Володимир Федорович Дурдуківський виступив одним із членів-організаторів Українського наукового товариства в Києві [170, 1908, кн. 1, с. 155–156]. Товариство засноване в кінці 1906 р. за ініціативою М. Грушевського і групи київських громадівців за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Його метою була організація та розвиток української науки і пропаганда її здобутків серед широкого загалу. Статут товариства створений Б. Антоновичем, І. Лучицьким, П. Житецьким і В. Науменком. Відповідно до його §13 дійсними членами УНТ обиралися “особи, що самостійно працюють над якоюсь галуззю науки і мають друковані наукові праці” [89, с. 157]. Кандидатура В. Дурдуківського відповідала цій вимозі.

Наукове товариство розгорнуло велику роботу з наукових досліджень та пропаганди української науки і культури. Його членами були також І. Стешенко, І. Джиджора, Ф. Вовк, М. Біляшівський, І. Каманін, Б. Грінченко, В. Перетц, М. Василенко та ін.

Володимир Федоровичу імпонувало історико-філологічне спрямування наукової діяльності УНТ. Він цікавився історичною тематикою, включився в розробку українського правопису. Відомий сучасний вчений-історик, професор Я. Калакура, характеризуючи діяльність Українського наукового товариства, зазначає: “Його (УНТ – С. Д.) внесок у розвиток історичної науки вимірюється вагомим доробком таких відомих учених, як В. Антонович, М. Грушевський, Ф. Вовк, М. Василенко, Б. Грінченко, О. Грушевський, І. Джиджора, В. Дурдуківський, П. Житецький, І. Каманін та

інших його членів” [360, с. 225]. Наукове товариство влаштувало публічні обговорення актуальних проблем історичної науки, лекції, дискусії, наукові доповіді. За редакцією М. Грушевського опубліковано 18 томів “Записок УНТ”, у яких домінували праці історичного, етнографічного та філологічного спрямування.

Виступаючи на урочистому прилюдному засіданні 25 листопада 1928 р., присвяченому 20-літтю заснування УНТ та його видавництва, М. Грушевський назвав перших його 50 членів “будівничими українського життя, української науки” [321, с. 3].

З початку ХХ ст. Володимир Дурдуківський відомий і як театрознавець, театральний критик. В одному з листів до В. Дурдуківського Олександр Лотоцький називав Марію Заньковецьку його “хрещеницею” [72]. Сучасні українські історики театру, коли пишуть про М. Заньковецьку, поряд з відомими театральними критиками В. Єрміловим, О. Суворіним, Ю. Беляєвим, Д. Дорошенком, М. Вороним, С. Петлюрою незмінно називають і Володимира Дурдуківського.

В. Дурдуківський вів активне листування з багатьма діячами українського національно-культурного руху – О. Лотоцьким, І. Тобілевичем (Карпенко-Карим), М. Коцюбинським, В. Гнатюком, М. Петровим, Л. Яновською, Борисом і Марією Грінченками, М. Вороним, М. Чернявським, К. Паньківським, В. Доманицьким, С. Русовою, І. Стешенком, О. Маковеєм та ін. У листах йшлося переважно про видання праць письменників, їх редагування, рецензування, можливості подолання цензурних перешкод та ін. Цікаво, що з окремими авторами (як інколи з О. Лотоцьким) В. Дурдуківський листувався у віршованій формі.

В епістолярії В. Дурдуківського наявна, зазвичай, не лише ділова, професійна, а й особистого змісту інформація. І перша, і друга викладалися дуже коректно, елегантно, з глибокою повагою до адресата. Володимир Федорович, розглядаючи ділові питання, незмінно цікавився здоров’ям адресата, передавав вітання членам його родини, з якими він, як правило, був особисто знайомий. У його листах нерідко йдеться про родинні справи, особисті переживання.

З листів відомо, що В. Дурдуківський був постійно заклопотаний видавничою роботою, життям журналу чи газети, науковою працею, громадськими справами, а найбільше – школою, долею конкретних учнів. У його кореспонденціях багатьом адресатам – моральна підтримка, турбота про стан здоров’я, співчуття, теплі слова. Водночас в окремих листах відчувається прагнення до того, щоб і йому поспівчували, зрозуміли, підтримали, втішили. Він мав звичку вибачатися перед адресатами за невчасну відповідь чи ненадану інформацію, пояснюючи це чи браком вільного часу, чи станом здоров’я. Володимир Федорович багато працював і мало відпочивав, часто втомлювався, мав хворе серце. Лише один раз за життя був за кордоном, і це для нього стало незабутньою подією. “Я 20/VI виїжджаю за кордон на 1½ місяця” [60], – писав В. Дурдуківський Л.

Яновській 14 червня 1903 р. Упродовж зарубіжної поїздки він побував у Відні, Венеції, Флоренції, Римі, Неаполі, Генуї, Мілані, Локарно, Люцерні, Берні, Женеві, Цюріху, Інсбруку, Будапешті та Львові.

В. Дурдуківський був дуже відповідальним, прискіпливим і вимогливим як до себе, так і до своїх колег, підлеглих та учнів. Він пильно стежив за змінами в країні, брав близько до серця все, що відбувалося навколо нього. А в суспільстві відбувалися важливі події.

Зі вщуханням революції відновилися нападки та репресії проти української інтелігенції; реакція дужчала, набирала все більше сили та нахабності. Закривалися газети, друкарні, бібліотеки, заарештовувалися редактори, заборонялися “Просвіти”, проводилися мало не поголовні труси в українських діячів. Однієї ночі було заарештовано всіх відомих поліції і жандармам “українців”. Прийшли й на квартиру до В. Дурдуківського. Та тут трапився курйоз. Володимир Федорович на той час за дорученням П. Житецького працював над перекладом Євангелія на українську мову. Він звертався до грецьких, польських, німецьких, латинських, російських, слов’янських текстів, порівнював переклади П. Куліша, Лободовського та Маричевського. Глибокої ночі, саме за цією роботою обкладеного Євангеліями на різних мовах і застав В. Дурдуківського пристав, що прийшов заарештувати його. Та побачивши Євангелія, дізнавшись, чим займається Володимир Федорович, так розгубився, що навіть не заарештував його. Та вранці, переляканий, прибіг знову і з вибаченнями здійснив арешт. Заарештованих “українців” випустили через кілька днів, та цензура продовжувала лютувати. Всі молоді українські видання, яких цензура не пропускала, змушені були припинити свою роботу.

Важке становище українства, крах надій та сподівань гнітили Володимира Федоровича, ще й давніх приятелів майже нікого не було поряд: С. Єфремов майже весь час сидів у в’язниці, О. Лотоцький виїхав до Петербурга, В. Доманицький і Б. Грінченко, обидва тяжко хворі на туберкульоз, жили за кордоном, де померли в один 1910 рік. 14 квітня 1908 р. В. Дурдуківський у листі до В. Доманицького повідомляв: “Живу я погано: нерви зовсім не слухаються, а тут ще очи мало не повилазили... Робити нічого не можу, настрій гидкий, – живу тільки надією на одпочинок літом... За кордон їхати не думаю... – грошей немає, а друге – якась апатія напала, не хочеться нікуди їхати, – думаю десь сидіти на селі, далеко од світа і од людей...”. А 15 квітня 1910 р. В. Дурдуківський писав до тоді ще живого Б. Грінченка: “У нас в Києві так погано..., погано... і писати боляче...” [43, спр . 168].

Взагалі болісне сприйняття дійсності було характерним для В. Дурдуківського. За натурою він був людиною м’якою, сердечною, десь навіть слабодухою, людиною, яка постійно потребувала підтримки інших людей. Не даремно друзі по видавництву “Вік” називало його “Скавло”. Він часто скаржився на долю, на стан здоров’я, був занадто відкритим і відвертим, що, очевидно, і допомогло згодом Соломону Бруку, слідчому у

справі інспірованої “Спілки визволення України”, витиснути з нього під морально-психологічним і фізичним впливом правдиві і неправдиві свідчення як про себе, так і про інших звинувачених.

У листі до Насті Грінченко 3 жовтня 1903 р. Володимир Федорович писав: “...Я просто, по щирості скажу Вам, що я по своїй моральній вдачі більше здатен на те, аби вимучити кого-небудь, а не заспокоїти, не підтримати його...” [46, спр. 501]. Тому В. Дурдуківський завжди шукав порятунку у роботі – важкій, копіткій, щоденній, тому завжди тягнувся до морально і духовно сильніших – Б. Грінченка, С. Єфремова та ін. Його стосунки з людьми були дуже щирі, теплі та дружелюбні.

Показовою в цьому сенсі була його багаторічна дружба з письменником Миколою Чернявським, до революції – членом Загальноукраїнської демократичної організації, а в радянський час – викладачем Херсонського інституту народної освіти. До революції В. Дурдуківський листувався з М. Чернявським у справах видання його творів. “М. Чернявського я дуже люблю і шаную, – зізнавався В. Дурдуківський, – як милу, симпатичну, поетичну, мрійну, з нахилом до філософствування людину” [29, т. 52, арк. 264]. На листовні прохання М. Чернявського Володимир Федорович підшукував йому необхідну літературу, по приїзді в Київ у 1920-ті рр. письменник зупинявся у В. Дурдуківського. М. Чернявський неодноразово направляв студентів до В. Дурдуківського для ознайомлення з досвідом роботи.

Можливо, найбільш виразно характеризує особистість В. Дурдуківського його листування з Настею Грінченко – тут і ділові його якості, і морально-етичні. Торкаючись питання видання праці В. Гнатюка, він писав Насті: “...На Гнатюка зібрав коло 80 крб., – думаю, що буде коло 100”. Володимир Федорович шле вітання Гнатюку і його родині, Паньківським та іншим знайомим і запитує Настю: “Чи не згодились би Ви надсилати до “Київської Старини” кореспонденції про справи в Галичині?”. Він просить написати, в якому становищі там москвофіли і які відносини між ними та українцями. В іншому листі до Насті В. Дурдуківський наголошує: “Привітайте і поцілуйте Гнатюка з родиною, Паньківських..., Франка, Грушевського, Студинського, Старосольського й інш.”. Про Старосольського він відгукувався, що “се – надзвичайно мила і симпатична людина, щось наче тягне тебе до нього” [46].

Щира безпосередність, вразливість В. Дурдуківського робили його особливо беззахисним в умовах наступу політичної реакції. Хоча остання вдарила по всіх демократично налаштованих прошарках російського і українського суспільства. Паралізована була діяльність, громадська активність інтелігенції всієї Росії. Репресії, переслідування громадсько-політичних активістів, діячів освіти, науки та культури сіяли страх, зневіру, розчарування. “Я пам’ятаю тоді, – згадував один із лідерів партії конституційних демократів Росії, відомий учений В. І. Вернадський, – як швидко всі поховалися і багато перефарбувалось” [306, с. 13].

В. Дурдуківському не потрібно було “перекрашуватися”. Він залишався свідомим українцем, зі своїми поглядами і переконаннями. Однак під впливом подій відійшов від активної громадської роботи і поринув повністю в роботу педагогічну. “Я перестав брати таку живу, активну участь у громадському житті, як було досі, з цього часу мене вже цілком майже захоплює чисто й виключно педагогічна робота, – вчительські, шкільні інтереси стають для мене головними, мають тепер більше значення, ніж широкі громадські інтереси, життя моє, якнайтісніше зв’язується з дітьми й школою, коли й пишу я що після цього, то виключно або про школу, або про дітей, або на педагогічні теми. Страшна реакція після конституції 1905 р. пригнітила мене, як громадського діяча і значно піднесла як педагога” [29, т. 50, арк. 20].

Школа, педагогічна діяльність стали основним змістом його життя. “Я дуже люблю малих дітей, – писав Володимир Федорович, – люблю дивитися на їх милі, такі симпатичні, здоровенькі обличчя, люблю стежити за їх розумними, повними віри, щирости й цікавості до всього очима, – люблю дослухатися до їх жвавої балачки, приглядатись до їх гулянок...” [259, с. 43–44].

Викладаючи в гімназії, В. Дурдуківський співробітничав з єдиним до 1917 р. педагогічно-освітнянським місячником на центральних і східних землях України – журналом “Світло”. В ньому він опублікував серію змістовних статей під однією назвою “З щоденника вчителя”. Статті було підписано псевдонімом В. Мировець. Той факт, що ці статті було підписано псевдонімом, а не прізвищем, вже сам по собі багато про що говорив. У журналі “Радянська освіта” у 1926 р. було відзначено: “Щоби належним чином оцінити роботу В. Ф. в “Світлі”, треба пригадати, що цей журнал видавано в часи жорстокої реакції. Учителів переслідували не те що за співробітництво, навіть за передплату. Живі поки що свідки можуть розповісти, як доводилось іноді висилати часопис на пред’явника якоїсь умовної речі. В. Ф. не раз виступав на сторінках “Світла” в оборону української школи та обґрунтуванням потреби реорганізувати школу” [354, с. 56].

Журнал “Світло” об’єднав навколо себе велику групу українських педагогів і діячів культури. Його співробітниками були: Х. Алчевська, Є. Вировий, Н. Григорієв, В. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Прокопович, С. Русова, С. Сірополко, Я. Чепіга, С. Шелухін, Г. Шерстюк, а також письменники С. Васильченко, Л. Пахаревський, П. Тичина, А. Тесленко. Попри переслідування, українська інтелігенція напружувалася досвід боротьби за українську школу. Часопис опублікував цілу серію статей, присвячених проблемам національної школи. Зокрема, у 1910 р. опубліковані статті Я. Чепіги “Національність та національна школа”, Г. Шерстюка “Б. Грінченко і українська школа”; у 1911 р. – С. Єфремова “Джерело національної свідомості”, С. Русової “Просвітницький рух на Україні” та “Українські земства у справі завдання народної освіти”; у 1912 р.

– С. Титаренка “За рідну школу”, С. Сірополка “Певний шлях”.

Статті В. Ф. Дурдуківського і названих авторів об’єктивно відображали настрої широких мас українського вчительства. Проголошуючи нагальну потребу українського суспільства в розбудові національної школи, збереження і примноження національних традицій, вони закликали вивчати та використовувати передовий світовий досвід, досвід розбудови національної школи в Німеччині, Англії, Франції.

Володимир Федорович Дурдуківський глибоко розумів і усвідомлював значення національної школи для українського відродження, розвитку українського народу. “Питання про націоналізацію школи взагалі й народної школи в першу голову, – писав він в одній зі своїх статей, – саме болюче місце нашого шкільного життя... Національна, рідна школа – перша, конечна умова нашого національного відродження, матеріального й духовного розвитку нашого народу. Коли ми справді любимо свій народ, коли бажаємо йому добра, коли приймаємо близько до серця його інтереси, коли нам дорога рідна мова й рідна культура, – то ми мусимо перш за все всі сили, всі заходи вжити, щоб мати рідну, свою, українську школу. Змагання за рідну школу мусить бути першою й самою головною метою нашою” [354, с. 54].

Подальші події засвідчили, що саме рідна, українська школа стала головною метою життя і діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського

Життя, щоправда, внесло свої корективи. Бурхливий вир революційних подій, що завертівся після 1917 р., не давав змоги просто залишатися стороннім спостерігачем. В. Дурдуківський продовжував займатися громадською роботою, хоча вже не так активно, як у молоді роки.

Володимир Федорович взяв активну участь у створенні Українського товариства шкільної освіти – громадської освітньої організації, утвореної з ініціативи директора Тетянівської гімназії м. Києва Івана Стешенка. Перші загальні збори Товариства відбулися 10 квітня 1917 р. у приміщенні клубу “Родина”, який було організовано в Києві ще у 1915 р. за ініціативи Л. М. Старицької-Черняхівської. На зборах було ухвалено статут Товариства, обраний керівний орган – Раду у складі: голова – І. Стешенко, заступник – перший директор Першої української гімназії П. Холодний, члени Ради: А. Лещенко, В. Прокопович, М. Сімашкевич, Н. Шульгіна, О. Дорошкевич, С. Русова; кандидати до Ради: О. Ковальков і Т. Лубенець. Розміщувалось Товариство на вул. Велика Підвальна, 36, а в 1919 р. – на Іриненській, 4.

В основу діяльності Товариства були покладені концепції та педагогічні ідеї його ініціаторів та організаторів. Зокрема, свої погляди щодо впровадження національної української освіти голова УТШО І. Стешенко виклав у статтях “Про українську національну школу”, “Історичні прорахунки й українська мова”, “Українофілі”. Ідеї І. Стешенка розділяв і В. Дурдуківський.

У 1917 р. І. Стешенко, як голова правління Українського товариства шкільної освіти, запропонував В. Дурдуківському стати його заступником, однак Володимир Федорович відмовився, мотивуючи це необхідністю сконцентруватися на роботі у створеній УТШО Першій українській гімназії. Хоча пізніше В. Дурдуківський входив до ради Товариства як представник українських середніх шкіл [11, арк. 13]. Разом з братом Олександром Федоровичем Володимир Федорович продовжив свою працю і в київській “Просвіті”.

У 1917–1919 рр. Всеукраїнська вчительська спілка видавала журнал “Вільна українська школа”, присвячений загальним педагогічним питанням і організації шкільництва. Його редакторами були С. Черкасенко, згодом О. Дорошкевич. Разом із О. Музиченком, С. Русовою, Ф. Сушицьким, С. Сірополком, П. Холодним, Я. Чепігою, К. Лебединцевим, О. Астрябом, І. Юцишиним та ін. у журналі співробітничав і В. Дурдуківський, продовжуючи традиції “Світла”. Провідним напрямом діяльності журналу було інформаційне забезпечення процесу побудови власної, національної системи освіти. В. Дурдуківський також опублікував у журналі низку своїх статей, присвячених актуальним проблемам будівництва української національної школи. Зокрема, тут побачили світ замітки “З щоденника вчителя”, методичні “Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам’ять Тараса Шевченка”.

Співпрацював В. Дурдуківський і з часописом “Книгар” (1917–1919 рр.) – першим спеціалізованим виданням української критики і бібліографії. Разом з ним у часописі співробітничали С. Єфремов, Д. Дорошенко, С. Черкасенко, М. Шаповал, С. Русова, О. Левицький, М. Біляшівський та інші вчені й літературознавці. У ньому друкувалися Л. Старицька-Черняхівська, С. Петлюра, А. Ніковський та ін. Редагували журнал В. Королів-Старий і М. Зеров.

Отже, громадсько-культурна діяльність В. Дурдуківського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була різнобічною і багатогранною. У духовній семінарії він був учасником нелегальної української громади, згодом багато працював як учитель, брав участь у заснуванні та роботі видавництва “Вік”, товариства “Просвіта” в Києві, Українського наукового товариства, Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти, співпрацював із багатьма періодичними виданнями як критик і як редактор. Нові інституції, які постали в Україні завдяки зусиллям Володимира Федоровича, його колег і соратників поглиблювали і розширювали межі українського національно-культурного відродження.

Після поразки першої російської революції, посилення репресій проти української інтелігенції, першого арешту В. Дурдуківського, його громадський запал суттєво спав. Важке становище українства, крах надій і сподівань на його повноцінне відродження, демократизацію суспільства гнітили Володимира Федоровича. За відсутності давніх товаришів і приятелів, які були або заарештовані, або змушені виїхати за межі України,

він відійшов від активної громадської діяльності і зайнявся педагогічною роботою, співпрацюючи продуктивно хіба що з журналом “Світло”.

Революційні події 1917 р. в Україні зробили більш помітною присутність В. Дурдуківського в громадському житті. Він знову долучився до праці в громадських організаціях, періодичній пресі, послідовно виступаючи на захист української мови, культури, національної школи. Його шанували і поважали колеги і друзі. Відзначали його працелюбність і високу відповідальність за доручену справу, відданість ідеї соціального й національного звільнення українського народу. Сутністю особистості В. Дурдуківського були релігійна свідомість і християнська мораль, українська національна ідея, патріотизм, гуманізм і безмежна любов до дітей. Таким він залишався протягом усього життя.

РОЗДІЛ V. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО

Повалення самодержавства в Росії під час лютневої революції 1917 р. привело до революційних змін у суспільно-політичному, соціально-економічному і культурному житті України. Була створена Українська Центральна Рада, розпочався широкий народний рух за корінні зміни в усіх сферах життя в тому числі і за відродження національної культури, мови та школи, за утворення української самостійної держави.

Радикальні зміни у шкільництві відбувалися під гаслами розбудови національної системи освіти. Українська педагогічна громадськість ініціювала “українізацію” школи, її демократизацію. З метою розширення доступу народу до освіти, національно свідомі вчителі прагнули перевести школи на українську мову навчання, запровадити українознавчі предмети, забезпечити школи українськими підручниками, організувати систему перепідготовки педагогічних кадрів. За їхніми міркуваннями, українська національна школа повинна базуватися на принципах демократизму, єдності й наступності, праві всіх на безплатну освіту, обов’язковості та світськості. Школа розглядалася як осередок національного життя, центр формування національної свідомості українського суспільства, і вона мала бути тісно пов’язана з його потребами у сприянні всебічному і гармонійному розвитку особистості.

Рушійною силою цих процесів була інтелігенція. Їй належала вирішальна роль у побудові нової української школи. “Ми, культурне громадянство, – писав В. Дурдуківський, – і перш за все діячі школи мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знов зв’язати його зі славним минулим, мусимо поповнити порвані за лихих часів історичні традиції, мусимо підвести міцний національний фундамент під наш державний будинок” [265, с. 146].

В. Ф. Дурдуківський, як і інші його однодумці, з перших днів революції включився у творчу, будівничу справу. Він брав участь у підготовці підручників для українських шкіл, виробленні й систематизації української термінології, працював членом Ради Українського товариства шкільної освіти. В Українському науковому товаристві він очолював комісію з вироблення граматичної української термінології. Водночас працював і в комісії з укладання програм лекцій з рідної мови й літератури для вчительських українських літніх курсів, читав на них лекції [29, т. 52, арк. 6566]. У травні-червні 1917 р. Українське товариство шкільної освіти і його керівник Іван Стешенко направляли В. Дурдуківського в Пирятин, Житомир та Зіньків для читання лекцій з історії української літератури і мови на курсах українознавства [36, спр. 63606, 63607]. Правда, до бурхливої публічної праці у великому форматі він не прагнув. Тому на пропозицію І. Стешенка стати його заступником із питань початкової школи, чи то Генерального секретаря, чи Голови Товариства у вересні 1917 р. він відповів

відмовою. “Я – чоловік мирного, спокійного труда, а не бойова натура, – писав він у листі до Івана Матвійовича. – Я не можу працювати в напруженій атмосфері постійної боротьби. Додам до цього, що з строем і справою низшої школи, яку Ви хотіли доручити мені, я зовсім не знайомий, – а я не звик братись за діло, якого не знаю” [36, спр. 63609]. Не став В. Ф. Дурдуківський і міністром культів в уряді гетьмана Павла Скоропадського, хоча й був одним із основних кандидатів на цю посаду за свідченням Є. Чикаленка [160, с. 165].

В. Дурдуківський з великою самовіддачею займався видавничою, редакторською, академічною працею, надавав кваліфіковану допомогу авторам нових підручників і посібників. Його високо цінували філологи як фахівця з української мови. Коли, за браком часу, Ганна Берло не зуміла як слід ознайомитися з “Коротенькою початковою граматику української мови” Ю. Грох-Грохольського, вона звернулася з листом до генерального секретаря освіти І. Стешенка з проханням дати рукопис “на перегляд Володимиру Федоровичу Дурдуківському, як спеціалісту в справі української граматики” [37].

В. Дурдуківський написав короткий, але змістовний висновок щодо граматики української мови Г. Грох-Грохольського: “Розглянувши граматику Г. Грох-Грохольського, мушу сказати: 1) автор дуже багато місця відводить питанням правописним і часто розв’язує їх по-своєму, – 2) на зміну частин мови зовсім не звернено уваги, – 3) виклад гарний, простий, зрозумілий, – 4) чимало Г. прикладів (з поетів). Автор згоджується переробити свою граматику відповідно до зроблених вказівок. Вважаю роботу автора корисною і далеко не зайвою при наших умовах” [36, спр. 63608]. Доопрацьована Ю. Грох-Грохольським граматика того ж 1917 р. була опублікована в Козятині.

Для створення нової, української школи в Києві, як і в усій Україні, проводилися наради, зібрання українських діячів, засновувались окремі комісії, які виробляли проекти організації української школи. На одній з таких нарад, ініційованих І. Стешенком у клубі “Родина”, було створено Педагогічні комісії для різних шкільних предметів з метою опрацювання програм. В. Дурдуківський взяв активну участь у роботі Освітньої комісії, яка працювала під проводом П. Холодного, – професора фізики в Політехнічному інституті і директора комерційної школи в Києві. Основним питанням, яке обговорювалося в терміновому, було питання з відкриттям українських народних шкіл, гімназій та університетів. У цих нарадах брали участь П. Холодний, А. Лещенко, В. Прокопович, Й. Гермайзе, С. Постернак, О. Дорошкевич, Ф. Сушицький, К. Буханівська, С. Солохненко та ін. На них було прийнято рішення з нового шкільного року перевести всі початкові школи в селах на українську мову викладання, в Києві українізувати ряд початкових і вищих початкових шкіл. Окремі радикально налаштовані учасники нарад вимагали негайно перетворити кілька російських гімназій в українські, спішно українізувати їх, а в університеті з нового академічного

року розпочати читати лекції українською мовою. Однак таке завдання було малореальним. Ні середні школи, ні університет не мали відповідних підручників і підготовлених кадрів викладачів. Тож після довгих суперечок було вирішено відкрити поки що одну українську гімназію в Києві і присвоїти їй ім'я Шевченка.

Важливу роль у становленні Першої української гімназії в Києві відіграло Українське товариство шкільної освіти, утворене 6 березня 1917 р. з ініціативи Івана Степенка. За свідченням В. Дурдуківського, УТШО було засноване при спілці українських учителів м. Києва [29, т. 50, арк. 33]. Як зазначалося в документах Товариства, його створення “було визвано необхідністю мати орган, котрий керував би українськими освітніми справами” [11, арк. 5]. З самого початку організації Товариство розгорнуло активну діяльність, заснувавши по всій Україні низку курсів з українознавства для вчителів народних шкіл. Розпочалася робота з підготовки підручників. “Коли ми говоримо за роботу Товариства шкільної освіти в першу чергу, – писав Г. Холодний у 1917 р., – то це тому, що його голос був голосом найбільшого тоді авторитету...” [470, с. 9].

У березні 1917 р. представники прогресивної української інтелігенції проголосили створення Першої української гімназії імені Т. Шевченка. Роботу вона розпочала в одному з найсолідніших приватних навчальних закладів України – жіночій гімназії А. В. Жекуліної (Бехтеровський провулок, 27). Першим її директором став Петро Холодний, а згодом гімназію очолив Володимир Дурдуківський. Більшість викладачів гімназії були членами УТШО. В. Дурдуківський входив до складу педагогічної комісії УТШО, брав участь у зібраннях товариства. 31 жовтня 1919 р. він записав у щоденнику: “Був на засіданні Товариства шкільної освіти. Обговорювали програми українських шкіл...” [139, с. 384]. Працюючи в УТШО, Володимир Федорович продовжував співпрацю і в “Просвіті”, і в учительській спілці.

Маючи високу національну свідомість, палку любов до українського народу, до своєї Вітчизни, чималий досвід учасника українського національного руху, Володимир Федорович намагався створити справді народну школу, впроваджуючи систему національної освіти та виховання в гімназії. “Директором школи і, безперечно, її душею був Володимир Хведорович Дурдуківський, – згадував випускник гімназії Ю. Юркевич. – Педагог великого таланту і великої душі, він усього себе віддавав школі. Був він не одружений, школа була його єдиною родиною” [163, с. 71]. Крім школи, Володимир Федорович продовжував працю в Українському товаристві шкільної освіти, шкільній комісії, спеціальній комісії з підручників для початкової школи при Міністерстві освіти УНР. На першому Всеукраїнському учительському з'їзді у квітні 1917 р. він виступив з доповіддю “Про складання кадрів учителів”, у складі спеціальної комісії брав участь у розробці “Проекту єдиної школи на Україні”.

Влітку 1917 р. відбулися ще два Всеукраїнські учительські з'їзди, які створили сприятливі умови для формування системи національної освіти. На другому з'їзді були проголошені принципи побудови української школи: єдність усіх типів шкіл, право населення на безкоштовну освіту, обов'язковість освіти та її світський характер.

В українських гімназіях вивчали: закон Божий, рідну, російську, німецьку, французьку та латинську мови, історію, природознавство, географію, фізику, математику, малювання, гімнастику, співи, українознавство, гігієну, філософську пропедевтику, космографію, чистописання. Навчання велося лише українською мовою. Гімназійна освіта мала бути просякнута ідеями патріотизму, любові до своєї Батьківщини, знаннями й пам'яттю про її минуле, глибокою турботою про майбутнє. “Турботою... колективу вчителів, – згадував пізніше випускник Першої української гімназії імені Т. Шевченка Юрій Юркевич, – було прищеплювати нам любов до України, її мови, історії, етнографії... Нам навіювали Добро, Порядність, Любов до Народу...” [163, с. 72].

У роки становлення гімназії перед її директором В. Ф. Дурдуківським постали не тільки питання, якою бути українській школі, яких форм повинно набути національне навчання та виховання, а й суто господарські проблеми. Ситуація була складною, адже це був період визвольних змагань, коли одна влада змінювала іншу, і не можна було нічого передбачити наперед. “Багато важких хвилин довелося зазнати школі на початку її існування... Уряд Скоропадського ганяв школу по всьому місту, не даючи їй приміщення. “Висока” Директорія, хоч як хвалилася своєю допомогою українській культурі, не дуже-то допомагала першій в Україні школі. А денікінці просто вели на скасування школи. Відома комісія у справі боротьби з українською культурою на чолі з бароном фон-Борделіусом провадила в школі труси й саме вже заходжувалася цілком ліквідувати школу, коли багнети Червоної Армії викинули з Києва усю контрреволюційну навалу й заклали підвалини нового життя” [354, с. 56], – так писав журнал “Радянська освіта” в 1926 році

Гімназія А. Жекуліної, в якій розташовувалася в перший рік існування школа В. Дурдуківського, вважалася на той час однією з кращих у Києві. Вона призначалася для дітей київських багатіїв. В українській гімназії, яка носила ім'я Т. Шевченка, на початку вчилися тільки босі, напівроздягнені, голодні й холодні діти з різних притулків для біженців. Зрозуміло, що на початку роботи ставлення до української гімназії було обережне і навіть насторожене. Та невдовзі А. Жекуліна та й більшість її вчителів, побачивши, що справа в українській гімназії поставлена добре, вчителі працюють старанно, а діти, хоч босі й роздягнені, але поводяться, як справжні, виховані учні, змінили своє ставлення, стали навіть уважні і прихильні.

Весною 1918 р. Володимир Федоровичу пообіцяли виділити з нового навчального року окреме приміщення для гімназії. В. Дурдуківський

почав пошуки помешкання, яке б найкращим чином підходило для дітей і врештірешт зупинив свій вибір на приміщенні амбулаторії в Покровському монастирі, яке давно вже пустувало. Та політична ситуація в країні змінилася, до влади прийшов уряд Павла Скоропадського. І хоча сам уряд був не проти утворення українських шкіл, боротьбу за отримання окремого приміщення необхідно було розпочинати з початку. В. Дурдуківський писав: “...для здобуття цього приміщення я зробив сто одну візиту до різного начальства, до різних представників влади, починаючи з найменших і кінчаючи найвищими... Тепер як пригадую все це, то дивно й страшно мені стає, питаю самого себе, де бралися в мене сили й енергія, де бралася в мене сміливість, рішучість, я ж бо звичайно такий не рішучий, такий боязкий. Єдина відповідь: тоді ще я був значно молодший і дужчий – я без краю був відданий своїй школі й дітям, для школи й для дітей я йшов на всякі, найтяжчі жертви” [29, т. 50, арк. 31; 2, арк. 3, 9]. Нарешті зусилля Володимира Дурдуківського були винагороджені. У жовтні 1918 р. Першій українській гімназії ім. Т. Шевченка за постановою міжвідомчої ревізійної комісії гетьманського уряду було передано приміщення лікарні Покровського жіночого монастиря.

У гімназії зібралися кращі українські педагогічні сили, відомі вчені, громадські діячі. Українська громадськість Києва сприяла школі у всьому. Викладання тут вважалось почесною громадською роботою, і це було однією з причин хорошого складу педагогів. Серед них був майбутній митрополит УАПЦ Василь Липківський, який певний час викладав тут релігію. Історію викладали В'ячеслав Прокопович, а потім Йосип Гермайзе, математику в різні роки – Михайло Кравчук, Надія Шульгіна-Іщук, Григорій Холодний, Вадим Шарко і Омелян Гнатевич, природознавство – Левко Чикаленко, пізніше Володимир Вовчанівський, географію – Олександр Гребенецький, латинську мову – Катерина Лазаревська, потім Освальд Буртгардт (Юрій Клен) і С. Гочаров, французьку мову – Софія Русова, потім – Марія Прохорова, спів – Пилип Козицький, малювання – Юхим Михайлів, потім – Юрій Павлович, хореографію – Марія Юркевич, в 1919 р. – Василь Верховинець, а музику – дочка Миколи Лисенка Мар'яна. Молодший підготовчий клас вела Любов Миколаївна Шульгіна, згодом Юрій Трезвінський, а старший підготовчий клас – Юрій Слуцький. Українську мову і літературу викладав Володимир Дурдуківський, деякий час – Леонід Білецький. З серпня 1917 р. в гімназії працював Григорій Голоскевич. У 1920-ті рр. в школі викладали Л. Ілляшенко, Г. Севрук, Л. Скрипник. Навчання в ній велось, звісно, українською мовою.

Учителі Першої української гімназії викладали не лише у ній, а й в Українській педагогічній академії, створеній 7 листопада 1917 р. Це, зокрема, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дога, С. Русова. В гімназії ім. Т. Шевченка проходили практику слухачі курсів українознавства [349, с. 182].

Із самого початку свого існування українські гімназії і з навчально-виховною, і з практичною метою стали проводити доволі активну публічну

діяльність – брали участь у громадсько-культурних заходах, самі неодноразово виступали їх ініціаторами. Так, 9 листопада 1917 р. у Першій українській гімназії ім. Т. Шевченка було проведено свято з нагоди проголошення Третього універсалу, 25 лютого 1918 р. – відзначались роковини Т. Шевченка. А на Різдвяні свята започатковано традицію колядкових походів учнів гімназії до відомих українських письменників і громадських діячів. В супроводі директора гімназії В. Дурдуківського та вчителя співів П. Козицького гімназисти обійшли з колядкою таких поважних людей, як І. Нечуй-Левицький, С. Русова, С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, С. Тобілевич, І. Стешенко, М. Грушевський, С. Черкасенко та ін. “Метою цього походу, – повідомляв журнал “Вільна українська школа”, – крім організації дітям святкової розваги, було з одного боку – поновлення старовинного звичаю, а з іншого – ознайомлення дітей з відомими українськими діячами і збільшення цим в них активного інтересу до громадського і культурного життя України. І треба зазначити, що ця просвітницька мета здійснилась якнайкраще” [106, с. 118].

Такі заходи ставали традиційними, щорічними. Їх змістовим наповненням займалися кращі вчителі-ентузіасти. Учні гімназії любили своїх наставників. Майже кожен із них мав якийсь особливе любляче ймення. Так, Освальда Федоровича Бурггардта діти шанобливо звали “Асфальт Тротуарович”, Домнікію Данилівну Дудар – “Тридуда”, а Пилипа Козицького – “Пилипонька”, і залюбки відвідували організований ним шкільний хор. Уже в 1919–1920 рр. хор мав досить великий репертуар не лише українських, а й італійських, французьких, угорських і єврейських пісень. Хор виконував велику кількість українських колядок, обрядових пісень, історичних. Він був дуже популярним серед киян. Пізніше випускник гімназії Ю. Л. Юркевич писав про шкільний хор тих років: “...На Різдво частина нашого хору, душ 10-12, вирушила з “Пилипонькою” по Києву колядувати. А що гімназія наша користалась з великої уваги і прихильності київської української громади, то в наш маршрут входили найбільш помітні діячі того часу. Та й співали ми, треба сказати, добре. Побували отак у Грушевського, Єфремова, Драгоманових, різних науковців і письменників. Приймали нас усюди дуже тепло” [163, с. 173].

Гімназію часто відвідували відомі люди з київського культурного кола. Гостями на шкільних концертах та виставах неодноразово були М. Грушевський, С. Єфремов, композитори Л. Ревуцький, літератори М. Грінченко, А. Ніковський, М. Зеров. Часто бували в школі Олександр та Сергій Дурдуківські. Олександр правив службу Божу, Сергій виступав з художньою програмою.

Формування, становлення національної школи було справою новою. За часів гетьманування П. Скоропадського у Києві відбувся з’їзд українських учителів, на якому розглядалися питання про відкриття українських шкіл і можливу українізацію шкіл із російською мовою навчання. У роботі цього з’їзду брали участь близько сотні делегатів, які працювали в секціях нижчої,

середньої та вищої школи і ряді комісій. На одному із засідань знову із доповіддю про підготовку кадрів учителів для українських шкіл виступив Володимир Дурдуківський. Із доповідями також виступали В'ячеслав Прокопович, Микола Зеров. Із промовою програмного змісту виступив тодішній міністр освіти М. Василенко, який намалював досить широку картину послідовної українізації життя і, в першу чергу, освіти.

У період Гетьманату Володимир Федоровичу довелося також працювати секретарем у Раді при Міністерстві освіти, головою якої був В. Науменко, а членами – визначні київські педагоги, директори гімназій В. Лінеровський, З. Архипович, О. Черняєв, К. Щербина та інші. На засіданнях розглядалися питання переважно академічного характеру: формування системи освіти, становлення національної школи, проблема правопису.

Та уряд гетьмана не протримався й року, почався новий етап визвольних змагань. Директорія, червоноармійці, денікінці – круговерть боротьби за владу. І в цій круговерті В. Дурдуківський головним завданням для себе вважав утримати школу, зберегти її не тільки як українську гімназію із традиціями національного виховання, а як школу взагалі, із приміщенням, з учнями, з учителями.

Кілька разів у період переходу влади з рук в руки військові чиновники намагались відібрати будинок гімназії, наказували негайно звільнити приміщення. І рятувало гімназію лише те, що влада знову таки змінювалась.

Надзвичайно складно було під час денікінщини. За наказом центральної денікінської влади українські школи і гімназії, як і інші українські установи, позбавлялись державного утримання, переходили на становище приватних шкіл, але в той же час повинні були цілком підлягати програмам, напрямку виховання і навчання, які запроваджували денікінці.

Ніякі походи, прохання та звертання директора гімназії В. Дурдуківського до уряду не дали бажаних результатів. На допомогу прийшла громадськість – Всеукраїнська учительська спілка, кооперація, Українське товариство шкільної освіти, “Просвіта” та ін.

В умовах відсутності державної підтримки українській школі Рада Українського шкільного товариства знову, як і весною 1917 р., взяла на себе функції Міністерства народної освіти. Товариство рішуче виступило проти розпорядження, виданого денікінським генералом Май-Маєвським 3 серпня 1919 р., яким повністю заборонялось викладання українською мовою в усіх освітніх установах України, повертався устрій і програма школи до царських часів. Відповідно до розпорядження дозволялося відкривати приватні початкові українські школи, але це право так і залишилось нереалізованим, оскільки жодного дозволу на відкриття шкіл не було видано, а в той же час було конфісковано та знищено 117 назв українських книжок.

Рада товариства прийняла “Меморандум по вопросу об украинской школе”, в якому висловила проти реставрації царських шкільних порядків і закликала відмінити прийняті рішення про заборону українського слова в

школі. Однак відповіді на цей документ так і не надійшло. Українське товариство шкільної освіти посилило свою роботу по збереженню системи національної освіти та наданню їй фінансової допомоги. Необхідні кошти було асигновано Київському українському університету, середнім і початковим школам. У листопаді 1919 р. було надано фінансову підтримку 25 тис. українських початкових шкіл [467, с. 183]. В. Ф. Дурдуківський згадував: “Легко було оголосити всі українські школи школами Товариства шкільної освіти, але де було взяти потрібні великі кошти на їх утримання. От тут-то й виявилася вповні енергійна, благородна, самовіддана вдача А. Лещенка. Не можу зараз сказати, де саме, з яких точно джерел він брав кошти, але школи існували й працювали, вчителі мали утримання не гірше, ніж робітники державних шкіл. Звичайно, гроші дала сильна тоді українська кооперація, але й крім цих наших офіційних джерел, все свідоме громадянство енергійно збирало гроші на утримання шкіл” [Цит. за: 428, с. 69].

Активну роботу по збору коштів на українську школу розгорнуло Українське товариство шкільної освіти, яке працювало тоді під головуванням А. Лещенка. До його керівного складу, як зазначалось, входив і В. Ф. Дурдуківський [11, арк. 13]. Товариство мало своїм завданням поширювати українську освіту, відкривати нові школи, допомагати існуючим, дбати за підручники і належну методичну роботу, розробляти програми для різних шкіл. Воно офіційно взяло на себе утримання всіх українських шкіл і гімназій, “щоб допомогти громадянству зберегти те, що вже зроблено у шкільній справі” [11, арк. 6]. Кошти до Товариства внесла сильна на той час українська кооперація. Але, крім того, все свідоме громадянство енергійно збирало гроші на утримання шкіл. Було навіть засновано Товариство “Копійка на рідну школу”. За спогадами В. Дурдуківського, у нього довго зберігався лист одного незнайомого хлопчика, який ще навіть не був учнем гімназії. Той дитячими каракулями сповіщав Володимира Федоровича, що назбирав два карбованці на школу і ще збере, просив не закривати школу і прийняти його до гімназії [29, т. 50, арк. 41].

Освітні спілки, громадські організації влаштовували концерти, лекції, зустрічі, прибутки від яких йшли на утримання українських навчальних закладів. Зокрема, такі концерти проводив хор імені М. В. Лисенка Всеукраїнської учительської спілки. 22 жовтня 1919 р. у Києві в приміщенні колишнього “Молодого театру” відбувся концерт на користь незаможних учнів Першої української гімназії імені Т. Г. Шевченка, організований батьківським комітетом гімназії за активної участі популярного уже в той час артиста Івана Мар’яненка. У концерті брали участь такі відомі українські актори, як Л. Ганевич, М. Калиновська, Л. Іскра-Єзерська, А. Ростислава-Михайлова, М. Супрун, С. Дурдуківський, а також громадсько-культурні діячі: С. Бутовський, М. Вороний, М. Дейнар, Л. Курбас, Г. Рязанець. Співав Національний хор під керівництвом В. Верховинця. Крім відомих творів, до програми концерту ввійшли ще неспівані доти арії з опери М. Лисенка

“Тарас Бульба”. Громадськість, як писала газета “Слово”, підтримала патріотичну справу збору коштів на потреби національної школи [107].

Товариство “Просвіта” організувало цикл публічних платних лекцій з історії та культури України на користь української школи. В. Дурдуківський виступав з лекцією “Рідна мова і її значення”. Крім нього, виступали із лекціями М. Зеров, В. Прокопович та ін. [110].

Найбільшу допомогу українській школі надала кооперація. Без її допомоги УТШО не змогло б виконати своїх зобов’язань перед школою. Київські кооперативні установи виділили для українських шкіл 1,5 млн. крб. Постановою Українського фінансового кооперативного комітету від 14 листопада 1919 р. були встановлені норми відрахувань кооперативних організацій на утримання українських шкіл. Вони становили 2% від торгових операцій, 1% – від страхових внесків, 0,5% – від позик тощо [11, арк. 4].

Не стояла осторонь і Всеукраїнська вчительська спілка. Вона пожертвувала 2,5 млн. крб. у фонд забезпечення матеріальною допомогою учителів української школи, на лікування в санаторіях, на упорядкування їдалень, утримання дітей-інвалідів, сиріт [11, арк. 27].

Допомога громадськості забезпечила виживання українських шкіл у період денікінщини. Вони продовжували існувати й працювати, а вчителі мали утримання не гірше, ніж працівники російських державних шкіл.

Пізніше, згадуючи цей важкий період становлення гімназії, В. Дурдуківський написав: “Наша школа... – перша в Україні рідна школа, – розпочала свою роботу 18 березня (ст. ст.) 1917 року. За своє недовге існування наша школа пережила чимало важких моментів: за часів гетьманщини опинилась на вулиці й на превелику силу здобула собі помешкання; під час денікінщини втратила право на казенне утримання, перенесла огидну ревізію на чолі з бароном Борделіусом, була б загинула, коли б не пропала сама денікінщина. Мало було веселого і цікавого в житті школи, але вона тихо, спокійно, не вважаючи на дуже важкі загальні умови, робила своє діло, розвивалась, здобувала признання серед ворогів і друзів, з честю обороняла ідею національної школи... Але мушу все-ж таки сказати, що працювати без попереднього досвіду, без книжок і підручників, без потрібних коштів, в атмосфері сумнівів, недовір’я, а то й ворожнечі та глузування було дуже важко. Правда нашого діла, віра в нього, ентузіазм перших учителів зробили свого роду чудо: школа не тільки не занепала, а з кожним роком усе розвивалася” [273, с. 7].

Турботи по утриманню гімназії у Володимира Федоровича значно збільшились, коли у 1918 р. при гімназії було відкрито бурсу (гуртожиток для дітей-сиріт). До неї було переведено з різних притулків учнів, які навчались у гімназії. Бурса знаходилася в її підпорядкуванні. Від неї призначались вихователі, які переважно були вчителями школи. Гімназія контролювала виховну роботу, дбала про матеріальне становище бурси.

В. Дурдуківського дуже хвилювали діти-сироти, які проживали в бурсі. Він майже щодня ходив до них у бурсу, залюбки розмовляв із ними, придивлявся до їх життя, контролював роботу педагогічного і технічного персоналу, допомагав дітям, улаштовував їм різні свята, вечірки, розваги. Часто бували в бурсі й інші учителі гімназії, навіть було складено окремий розклад, за яким учителі відвідували дітей-сиріт, допомагали вихователям. Важко було директорові вести справу в бурсі за тих бурхливих, непевних часів, коли часто змінювалась влада, коли дітям не вистачало не лише підручників, а й їжі та одягу. Були дні, коли діти майже голодували. В такі часи В. Ф. Дурдуківський та Л. М. Шульгіна, вчителька гімназії, що почала відповідати за бурсу, все, що мали вдома, приносили дітям-сиротам, щоб не бачити їх змучених, голодних очей. Володимир Федорович, як директор гімназії, вдавався до всіляких заходів, щоб нагодувати й одягти дітей: клопотався перед владою, приймав приватні пожертви, співпрацював із кооперацією, звертався до військового начальства. Йому вдалося зберегти бурсу і дітей, пережити з ними ті страшні часи, навіть отримати для бурси назву “зразкового дитячого дому”.

Йшов час. Перша українська гімназія потроху ставала на ноги, в ній з’явилися власні традиції, педагогічні напрацювання. Набуло сталих форм дитяче самоврядування. У школі постійно проводилися музично-літературні ранки, вечірки, тематичні свята.

Прикладом для України в організації освіти були європейські країни і Сполучені Штати Америки. Їхній досвід, помножений на українські національно-освітні традиції, повинен був привести до створення “нової, вільної, єдиної, безплатної, обов’язкової, світської, трудової, сумісної, автономної, національної школи” [304, с. 132]. Цим шляхом Україна йшла чотири пореволюційних роки, нагромадивши певний досвід в складних воєнно-політичних та соціально-економічних умовах. Були закладені підвалини національної системи освіти. Українська школа поставала новою, європейською не лише за формою, а й за змістом. Григорій Ващенко, відомий український педагог, згодом писав: “Уже в 1918–1919 роках серед наших педагогів визначилося немало талановитих особистостей з широкою освітою і великими педагогічними здібностями. Між іншим, у першу чергу маю назвати Дурдуківського, директора 1-ї української гімназії в Києві, Голобородька, директора гімназії імені Стешенка в Полтаві. Обидві ці гімназії зуміли високо піднести рівень навчально-виховної роботи; обидві вони, стоячи на національному ґрунті, широко використовували досягнення європейських педагогів Г. Кершенштайнера, Дьюї, Шарельмана, Гансберга та інших. Але кожна з них мала своє власне обличчя” [305, с. 14].

Перша українська гімназія протягом усього свого існування за головну мету ставила виховання національної свідомості учнів. А її директор Володимир Федорович Дурдуківський робив усе можливе, щоб національне виховання в школі було поставлено на високому рівні.

У школі значно більше, ніж того вимагали офіційні програми, відводилось місця й часу для вивчення тем, пов'язаних з Т. Г. Шевченком, Кирило-Мефодіївським братством, дореволюційним народницьким напрямком у літературі. “Шевченко наш геній, – писав В. Дурдуківський, – сонце нашої літератури, батько нашої поезії; могутній образ рідного слова, великомученик за волю і долю України, натхненний пророк і апостол нашого національного відродження, наша краса, гордощі і святощі. На всій великій Україні не повинно бути ні одного куточка, ні одної школи, де б у навіки незабутні дні народження і смерті нашого генія не було такого або іншого святкування його світлої пам'яті” [265, с. 145].

В. Ф. Дурдуківський навіть склав окрему книгу із творами Т. Г. Шевченка, підібраними спеціально для кожного класу для ознайомлення і декламації. Як згадувала одна із випускниць школи Дурдуківського москвичка Наталя Левитська, “Володимир Федорович не раз звертався до творів і біографії Т. Шевченка; в кожній родині вдома був “Кобзар”, його знали і любили дорослі й діти” [144, с. 221].

Чимале значення для впливу на дітей мала також і організація відповідних читань. Дітям рекомендувались для читання книжки, що сприяли їхньому національному визріванню й розвитку.

Велику роботу в плані національного виховання проводили клубні гуртки, що працювали в гімназії. Ці самоосвітні об'єднання було організовано з ініціативи учнів і учителів-предметників гімназії. Володимир Федорович Дурдуківський вів літературний і драматичний гуртки. Традиційними для школи стали дитячі шкільні ранки та вечірки, присвячені національним діячам та великим історичним подіям.

У гімназії прищеплювали дітям любов до рідних українських мотивів у малярстві, музиці, хореографії.

У лютому 1921 р. в житті гімназії відбулися великі зміни – її було перетворено в звичайну трудову школу (класи стали називатися групами, скоротився курс німецької мови, з навчального плану були викинуті французька та латинська мова, закон Божий) Змінювалось змістове наповнення програм. Володимир Федорович Дурдуківський з сумом зустрів цю звістку, бо був проти радянзації школи, проти самої ідеї замість гімназій утворювати профшколи, вважав що широка загальна освіта повинна бути обов'язковою передумовою успішної вже чисто професійної освіти. “Моє щире й гаряче побажання, побажання старого, відданого школі й дітям педагога, щоб поширили загальну освіту, щоб не робили дітей недоучками, передчасними професіоналами-спеціалістами без потрібного наукового ґрунту для широкого розуміння й переведення своїх завдань” [29, т. 50, арк. 88]. Він послідовно відстоював ідею національної школи, був переконаний, що “школа, яка не хоче бути безсилою, має бути народною”. Володимир Федорович розумів, що зміна статусу школи – це зміна орієнтації всієї системи освіти – з європейської моделі на російську, а, значить, стару імперську традицію колоніальної залежності і відсталості.

Позиція В. Дурдуківського, як і багатьох інших українців, не була до вподоби більшовицькій владі. За це вони переслідувались і нещадно карались. Як повідомляв львівський “Украинский вестник”, в 1921 р. в київській ЧК утримувалось понад 5 тис. осіб, заарештовано 28 членів наукового товариства імені Т. Шевченка, заарештований директор Першої української гімназії В. Дурдуківський “по доносу комиссара союза коммунистической молодежи этой гимназии – 14-летнего мальчика” [522]. Кожну ніч ЧК розстрілювала від 10 до 15 осіб. В педагогічному музеї була влаштована виставка місцевого виконкому, на якій фігурувала діаграма розстрілів ЧК. Мінімальна місячна кількість – 432 особи.

12 червня 1924 р. С. Єфремов записав у своєму щоденнику: “З школою у нас виходить те саме, що вже сталося з політикою, економікою, книжкою, театром. Усе українське руйнується руками самих же українців, усяких Касьяненків та Десняків, як буржуазне. Тим часом Москва зовсім не така ригористична (зберегла університети, має художній театр, видає своїх класиків) і засипає усім тим ще більш ослаблену з культурного боку Україну. Офіційна “українізація” тут нічого не пособляє, бо це гарнір, а суть, як і перше, цілком обрусительна” [142, с. 131].

Школа ім. Т. Шевченка зберігала гуманітарний ухил і український дух. Завдяки зусиллям В. Ф. Дурдуківського, вона залишалася ще деякий час восьмирічною (замість прийнятих тоді семирічок), в школі продовжували викладати дві іноземні мови. При вході до неї висіло гасло – слова Т. Г. Шевченка: “Учіться, брати мої, думайте, читайте”. Любов до Тараса і його творчості, як і раніше, виховував передусім В. Ф. Дурдуківський. “Їдьте, діти, в гості до свого тата і складіть йому привіт від його рідних дітей” [153, с. 40], – говорив він у напутньому слові учням школи, які відправлялися на екскурсію до Канева, на могилу Т. Шевченка.

Хоча в основному життя школи не змінилось, але замість вільної роботи почалася прихована боротьба за збереження завойованих позицій. В тому ж 1921 р. була проведена перша велика виставка, присвячена життю і діяльності учнів і вчителів школи В. Дурдуківського. До цього школа проводила свої закриті виставки, на яких знайомила батьків з роботами, досягненнями, виробами своїх учнів. За задумом В. Ф. Дурдуківського ця велика виставка повинна була охопити все життя і роботу школи. Він сам розробив план виставки і слідкував за роботою з її підготовки, за яку з ентузіазмом взялися учні і вчителі школи. До кінця шкільного 1921 р. всі потрібні матеріали для виставки були готові. Вони були розташовані у всіх дванадцяти класних кімнатах, в коридорах і великому залі. Для кожного навчального предмета було виділено окрему кімнату, були окремі кімнати для дитячого самоврядування, для дитячої газети. На виставці демонструвались дитячі малюнки, плакати, діаграми, карти, ручні вироби, моделі, колекції, наслідки спостережень, екскурсій, дослідів, статuti різних органів дитячого самоврядування, дитячі газети й численні журнали художньо-літературного й наукового змісту (історичні, географічні,

природничі, математичні, журнал хору).

Виставка, яка повинна була тривати один тиждень, за спеціальним рішенням міського відділу народної освіти, пропрацювала два тижні. На виставці побувало до тисячі відвідувачів. Особливим успіхом користувались зали літератури, малювання, історії, географії, дитячої газети та самоврядування. В кожній кімнаті працювали спеціальні комісії з дітей, які розповідали відвідувачам про експонати, про роботу школи, відповідали на запитання. Після шкільної виставки всі її матеріали перейшли до “Музею дитячої творчості”, який спеціально було відкрито при школі. Цей музей був єдиний не тільки в Україні, а й у всьому Радянському Союзі. В музеї щороку бувало до тисячі відвідувачів не тільки з багатьох міст СРСР, а й з-за кордону. Тут побували, зокрема, нарком освіти Російської Федерації А. Луначарський, відомий німецький педагог Е. Гернле, члени польського парламенту, делегації німецьких, французьких, американських, чеських педагогів. Про одну із таких зустрічей колишній учень Володимира Федоровича Н. Коваленко з Київської області згадував: “Навіки залишився в пам’яті незабутній мітинг, на якому стояли поруч два діячі культури – А. В. Луначарський і В. Ф. Дурдуківський”.

Великий інтерес до виставки широкої громадськості і особливо вчительства пояснювався тим, що Перша українська гімназія за п’ять неповних років свого існування мала значні здобутки. В гімназії працювало близько тридцяти різних дитячих клубних гуртків наукового, художнього і технічного характеру. В клубах вперше було введено дитяче самоврядування зі своїм статутом, завданнями, щоденниками роботи. З’явилося класне та загальношкільне самоврядування. Гімназія перша організувала дитячий кооператив і дала цінні зразки дитячої вільної творчої преси. Проводила експериментальну роботу за новими, тоді ще не випробуваними в звичайній класній роботі, методами: творчо-ілюстративним, графічним, лабораторним, дослідницьким, екскурсійним, комплексним та іншими.

Взагалі це була перша широко організована прилюдна шкільна виставка у Києві. Вона мала великий успіх. Всебічно висвітливши роботу Першої української гімназії, вона дала змогу реально оцінити її освітні і національно-культурні досягнення, а також велику роботу, проведenu її директором Володимиром Федоровичем Дурдуківським, що віддавав своїй гімназії, своїм дітям всю свою любов, теплоту, вміння, знання, всього себе. Ця виставка надала ще більшої популярності в громадських та педагогічних колах самій школі і В. Ф. Дурдуківському, який залишався її “душею”. “Невеличкого зросту, велика, вже сива з лисиною голова з вусами, що нагадували шевченківські. Високе чоло й великі карі очі, іноді з посмішкою, а часом повні суворості, коли якийсь легковажний учень провинився. Часто можна було бачити, як він проходжувався туди й назад по довгому коридорі школи, іноді він щось наспівував. Його однаково любили і найменші й найстарші (а там серед останніх вже були такі, що мали вуса й бороди). Він виступав рідко, але коли говорив, то серед дитячих слухачів утворювалася

така тиша, що можна було чути, як бринчить муха... Кожну свою промову він починав “Любі, мої дорогі діти!” [153, с. 40].

Самотній в особистому житті, він знаходив своє щастя у спілкуванні з людьми, друзями, соратниками, а передусім – зі своїми учнями. Його авторитет для них давно вже став незаперечним і видатний педагогічний талант – очевидним. Його стали називати “вчителем учителів”, “душею школи”, рівняли до Б. Д. Грінченка. М. Грінченко-Загірня в 1921 р. в листі до В. Дурдуківського писала: “Ви виявили себе як людина бездоганно чесна, людина і громадянин, і як робітник, що вже двадцять років робить велике діло: сіє в дитячі душі насіння Божої правди і любов до рідного краю й народу. І не тільки сієте, а ще й бачите, що насіння, посіяне Вами, зростає і дає плоди добрі. І це підтримує Вас і дає сили йти тим тяжким шляхом, який Вам судився...” [471, с. 242-243].

Перша трудова школа ім. Т. Шевченка зайняла вагоме місце серед усіх інших київських трудшкіл. Це місце визначалось не тільки її характером, але й роботою, педагогічним і ідейним впливом. Діяльність школи сприяла піднесенню самої ідеї української національної освіти, давала змогу обороняти її принципові практичні позиції.

Голодний і холодний 1921-й рік завершився для гімназії В. Дурдуківського великим платним “ранком”, який підготували учні з учителями і провели 25 грудня в театрі Т. Шевченка. В його репертуарі були уривки з балетів “Млин”, “І шумить, і гуде...”, опер “Причинна”, “Русалчин великдень”, інсценізація оповідання Б. Грінченка “Украла” та ін. “Діти співали й грали якнайкраще, – записав у своєму щоденнику Володимир Федорович, – поводитися теж гарно, взагалі робили враження добре організованої школи... Публіка з захопленням слухала співи й дивилася гру молодих артистів. Багато з присутніх плакало...” [139, с. 418]. В концерті взяли участь і професійні артисти – І. Мар’яненко, брат Володимира Федоровича – Сергій Дурдуківський. В залі були присутні відомі діячі освіти і культури – П. Демуцький, М. Вериківський, С. Постернак, К. Шило, К. Лебединцев та ін. Глядачі висловлювали побажання, “щоб таку ідеальну постановку побачили й інші школи – російські, єврейські”. “Демуцький, – писав В. Дурдуківський, – цілував мене і казав, що цей виступ дітей значно більше значить, ніж сотні виступів Державної капели. Він просив, щоб школа ще раз дала виставу на Різдво в залі університету” [139, с. 418].

Концерт, який підготували і провели учні гімназії, дав їй близько 9 млн. радянських карбованців, що дещо поліпшило матеріальне становище школи, адже на той час радянська влада її не фінансувала.

Наступний 1922-й рік був роком п’ятилітнього існування української школи. З ініціативи учнів та вчителів почали готуватися до урочистого святкування ювілею, щоб показати досягнення і здобутки в роботі національної школи, підкреслити значення національного моменту в шкільній роботі. Та міський відділ народосвіти, мабуть маючи якісь директиви з центру, не захотів надавати цьому святкуванню офіційного характеру й не

брав участі у підготовчій роботі до ювілею. Тоді було запропоновано всім українським школам готувати матеріал до загальнооміської виставки роботи шкіл за п'ять років, а також художні номери для урочистого свята. Матеріал, що висвітлював роботу школи В. Дурдуківського, був підготовлений ще до початку роботи шкільної виставки і зберігався в музеї дитячої творчості. Учні й учителі школи почали ретельну підготовку художніх номерів.

Спочатку святкування п'ятирічного ювілею відбулося в самій Першій трудовій школі ім. Т. Шевченка, де зазвичай зібралось багато гостей, було виголошено вітальні промови від учнів, батьків, колег-педагогів. В них підкреслювалося видатне значення національної школи і велика потреба в національній освіті.

Через деякий час в оперному театрі відбулося і загальнооміське свято. Тут зібрались учні українських, російських, єврейських, польських шкіл, були присутні академіки, відомі педагоги, представники різних офіційних установ, письменники, громадські й політичні діячі. Свято пройшло гучно й урочисто. Після трохи академічної офіційної частини з великим успіхом пройшов дитячий концерт. Та на думку В. Ф. Дурдуківського, який теж виступав з промовою на цих урочистостях, це свято не дало "...тих наслідків, того ефекту, якого від нього чекали члени БУДУ⁸, але все ж таки примусило говорити за українську школу, за її роботу, за її певні, всім ясні й загальноновизнані досягнення. Українська національна школа... сміливо й твердо, всім і кожному заявила, що вона існує, працює, стала чималим чинником загальнооміського життя" [29, т. 50, арк. 104].

Пам'ятним залишився п'ятирічний ювілей школи В. Дурдуківського і для молодого поета-початківця Максима Рильського, заарештованого органами ДПУ 4 квітня 1931 р. Його звинувачували у причетності до "Спілки визволення України" – організації, судовий процес над членами якої проходив у березні-квітні 1930 р. На цьому судовому процесі, як одному із членів "СВУ", було винесено вирок і В. Ф. Дурдуківському. Тому в своїх свідченнях Максим Тадейович змушений був пригадувати всі епізоди життя, коли він спілкувався з уже звинуваченими на той час членами "СВУ".

М. Рильський і В. Дурдуківський були знайомі. У 1922 р. поет був запрошений на свято до школи В. Дурдуківського, і на пропозицію учнів склав текст до кантати, присвяченої ювілеєві школи-гімназії. Музику до кантати написав композитор, вчитель співу школи Пилип Козицький. На допитах у ДПУ М. Рильський, виправдовуючись, свідчив, що розчулений "товариськими стосунками" В. Дурдуківського з учнями, він написав йому невеликого вірша ("на тему, здається, його батьківських відносин до учнів") [430, с. 281].

Братство української державності – українська таємна організація, заснована навесні 1919 р. в Києві. Підтримувала зв'язки з урядом Української народної республіки за кордоном. Провідну роль у діяльності БУД відігравав С. Єфремов. 1924 р. організація саморозпустилася.

Очевидно, слідчому важливо було акцентувати на згаданому сюжеті. А Максим Тадейович, під загрозою смерті, розуміючи ситуацію, кілька разів повертався до нього, намагався дистанціюватися від цього епізоду життя, знівелювати його значення у своїй справі, перевести в побутову площину. Він іронічно стверджував про те, що “надряпав якогось віршика”. При цьому зауважував, що “кантата не мала націоналістичного характеру... Не мали націоналістичного характеру і ті віршики... які я написав Дурдуківському” [103, с. 525–526, 538]. М. Рильський дотепно зводив все до “чарки, музикування, співу і т. ін.”. Ні на себе, ні на В. Дурдуківського він не наговорював. І невідомо, які виправдання “спрацювали”, але 19 серпня 1931 р. поет був звільнений з-під арешту із-за відсутності “достатніх даних для направлення слідчої справи у судові органи” [124, с. 79].

Наведений факт свідчить про авторитет і популярність школи В. Дурдуківського з перших років її існування. Особливою увагою користувалась вона в інтелігенції, а, значить, інтелектуальний рівень школи був досить високим.

Дітей-сиріт, що складали переважну більшість учнів у перший рік роботи гімназії, згодом залишилося не дуже багато, близько сімдесяти чоловік. Переважну більшість складали діти української інтелігенції: співробітників ВУАН, професорів вищих навчальних закладів, учителів, кооператорів, духівництва, різних службовців. З кожним роком до школи приходило все більше заяв від батьків, які хотіли, щоб їхні діти навчалися у гімназії В. Дурдуківського.

На початок 1920-х років школа мала вже чималу кількість вихованців. У 1922–1923 навчальному році тут навчалось 453 учні (з них 232 хлопці і 221 дівчина), які складали дванадцять груп-класів: сім основних і п’ять паралельних (з третього по сьомий). Оскільки у ті роки велика увага приділялась соціальному походженню людини, то було зафіксовано і склад учнів за соціальним станом: 35% дітей походили з сімей трудової інтелігенції, 29% – з сімей робітників, 28% – з селян і 8% – з ремісників та купців. У школі працювали двадцять шість учителів і чотири чоловіки технічного персоналу [273, с. 7].

На початку 1920-х рр. багато учнів школи, передусім діти-сироти, виїздили в літню “колонію” – свого роду дитячий табір, що організовувався за рахунок американської організації – АРА для дітей інтелігенції, сиріт і діяв у Боярці на великій дачі Шмигельського і кількох менших сусідніх дач недалеко від залізничної станції. Там діти відпочивали, працювали, перебували на самообслуговуванні. Завдяки американській допомозі харчування в “колонії”, як на ті часи, було дуже добрим. “Райські були часи ..., – згадував колишній учень школи Юрій Юркевич, – Колонія... врятувала здоров’я, а може й життя, не одному голодному малюкові” [162, с. 366].

За недовгий період існування гімназії-школи нею було накопичено великий досвід роботи. Тому вирішено було підготувати і випустити збірник “З практики трудової школи”, в якому було б обґрунтовано новаторські ідеї,

що впроваджувалися в гімназії. Передбачалося ознайомити широку педагогічну громадськість з досвідом по застосуванню системи самоврядування в учнівському колективі, а також проведенням клубної роботи. Перша частина цієї збірки вийшла за редакцією В. Дурдуківського у 1923 р., а наступного року було надруковано другу її частину. Серед авторів статей – учителі школи Й. Гермайзе, В. Дога, Ю. Трезвинський, М. Юркевич. Кілька статей збірника належали В. Дурдуківському, основоположною ідеєю яких була необхідність розбудови національної школи та гармонійного розвитку людини. “Перед новими діями школи, – зазначав автор, – перед керманічами народної освіти стоїть і вимагає свого здійснення великий, чарівний ідеал гармонійного виховання дитини, яка – єдиний засіб надійного лікування і оздоровлення народного та державного життя” [272, с. 15; с. 319].

Професор Г. Іваниця опублікував рецензію на книгу, давши їй позитивну оцінку.

Опублікував рецензію на першу частину книги і Михайло Биковець. З перших її рядків відчувалась заангажованість автора, його упередженість, прагнення догодити владі. Рецензент критикує авторів збірника за політичну “недоговореність”, за “мовчанку про дитячий комуністичний рух”, за те, що школа повинна “виховати гармонійно розвинену людину..., тоді як у “Пораднику НКО” прямо написано “виховати комуніста””. Рецензент закликає “взяти певніше, виразніше курс на радянську трудову школу”, а не шкодувати за гімназією [295, с. 241–242].

За успіхами в роботі школи ім. Т. Шевченка, справедливо зазначав О. І. Путро, стояла повсякденна важка, а часом виснажлива робота педагогічного персоналу й насамперед його керівника, який особливо знесилювався в боротьбі з байдужістю радянських чиновників. Про стан його душі в цей час свідчать записи в “Щоденнику”: “Бідні діти! Нещасна республіка з такими керівниками освіти! Чи може бути більший злочин, ніж не давати людині змоги і права одержати освіту?” [432, с. 363].

“Господи, як важко тепер працювати в школі, – як люде забули про всі свої обов’язки! – Почуваю себе дуже погано: серце не дає спокою, а тут ще щоденні хвилювання й безнастанні турботи. Чи дотягну до кращих часів?.. Почуваю якусь таку втому, що боюся, щоб часом не стати абсолютним інвалідом!...” [283, с. 423].

Часом В. Ф. Дурдуківський, вкрай змучений і знервований, починав вже сумніватися у своїх фізичних і духовних можливостях працювати з дітьми. “Чи правильно веду я їх, – чи не пора мені кидати школу, давати дорогу молодим, більш енергійним, більш пристосованим до сучасних умовин життя дітям? І так сумно, боляче й страшно стає... Що ж робити? Де подітись?”. Водночас, переборюючи себе самого, дає відповідь на свої запитання: “Я ж без дітей і без школи – ніщо, нуль, – діти ж і школа – то мета, оправдання, сенс мого життя... Любі мої дітки, чи знаєте Ви, як я мучусь, як мені тяжко, хоч і веселий я з Вами, хоч і пещу та голублю Вас,

хоч і живу Вами?”. А далі ще переконливіше: “А часом, особливо після розмови з дітьми, так захочеться працювати і жити, і зробити ще щось доброго для них, для любих дітей... Дорогі мої діти, Ви – моє життя, Ви – моя сила, моє натхнення...” [432, с. 363].

Плинув час, працювали українські школи, підростали їхні вихованці, наближався час першого випуску зі школи В. Ф. Дурдуківського, час прощання з дітьми. В щоденниковому зверненні до перших випускників школи Володимир Федорович зазначав: “Без краю жаль мені моїх дорогих дітей: так багато пережив, передумав, перепрацював з ними, – такі вони ще не підготовлені до життя, – таке страшне, таке непевне їх майбутнє життя. Дорогі мої діти, – плачете Ви, покидаючи рідну школу, – спасибі Вам за ці сльози любові! Плачете Ви, і я плачу з Вами і за Вами, бо ви з собою забрали велику частину мого серця! Храни Вас Боже!” [432, с. 363-364].

Пізніше, уже перебуваючи під арештом, Володимир Федорович згадував: “Тяжко було мені готуватися до випуску дітей з школи, коли я мріяв ще кілька років попрацювати з ними, краще підготувати їх до життя, випустити їх більш дозрілими, певними, надійними, з міцними, сталими переконаннями... я думав, як мені прив’язати їх до школи, як зробити так, щоб вони й закінчивши школу мали тісний зв’язок з нею, щоб вони називали її “матір’ю школою” [29, т. 50, арк. 106]. Володимир Федорович, впроваджуючи в життя ідеї колишнього БУДу, хотів створити таку молодіжну організацію, члени якої, виховані на національних ідеалах, стали б опорою українського національного руху. З ідеєю утворення такої організації, яка складалася б з випускників Першої трудової школи ім. Т. Шевченка, В. Дурдуківський виступив перед своїми учнями під час останнього прощального свята. Ця думка була гаряче і з радістю підтримана ними. Була утворена комісія для розробки проекту організації. Так виникло “Товариство єдності і згоди”, скорочена назва “ТЄЗ”, до складу якого мали входити всі учні, що закінчували Першу трудшколу.

Більшість випускників прагнула за допомогою “Товариства” не поривати зв’язків зі школою, із учителями, допомагати молодшим товаришам у роботі клубних гуртків, у випуску газет, брати участь у шкільних святах, інформувати про роботу й життя різних профшкіл і вищих шкіл, де вони мали навчатись. Ініціатори створення “Товариства” ставили за мету через цю молодіжну організацію виховувати цілком національний світогляд у молоді, вести боротьбу з ворожими національній ідеї шовіністичними впливами, запалювати гарячу любов до України, бажання боротися за її світле майбутнє.

На початку нового навчального року всі випускники були заклопотані вступом до профшкіл та вищих шкіл. Тому спроба зібрати збори ТЄЗу на початку жовтня не вдалася, так як зібралось дуже мало членів. Президія товариства вирішила скликати загальні збори на початку листопада. Але, не чекаючи загальних зборів, найбільш активні й близькі між собою учні Н. Собко, О. Адамець, Г. Луговенко, В. Мазуренко, М. Павлушков, В.

Солочинський, В. Димнич, С. Малашук, Б. Матушевський розпочали організаційну роботу. Вони збирались разом то в школі, то в приватних помешканнях, радилися відносно роботи товариства, обговорювали форми і напрямки його роботи, разом читали, багато говорили про тогочасне життя, про радянську владу, про становище України, про її майбутнє, про роль юнацтва, про своє ставлення до сучасності. Вже тут у поглядах учнів почали виявлятися певні розбіжності. Навіть намітились три різні напрямки: правий, різко національний, до якого належали М. Павлушков, Б. Матушевський, і деякою мірою Н. Собко; лівий, з симпатіями до радянської влади, її заходів, приязним ставленням до комсомолу, до якого належали С. Малашук, В. Димнич і В. Мазуренко; середній, мало виразний, що не міг точно сформулювати свою думку, куди входили Г. Луговенко, О. Адамець, В. Солочинський.

На річницю більшовицького перевороту до школи прийшли мало не всі випускники, що вважали себе членами ТЄЗ. Вони вітали молодших товаришів, помістили свої статті в шкільній газеті. В кінці свята В. Ф. Дурдуківський у своїй промові з приємністю вітав членів Товариства, дякував, що вони не забувають школу, висловив радість з приводу того, що знову бачить їх у рідних стінах і надію, що випускники будуть відвідувати школу, не пориватимуть зв'язків з нею.

Більшість учнів прийшли до школи, щоб побачитись з товаришами, з колишніми учителями, побути в любій їм школі, згадати своє перебування в ній, почути, як співає без них шкільний хор, почитати шкільну газету, завітати до класів, взагалі побувати на святі, порівняти це свято з колишніми своїми святами. Частина цих учнів була далека від ідей ТЄЗу, від його завдань і від тих розбіжностей в поглядах, що виявились серед членів ТЄЗ, від усякої політики взагалі. Президія Товариства відчула цей настрій, зрозуміла, що їх товаришам зараз не до політики, не до вирішення кардинального питання щодо напрямку роботи ТЄЗ. Тому загальні збори були не довгими і закінчилися такими постановами: заснувати політгурток, призначивши його керівником Й. Гермайзе; підготувати матеріал про ВУЗи і профшколи, в яких навчались випускники, щоб ознайомити з умовами вступу до них учнів старших класів; влаштувати в школі за дозволом адміністрації власне свято – зустріч нового року.

Ці збори переконали В. Ф. Дурдуківського й саму президію ТЄЗ, що Товариства з його науковими і політичними завданнями не існує для більшості членів, що ТЄЗ повинно працювати не у формі загальних зборів у школі, а у тісніших товариських гуртках.

Після цих зборів розпочав свою роботу історико-політичний гурток під керівництвом Й. Гермайзе, на зборах якого обговорювали радянську конституцію, різні теми політичного життя. Тут непогодження і протилежні настрої двох груп гуртківців виявились ще сильніше. Гостріше проводились дебати з актуальних політичних питань. Й. Гермайзе оптимістично дивився на майбутнє гуртка й взагалі на діяльність ТЄЗ, гадав, що члени двох груп

згодом порозуміються між собою і будуть спільно співпрацювати. Та протиріччя загострювались, непорозуміння не зникали.

Ситуація стала ще напруженішою, коли одна з активних, національно налаштованих членів гуртка Наталя Собко переїхала до Харкова. Там, під впливом студентства, її погляди змінились, вона почала писати листи друзям, в яких висловлювала своє негативне ставлення до діяльності ТЄЗ, до напрямків його роботи, закликала членів товариства працювати для сучасності, йти до комсомолу. Один з листів Наталі було зачитано на засіданні історико-політичного гуртка. Обговорюючи його, гуртківці сперечались, але єдиної позиції не виробили. Товариство начебто існувало, але для всіх стало зрозуміло, що воно при значній розбіжності інтересів і переконань учнів, працювати далі не зможе.

Крім того, про ТЄЗ почали говорити як про контрреволюційне юнацьке товариство, яке ставило собі завдання підтримувати українську контрреволюцію. Діяльністю ТЄЗ почали цікавитись сторонні люди. “Для мене стало ясно, – писав В. Ф. Дурдуківський, – що ТЄЗ може дуже пошкодити школі, що практично він мало дав, зовсім не виправдав тих надій, які покладали на нього ініціатори, члени БУДу, що треба його ліквідувати, або відокремити від школи, провадити роботу з ним значно конспіративніше. Я просив М. Павлушкова не робити більше в школі засідань ТЄЗу, взагалі якось офіційно, принаймні, припинити його роботу и зв’язок зі школою” [29, т. 50, арк. 130].

З того часу ТЄЗ перестало збиратись у школі, тільки невелика за чисельністю група, до якої входили М. Павлушков, Б. Матушевський, В. Мазуренко, В. Солочинський, М. Скрипник, не припиняла роботу, продовжувала таємно збиратись на квартирі Й. Гермайзе. Так власне й закінчило своє існування “Товариство єдності і згоди”, перша досить невдала спроба БУДу організувати шкільну молодь. Та колишні учні всіх випусків продовжували охоче відвідувати школу, за старою традицією вітали школу з її святами, брали участь у шкільному хорі й газеті, збирались після свят, щоб домовитись про влаштування якоїсь товариської вечірки.

Діяльність Товариства єдності і згоди В. Ф. Дурдуківський доводить до 1927–1928 років. Очевидно продовжуючи йому життя під тиском Державного політичного управління (ДПУ). Енциклопедія українознавства подає іншу хронологію подій: 1923 р. – створення ТЄЗ при першій трудовій школі ім. Т. Шевченка, а 1924 р. – його ліквідація. “Ця явно протибольшевицька організація не змогла в умовах підсоветського режиму далі продовжувати свою діяльність і ліквідувалася в червні 1924 року, щоб не наразити молодь на переслідування. Тоді виникла думка про konieczність законспірованої організації молоді” [499, т. 3, с. 957].

Спільно з С. Єфремовим, Й. Гермайзе й найближчими до справ української молоді студентами М. Павлушковим, Б. Матушевським, В. Димничем у помешканні в В. Ф. Дурдуківського на початку 1925 р. було нібито ухвалено заснувати нову юнацьку організацію, що повинна була

об'єднати всі українські елементи по київських вузах. Цю організацію було названо “Союз Української Молоді”, скорочено “СУМ”. Керувати нею, за версією слідчих органів, взялися С. Єфремов і Й. Гермайзе, сам В. Ф. Дурдуківський відійшов від безпосередньої участі в роботі нової організації.

Як член наукових товариств у Києві і Львові, Володимир Федорович продовжував і наукову працю. У 1918 р. в “Записках Українського наукового товариства імені Т. Шевченка в Києві” він опублікував велику розвідку про академіка Миколу Івановича Петрова [266]. У 1923–1924 рр. за його редакцією, як зазначалося, вийшов у двох частинах збірник “З практики трудової школи” [352]. Друкувався також і в громадсько-педагогічному журналі “Радянська освіта”.

З 1919 р. В. Ф. Дурдуківський співробітничав і з Всеукраїнською академією наук. 17 червня 1919 р. рішенням Історично-філологічного відділу ВУАН організовано Правописно-термінологічну комісію. Її головою обрано академіка А. Кримського. В складі комісії були природнича, технічна, юридична і правописна секції. Головою останньої був обраний В.

Дурдуківський [104, с. 227] (пізніше, у 1920 р. – Гр. Голоскевич). В часи каденції В. Дурдуківського і Г. Голоскевича сесії Загальних зібрань кілька разів схвалювали “Правила” українського правопису. Невелику брошуру “Найголовніші правила українського правопису” обсягом 16 стор., як свідчить Ю. Шевельов, двічі було видруковано протягом 1921 р. [483, с. 125]. Її сорокати тисячний наклад швидко розійшовся по Україні. В умовах гострої полеміки, яка точилася навколо українського правопису, особливо в 1919–1920 рр., його узаконення було певним досягненням академії. 5 лютого 1920 р., напередодні чергового схвалення сесією Загального зібрання ВУАН “Правил” правопису, історико-філологічний відділ на своєму засіданні відзначив, що “загальновживаний на Україні правопис склався зовсім історично, що з наукового погляду він найвідповідніший для України, що його затверджено Міністерством освіти після нарад з найвидатнішими й найавторитетнішими українськими філологами і що Українська Академія наук так само прийняла той правопис” [104, с. 240].

У наступні роки В. Дурдуківський працював редактором Комісії для складання словника живої української мови. В травні 1925 р. він був обраний керівником Науково-педагогічної комісії ВУАН, головою якої значився академік О. Корчак-Чепурківський. Тоді ж члени комісії О. Корчак-Чепурківський, О. Дорошкевич, Й. Гермайзе, Г. Іваниця, В. Дога, В.

Підгаєцький та С. Іваницький виступили з ініціативою заснувати Науково-педагогічне товариство ВУАН з метою об'єднання розпорошеного вчительства, яке втратило свої національні організації у вигляді ліквідованих радянською владою Українського товариства шкільної освіти та учительської спілки. Таке товариство розпочало діяльність у травні 1925 р. Восени на його зборах була обрана президія товариства, до складу якої ввійшов і В. Дурдуківський. На засіданнях комісії та товариства він прочитав чотири доповіді про педагогічні погляди Б. Грінченка, його

педагогічну діяльність, які згодом лягли в основу наукової статті “Педагогічна діяльність Б. Грінченка”.

У 1929 р. під редакцією Володимира Федоровича було здійснено перший випуск праць науково-педагогічної комісії. В передмові до нього редактор зазначив: “Цей перший том “Праць” становить спробу відбити на сторінках спеціального видання різні напрямки в діяльності Науково-Педагогічної Комісії, ознайомити з деякими матеріалами й напрямками роботи інші відповідні заклади і ширші кола освіти... Випускаючи з друку I том своїх праць Науково-Педагогічна комісія хотіла б бачити в цьому факті один із штрихів до тої загальної картини розвитку педагогіки на Радянській Україні, що останніми роками все рельєфніше стає перед нашими очима” [282, с. 1].

У 1927 р. до 75-річчя з дня смерті М. В. Гоголя В. Дурдуківський склав і опублікував у журналі “Червоний шлях” (1927, №7-8) бібліографію “Гоголь українською мовою”, що складала понад 200 позицій. Це було важливо, оскільки на той час український відділ бібліографії про Гоголя був найслабкішим. Бібліографічну роботу “Гоголь українською мовою” згодом продовжили Єрофіїв І., Дорошенко В. [277].

Наукова праця В. Дурдуківського, його тісні зв’язки з Всеукраїнською академією наук сприяли піднесенню авторитету школи, популярність якої з кожним роком зростала. Ще більше зріс її авторитет, як педагогічного і науково-методичного осередка, з 1925–1926 навчального року, коли школа почала діяти як досвідна школа при Науково-Педагогічній Комісії ВУАН. Методична, педагогічна, науково-дослідна робота педагогічного персоналу була поставлена на вищий науковий рівень. На цей час В. Ф. Дурдуківський був вже досить званою і широковідомою постаттю в колах наукової та педагогічної інтелігенції.

У 1920-ті рр. в школі В. Дурдуківського навчалося багато дітей української інтелігенції, зокрема донька полтавського єпископа Української автокефальної православної церкви К. Кротевича, діти київського архітектора – фундатора і ректора Українського архітектурного інституту Д. Дяченка, інженера-винахідника В. Коробцова, кооператорів О. Балозовича та М. Ботвиновського, ветеринарного лікаря С. Пожарського. Учнями шевченківської школи були також син ректора Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, А. Скороходька, донька ректора Київського сільськогосподарського інституту С. Веселовського, діти професорів, викладачів ветеринарно-зоотехнічного інституту М. Леонтовича, сільськогосподарського інституту П. Вовка, І. Щолоцева, О. Попова, медичного інституту В. Удовенка, П. Підгаєцького, інституту народної освіти В. Петруся, письменника М. Івченка, співробітників Всеукраїнської академії наук В. Дубровського, Г. Холодного, В. Шарка, директора Київського педтехнікуму ім. Б. Грінченка К. Шила та ін. Професор А.

Скороходько протягом 1921–1926 рр. був головою батьківського комітету школи, а в попередні роки комітет очолював деякий час Ф. Матушевський, а

потім – ректор сільськогосподарського інституту професор С. Веселовський. В. Дурдуківський тісно і плідно співпрацював з ними.

Протягом 1926–1929 рр. до Першої трудової школи ім. Т. Шевченка часто приїздили студенти, вчителі і учні з інших міст України, з Росії та з-за кордону на екскурсії, для ознайомлення з роботою школи, запозичення досвіду. Практично щорічно школу відвідували делегації шкіл ім. М. Коцюбинського та ім. Т. Шевченка з Чернігова, з Уманської школи ім. Т. Шевченка, з Ржищівського та Остерського педагогічних технікумів, Корсунської школи, Херсонського інституту народної освіти. В другій половині 1920-х рр. з роботою школи знайомились педагоги з Росії, Америки, Франції, Чехо-Словаччини, Італії, Німеччини. Володимир Федорович брав найактивнішу участь у спілкуванні з учнівською та студентською молоддю, учителями та викладачами. Він неодноразово виступав перед гостями з лекціями, проводив екскурсії, керував педагогічною практикою студентів.

Пізньої осені 1926 р. школу В. Дурдуківського відвідав нарком освіти Російської Федерації А. Луначарський. Він високо оцінив її роботу. В книзі для відвідувачів російський нарком записав: “Посетил школу, видел цветущих детей и хорошие методы работы. Желаю школе богатеть и оборудоваться” [29, т. 50, арк. 368]. Оцінку школи і її роботи А.

Луначарським В. Дурдуківський неодноразово використовував для захисту школи від ідеологічних нападок, несправедливої критики його педагогічної концепції і педагогічної праці школи.

Школа В. Ф. Дурдуківського не вписувалася в радянську систему освіти, оскільки сповідувала принцип всебічного і гармонійного виховання дітей. Радянська школа була спрямована на соціальне, партійно-класове виховання. В. Дурдуківського глибоко турбував той факт, що “зникло повне краси й гармонії, життя християн... зник і великий ідеал гармонійного виховання людини” [272, с. 14; с. 318]. Він не заперечував важливості соціального виховання, але розглядав його не як загальний принцип. Соціально виховані громадяни, на думку В. Дурдуківського, будуть боротись за право народу, будуть творцями нового життя на ґрунті великих всесвітніх ідеалів. Загальнолюдські цінності для нього значили більше, ніж пролетарський принцип класового виховання.

Не заперечуючи колективних форм праці, колективістського виховання, В. Дурдуківський прагнув до того, щоб “ні одна цікава талановита дитина не загубила своєї дорогої індивідуальності, а знайшла себе, знайшла певний і вірний шлях для свого розвитку” [352, ч. 1, с. 39]. Особлива увага повинна приділятися, на переконання В. Дурдуківського, кращим учням, тим, хто “працюючи добре на загальноосвітніх предметах, виявляють особливий інтерес до вибраних наук, багато присвячують їм часу й роботи, часто вражають глибиною, точністю, ясністю і ґрунтовністю своїх знань” [352, ч. 1, с. 8]. Діти з “визначеними, талановитішими індивідуальностями” – це результат шкільної громадської праці. Саме в цьому середовищі, писав В. Дурдуківський, “намітилися вже цікаві

природники, математики, історики, політики, географи, письменники, художники, музики і т. д.” [279, ч. 1, с. 39].

Громадська робота повинна носити самостійний, вільний і творчий характер. За таких умов вона сприяє виявленню “цікавих, красивих, надійних, талановитих індивідуальностей”.

В. Ф. Дурдуківський був фактично сучасником іншого відомого в радянській Україні й СРСР загалом педагога й освітнього діяча – Антона Семеновича Макаренка. Однак у кожного з них були різні освітньо-педагогічні принципи і пріоритети. Основною виховною метою педагогіки Макаренка було соціальне, класове виховання. У статті “Педагог Макаренко, Україна і Православна віра” професор Ю. Мицик пише про А. Макаренка як про одного з чільних теоретиків і практиків так званого “комуністичного виховання”, русифікованого малороса, більшовика сталінського типу, який займався вихованням “відданих комуністичній партії борців за комунізм”. Дослідник однозначно констатує: “Ясно, що даремно чекати від Макаренка навіть згадки про досвід української професійної педагогіки, наприклад про методіку Дурдуківського, ясно, що від нього не можна було почути доброго слова про народні традиції” [403, с. 14]. Учитель російської мови і літератури А. С. Макаренко, як противник релігії і церкви, атеїст, виступав проти християнського виховання. “Християнське виховання не в нашому дусі. Ми повинні виховувати борців, а не слюняїв”, – писав він [394, с. 27].

Педагогіка Володимира Федоровича Дурдуківського будувалася на ідеї національного виховання, на традиціях, звичаях і культурі українського народу.

У 1926 р. відзначалась двадцять п’ята річниця педагогічної діяльності В. Ф. Дурдуківського. В журналі “Радянська освіта” та газеті “Пролетарська правда” були опубліковані статті, присвячені ювілярові, в яких висвітлено нелегкий педагогічний шлях, подано належну оцінку праці відомого педагога. Святкування відбувалось в залі колишнього купецького зібрання. Володимир Федорович нелегко пережив час всезагальної уваги, бо дуже не любив бути в центрі подій. “Я не належу до того типу людей, що люблять вихвалитись, бути в центрі уваги” [29, т. 50, арк. 367], – писав він згодом. Між тим, громадськість гідно відзначила його педагогічні і громадські заслуги. “В. Ф. Дурдуківський належить до тієї групи старшої генерації українських педагогів, – писав у “Радянській освіті” професор Г. Іваниця, – що вийшовши на життєвий шлях на початку ХХ століття, присвятили всі свої сили боротьбі та праці за нову школу на Україні і, здобувши у революції широкі можливості реалізувати, нарешті, свої ідеї, віддали свої знання та енергію на будівництво радянської школи. Поєднання безпосередньої педагогічної роботи, завжди самовідданої й талановитої, зі щирою громадською роботою – ось шлях, що ним незмінно йшов у житті шановний ювіляр” [354, с. 54–55].

З особливою любов’ю і навіть якимось пієтетом згадував школу В. Дурдуківського її учитель, згодом відомий учений-історик Й. Гермайзе. Він

викладав у Шевченківській школі історію України, яка була для шкіл у перший пореволюційний час новим предметом. Свій досвід щодо його методичного забезпечення Й. Гермайзе узагальнив у статті “Методичні уваги до навчання у трудовій школі”, що з’явилася 1923 р. у збірнику за редакцією В. Дурдуківського “З практики трудової школи” і була по суті першою ґрунтовною публікацією молодого вченого.

Високу оцінку діяльності В. Дурдуківського і його школи дав Б. Антоненко-Давидович. У своїх спогадах він писав: “Володимира Дурдуківського всі знали, як талановитого педагога й, власне, творця української середньої школи. Ще на весні 1917 року він утворив першу українську гімназію імені Шевченка, перетворену за радянської влади на семирічку. Ця школа, укомплектована добрими педагогічними силами, серед яких був і М. Зеров, під керівництвом В. Дурдуківського стала зразковою, і влаштувати у цій школі своїх дітей хотілося багатьом батькам. Я знав учнів цієї школи, що ходили до неї на Львівську вулицю аж з Подолу. На святі п’ятиріччя української школи в травні 1922 року, що відбулося в переповненому людьми будинку київської опери, Дурдуківський був у центрі загальної уваги й пошани. Його піднесено-урочисту промову, яку він закінчив латинською фразою “Feci quod potui” (зробив, що міг), вкрили гучні овації, що довго не стихали.

У практичній роботі Дурдуківський, здавалось, робив навіть більше, ніж міг те зробити кращий з учителів. Увесь свій великий талант педагога й вихователя, що не раз шукав і знаходив індивідуальний підхід до кожного учня, надто з категорії важковиховуваних дітей, Дурдуківський цілком віддав своєму дитяті – школі ім. Шевченка. Нею він жив, заповнюючи шкільними справами весь свій робочий і неробочий час” [520]. Так була оцінена діяльність Володимира Федоровича Дурдуківського сучасниками, діяльність, яку згодом почнуть замовчувати та намагатись забути в зв’язку з таким мінливим та жорстоким перебігом історичних подій.

Велика кількість учнів та вчителів школи імені Тараса Шевченка в 1920–1930-ті роки була репресована. Вони проходили разом з іншими 30 тисячами репресованих у справі “СВУ” та “СУМ”у. У 1929 р. був заарештований і засуджений на 8 років ув’язнення В. Ф. Дурдуківський. Разом з ним на лаву підсудних потрапили і вчителі школи Олександр Гребенецький, Василь Липківський, Григорій Холодний, Вадим Шарко, Андрій Заліський, Ніна Токаревська, Юрій Трезвинський. Радянська феміда була безжальною до “українських націоналістів” і зламала долі багатьох людей, багатьох учнів і педагогів школи В. Дурдуківського, які могли прислужитися своєму народові. Так, викладач школи, талановитий художник Юхим Михайлів був висланий на північ Росії, де і загинув. Режимом було знищено вчителя Першої української гімназії, талановитого математика Михайла Кравчука. Григорія Холодного у 1938 р. засуджено до розстрілу, а доля Вадима Шарка взагалі невідома. Розстріляно на Соловках Миколу Зерова. До справи “СВУ” було притягнуто і Марію Прохорову (Тобілевич),

яка, протестуючи проти репресій, 7 січня 1930 р. оголосила в тюрмі голодування. Після заслання в Сибір, вона повернулася до Києва, але перед війною знову була ув'язнена. Учитель природознавства Володимир Вовчанівський в 1930-х роках заподіяв собі смерть. Зникли Оксана Степанишина та Домінікія Дудар. Марія Юркевич померла в еміграції.

Показовою для радянського режиму в Україні була доля викладача історії в школі В. Дурдуківського, Й. Гермайзе, який також проходив на суді у справі “Спілки визволення України”. Відбувши покарання, Й. Гермайзе був звільнений з Соловецьких таборів у липні 1934 р. і поселився в Саратовській області. Та у 1937 р. він знову був засуджений за контрреволюційну діяльність на десять років позбавлення волі, а в 1944 р., ще не відбувши попереднього строку, знову був засуджений за антирадянську агітацію на десять років. Свідчень про звільнення його немає. У 1958 р. Й. Гермайзе помертньо було реабілітовано по справі за 1937 р. за недоведеністю звинувачення.

Зазнали репресій і учні школи В. Дурдуківського. Солочинський Василь – учень художника Ю. С. Михайліва, був засланий у 1929 р. в Азію, в Кзил-Орду. Заарештований і відправлений у заслання того ж року (за приналежність до “Спілки української молоді”) колишній учень Діодор Бобир (по-шкільному “Дирка”). У справі “СУМ”у у 1929 р. був заарештований і син учительки школи К. Я. Буханівської Богдан Висоцький. В тому ж 1929 р. арешту зазнали брати Борис і Василь Матушевські, Микола Павлушков, розстріляний у Сандормоку. В 1929 р. заарештований і висланий за межі України Юрій Юркевич.

Вже перші арешти “у справі СВУ” викликали протест у школі, нову хвилю невдоволення діями радянської влади. За даними НКВС УСРР, Василь Матушевський стверджував, що “вороже ставлення педколективу до радвлади проявлялось досить одверто, учні по зошитах суспільствознавства писали такі речі: Єфремов, Дурдуківський, Ніковський – ви святі люди. Ми вас дуже любимо” [115, с. 91].

В ході судового процесу над “Спілкою визволення України” і після нього значно зріс адміністративний та ідеологічний тиск на школу В. Ф. Дурдуківського, її вчителів і учнів. У педагогічній пресі з новою силою розгорнулися цькування директора школи. Під тиском влади (а дехто, можливо, і з власної ініціативи) ряд педагогічних працівників і управлінців (О. Кулінич, О. Попів, А. Приходько, В. Тараненко, С. Чавдаров) виступили в провідних радянських журналах “Комуністична освіта”, “Радянська освіта”, “Шлях освіти” з огульною критикою педагогіки В. Ф. Дурдуківського і його школи. В. Дурдуківський, писав, зокрема, С. Чавдаров у статті “Шкідництво на педагогічному фронті (Підручникова продукція СВУ)” “не тільки агітує за ніби аполітичний ідеал гармонійного виховання, він діє цілком політично, як свідомий класовий ворог. Як же інакше розцінювати його рецепт гармонійного виховання вилікувати і оздоровити народне та державне життя . Народне для Дурдуківського, то не державне й державне – не народне. Це ж

неприхована антирадянська агітація зарозумілого контрреволюціонера” [476, с. 41]. Це був, по суті, вирок.

До кінця 1930-х років влада розправила майже з усіма учасниками, які проходили у справі “СВУ” та “СУМу”. 28 грудня 1937 р. четвертий раз за життя і востаннє був заарештований і Володимир Федорович Дурдуківський, як учасник “Спілки визволення України”, яку однозначно розглядали як антирадянську націоналістичну організацію, що ставила своєю метою боротьбу проти радянської влади за відрив України від Радянського Союзу і створення “самостійної України”. Володимира Федоровича звинуватили в тому, що він із самого початку існування радянської влади був її непримиренним ворогом, що він – один із організаторів “СВУ” і після процесу над нею не поборює своїх націоналістичних поглядів.

16 січня 1938 р. Володимир Федорович Дурдуківський був розстріляний. Однак у вічність не відійшла пам’ять про В. Ф. Дурдуківського і його школу. Вона жила і живе у науковій і педагогічній спадщині, в учнях-випускниках. Першу українську гімназію-трудоу школу ім. Т. Шевченка закінчували, зокрема, академік-нейрохірург А. Ромаданов, міністр освіти УРСР А. Бондар, академік-офтальмолог Н. Пучківська, поетеса Агата Турчинська, композитор і піаніст Віктор Томілін, письменник Вадим Собко, народний художник України, лауреат Шевченківської премії Данило Нарбут, вчений-літературознавець Галина Сидоренко, доктор і кандидати наук Г. Янківська, Г. Зайцева, О. Тертиця, О. Дуб’яга, І. Білий, Л. Пустовійт, Ц. Ваксман. Випускник школи Олександр Владзієвський став доктором наук, заслуженим діячем науки, був деканом у Київському політехнічному інституті. З переїздом до Москви працював директором науково-дослідного інституту. Син учительки школи К. Я. Буханівської Богдан Висоцький закінчив КПІ, став доктором наук, завідувачем кафедри. Випускник школи Діодор Бобир займався потім журналістикою, був актором, співаком, режисером, писав і друкував вірші. Став лауреатом літературної премії ім. М. Т. Рильського.

1930-ті роки були трагічними і для України, і для багатьох українських родин. В 1930-ті рр. В. Дурдуківський був безробітним і вів нужденне життя. Дослідники пишуть, що він втратив соціальний оптимізм, відчував свою провину за неправдиві свідчення під час процесу над СВУ (а їх змусили давати під впливом садистських тортур), соромився людей, був пасивним, пригніченим. Це була правда, але неповна. В оперативній інформації НКВС УРСР (складеній, очевидно, напередодні його другого арешту в 1937 р.) про В. Дурдуківського повідомлялось наступне: “Дурдуківський Володимир – 65-70 р[оків]. Відомий член СВУ, що випускав з 1-ї укр[аїнської] гімназії цілі кадри махрових націоналістів... Усі його учні час від часу відвідують його, і він надихає їх на нові бої. “Ми переживаємо тяжкі часи, – каже він. – Але серед цієї непроглядної пільми, вбивств і розпусти видно й проблиски. Я вже немічний, але ви молоді й батьківщина вас кличе. Я молитимусь за вас”” [115, с. 165].

Ці слова засвідчують, що сталінська система хоч і зломилася фізично, зруйнувала здоров'я, але не вбила глибинну силу духу, віру у молодь, у краще майбутнє України. Він кликав молодь до боротьби. В його ж можливостях залишалась лише молитва.

В. Дурдуківського, як педагога і письменника знали не лише на східноукраїнських, а й на західноукраїнських землях. Львівський журнал “Життя і знання” в 1930 р. писав: “Маємо досить вже і своїх письменників в краю і за кордоном, котрі написали багато гарних книжок з питань дитячої освіти. Пригадаймо такі імена, як: С. Русова, К. Малицька, В. Чередниченко, М. Галущинський, С. Сірополко, А. Животко, М. Таранько, В. Дурдуківський та ін.” [337, с. 120].

В. Ф. Дурдуківський неодноразово підкреслював роль і значення вчителя і школи в становленні незалежної української держави. “Доля нашого краю кладеться на терези історії, – писав Володимир Федорович у журналі “Вільна українська школа” у 1918 р. – яка мусить сказати, чи... бути Україні самостійною, не від кого політично або і незалежною державою. І тут я мушу сказати цілком свідомо: доля майбутньої України в руках наших, багатого і бідного – духовно, талановитого і невідданого українського вчителя. Це не парадокс, а перевірена думка, яка заснована на всіх доказах сучасної педагогіки. Чи зможемо, чи вміємо ми покласти в основу нашої школи національне виховання? Чи прищепимо ми нашим дітям палку любові до рідного краю, бажання наложити головами за щастя і долю його? Чи здолаємо ми викохати не рефлексійно настроєну людину, яка вічно вагається і довбається в власній душі, а патріота з ясним розумом і, головна річ, міцною, як криця, волею? Словом, куди гляне і наша школа – на Схід чи на Захід?” [263, с. 47]. Ці слова особливо є актуальними нині: яким має бути зміст патріотичного, національного виховання в українських школах? В якому напрямку орієнтованим – на Схід чи Захід? Яка форма суспільної організації гарантує високу ефективність освіти і її патріотичну спрямованість?..

В. Дурдуківський зробив великий внесок у розвиток національної освіти, української школи і педагогіки. Вивчення його педагогічної спадщини, практичного досвіду роботи в школі, внеску в національну педагогіку свідчить про те, що його ім'я нині може претендувати на місце в одному ряду з найвидатнішими педагогами України.

РОЗДІЛ VI. МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ДУРДУКІВСЬКОГО

В історії українського музичного мистецтва значну роль відіграв Сергій Федорович Дурдуківський, брат Володимира Федоровича – співак, який мав прекрасний голос – лірико-драматичний тенор, педагог і активний пропагандист української вокальної творчості.

С. Ф. Дурдуківський (псевдонім Альбов) народився, як зазначалось, 23 січня 1880 р. Його освіті дуже багато уваги приділяла старша сестра Онисія. Сергій Єфремов, спостерігаючи, як втомлюється Онисія, коли учить Сергія, намагався їй допомогти. У листопаді 1895 р. він записав у своєму щоденнику: “Скільки я не благав її, щоб дозволили мені учити Сергія замість неї, – ні, не дозволила” [141, с. 63].

Сергій, як і його брати, також закінчив Київську духовну семінарію, однак духовний сан прийняти не захотів і супроти волі батька поїхав до Москви, де навчався співу в музичному училищі Олени Гнесіної. Це було в 1900–1902 роках. За свій вчинок Сергій Федорович потрапив у батькову немилість.

Протягом 1903–1904 рр. С. Дурдуківський відбував військову службу у 129-му бессарабському піхотному полку в Києві. В 1904 р. одружився з Марією Серапіонівною Яремич, донькою писаря “Дома присутственных мест”. 26 грудня 1906 р. в них народилося двоє дітей – Ольга і Борис. Сина назвали на честь письменника Бориса Грінченка, якого дуже любила і шанувала дружина – Марія Серапіонівна.

М. Кузьмін, автор згаданої статті “Музично-драматична школа М. В. Лисенка”, пише: “З 1906 року в школі навчався Сергій Федорович Дурдуківський. На учнівських концертах він не виступав, бо йому було вже за тридцять, до того ж з 1902 року він співав на багатьох оперних сценах Росії...” [382, с. 42]. Водночас, Сергій Дурдуківський разом з іншими учнями та викладачами школи брав участь у концертах і постановках філармонічного товариства “Боян” (1905–1914 рр.), Українського клубу (1909–1912 рр.), київського товариства “Просвіта” (1906–1910 рр.).

Протягом 1904–1906 рр. С. Дурдуківський працював у київській опері, а в 1909–1912 рр. – гастролював у містах Росії: Томську й Іркутську. У сезоні 1913–1914 років С. Дурдуківський під сценічним псевдонімом Альбов співав у Київському театрі оперети та Театрі мініатюр. Він виконував ролі перших тенорових партій в операх, оперетах і водевілях. Зокрема, партії Садко в однойменній опері Римського-Корсакова, Вакули в опері “Черевички” П. Чайковського, Джеральда в опері “Лакме” К. – Ф. Лео Деліба. До Іркутська й Томська митець працював зимові сезони в оперній трупі антрепренера Михайла Бородая у Вільно, Архангельську, Полтаві⁹.

У дореволюційні часи оперні артисти-співаки працювали в оперних трупах за контрактами (договорами) з антрепренерами. Зазвичай, контракти передбачали роботу в трупі з 1 жовтня і до “Великого посту” (лютий-березень наступного року).

Сезон 1913–1914 рр. Сергій Федорович працював у Київському театрі “Летюча миша”.

З початком Першої світової війни С. Дурдуківський одержав виклик до Москви і був мобілізований на службу в армію. Маючи плоскостопість, його визнали непридатним до стройової служби і направили як офіцера-прапорщика на 57-й евакуаційний пункт, що розмістився на станції Київ-Товарний. На цей пункт прибували з фронту санітарні поїзди з пораненими солдатами і офіцерами. Там поранені отримували необхідну медичну допомогу. Залежно від стану, їх відправляли або далі в тил, або розміщували в госпіталях Києва.

Працюючи на евакуаційному пункті впродовж війни С.

Дурдуківський не полишав своєї улюбленої справи – співу. Досить часто він влаштовував для поранених концерти, залучаючи артистичні сили, які ще залишилися в Києві. Багато співав на цих концертах сам. Окрім сольних виступів, організовував виступи дуетів, тріо, кuartетів.

За пропозицією С. Дурдуківського його дружина Марія Серапіонівна пройшла відповідний курс навчання і працювала у військовому шпиталі сестрою милосердя. У сімейному колі вони нерідко обговорювали становище на фронті, несправедливість та безлад в армії та в Російській імперії. Загалом Сергій Федорович, попри свою аполітичність, постійно говорив про безглуздість війни та бездарність верхівки царської влади.

Роки війни пройшли для С. Дурдуківського в повсякденній праці на евакуаційному пункті. Не маючи творчого розвитку, єдиною втіхою для нього були концерти для поранених, які він час від часу влаштовував. Музика і спів були сенсом його життя й діяльності.

С. Дурдуківський залюбки відвідував так звані “грамофонні турніри”, які влаштовував його приятель, колишній офіцер. У нього була велика колекція грамофонних платівок із записами найкращих співаків світу: Карузо, Батістіні, Собінова, Смірнова, Сибірякова, Цесевича та інших. Також були платівки із записами єврейських канторів (співаків у синагогах). С. Дурдуківський разом з іншими любителями й ентузіастами оперного співу на таких зустрічах годинами слухали оперні партії, порівнювали голоси, аналізували виконання однакових партій різними виконавцями.

Українська революція 1917–1921 рр. активізувала творче, духовне життя українського народу. Його енергія давала про себе знати в усіх сферах життя, в тому числі музичного. Центром музичного життя в цей час залишався Київ, який концентрував у собі найкращі сили музикантів, композиторів, виконавців. “Київ в ті часи став центром музичного життя України, – писав згодом журнал “Музика”. – Тут вже працюють такі більш активні музичні сили тодішньої України: О. Кошиць, Олекса Приходько, В. Верховинець, Як. Степовий, Гр. Давидовський; згодом приїхав Микола Леонтович. Гуртуються українські артистичні сили: В. Микита, М. Литвиненко-Вольгемут, С. Дурдуківський, М. Калиновська, Бутовський, Іскра-Езерська та інш. Розпочались українські концерти” [173,

1923, № 35, с. 15].

У 1919 р. С. Дурдуківський разом з Л. Собіновим та М. Литвиненко-Вольгемут був запрошений до новоствореного театру “Державна українська музична драма”. 17, 21 та 23 серпня він співав разом із М. Литвиненко-Вольгемут в опері М. Лисенка “Утоплена”. Одночасно працював у київському “Інтимному театрі”, театрі “Музична комедія”, в державному українському музично-драматичному театрі.

Протягом 1918–1920 рр. С. Дурдуківський багато їздив містами і селами України в складі концертних бригад, з хором О. Кошиця, з Першою мандрівною капелою, очолюваною відомим українським диригентом К. Стеценком. Пісні у виконанні С. Дурдуківського завжди викликали схвальні відгуки. Так, газета “Більшовик” у вересні 1921 р., повідомляючи про пробний концерт Першої мандрівної капели в київському Будинку пролетарського мистецтва, писала: на концерті було виконано 17 пісень, серед них особливо гарно проспівано оброблену М. Лисенком пісню-веснянку “А вже весна”; сподобалися слухачам і пісні у виконанні С. Дурдуківського і кілька пісень в обробці молодого композитора М. Вериківського [167, 1920, 16 вересня].

Сергій Дурдуківський відхилив пропозицію Олександра Кошиця їхати з його хором за кордон і продовжував співати в Україні. Одну з цих гастрольних подорожей описав П. Тичина в творі “Подорож з капелою К. Стеценка” (опублікований у 1982 р.). В ньому Павло Григорович згадував і про соліста С. Дурдуківського [28; 125, с. 35].

У ті часи П. Тичина працював у культурно-освітньому відділі “Дніпросоюзу”.

Створений у березні 1917 р. “Дніпровський союз споживчих товариств” (“Дніпросоюз”) був одним з найбільших кооперативних об’єднань України. Наприкінці 1918 р. він об’єднував 7,5 тис. кооперативів, які складали 70% усієї мережі споживчих товариств і обслуговували 12 млн. осіб. Займався не лише постачанням товарів та їхнім виробництвом, а й просвітницькою та культурною роботою, організацією бібліотек, читалень, театральних гуртків, видавав книжки, журнал “Кооперативна зоря”. За 1917–1919 рр. “Дніпросоюз” видав 40 найменувань книжок загальним обсягом 895 тис. примірників [420, с. 167].

У 1920 р. “Дніпросоюз” став основною структурою, яка опікувалась літературно-художнім життям України. За визначенням журналу “Музика”, ““Дніпросоюз” тих часів досяг кульмінаційної точки свого економічного розвитку. Всі більш видатні і цінні українські культурні сили знайшли у ті надзвичайно скрутні з матеріального боку часи велику підтримку в “Дніпросоюзі”” [173, 1923, № 35, с. 15].

Організаційним центром, що об’єднував українську творчу інтелігенцію, був культурно-освітній відділ “Дніпросоюзу”, в якому структурно виділялись відповідні профільні секції. Організацією музичної справи опікувалась музично-хорова секція.

У січні 1920 р. завідуючим музично-хоровою секцією “Дніпросоюзу” став композитор К. Стеценко. Під його проводом була налагоджена широка нотно-видавнича справа. Дніпросоюз орендував єдину тоді київську нотодрукарню, придбав право видання творів М. В. Лисенка, дав низку замовлень композиторам Р. Глієру, Я. Степовому, П. Гайді, М. Леонтовичу, В. Верховинцеві, М. Вериківському, П. Козицькому та ін. Іншим завданням секції була організація мандрівних хорів для виїзду з концертами в міста і села України. У липні 1920 р. “Дніпросоюз” перетворили на один із підрозділів “Вукооспілки” – Київський губсоюз. У роки непу, в період бурхливого розвитку кооперації, Київський губсоюз часто називали його старою назвою “Дніпросоюз”. Маючи в своєму розпорядженні потужні культурні сили, “Дніпросоюз” часто влаштовував великі концерти української музики та співу. На ці концерти завжди запрошувався і С. Дурдуківський, який виконував пісні та романси українських композиторів соло і в супроводі хору. Особливою популярністю у глядачів і слухачів користувався романс Я. Степового “Степ, степ один без краю”.

С. Дурдуківський підтримував тісні товариські стосунки з Яковом Степовим і часто бував у нього вдома. Я. Степовий мешкав у Музичному провулку біля старої (до 1941 р.) консерваторії. У нього регулярно збиралися любителі музики і співу. Там під акомпанемент Я. Степового С. Дурдуківський розучував нові пісні й романси. Окремі романси Я. Степовий присвятив товаришеві. Їхні оригінали зберігалися в приватній бібліотеці співака.

У період денікінської окупації Києва С. Дурдуківський не працював. З установленням радянської влади він став викладати хоровий спів у Державному музично-драматичному інституті імені М. Лисенка та постановку голосу на його диригентських курсах. У цьому інституті співак працював до серпня 1923 р. Водночас він продовжував свою діяльність в театрі “Музична драма”. Упродовж 1923–1930 років Сергій Федорович – соліст Київського театру опери та балету.

Протягом 1915–1921 рр. С. Дурдуківський мав свій власний клас сольного співу вдома. В нього завжди було 5-6 учнів. Більшість учнів не мали хороших голосів і навчалися переважно “для себе”. Однак були і талановиті учні (як співачка Сагуліна з прекрасним сопрано). З приводу закінчення навчання того чи іншого учня дружина С. Дурдуківського Марія Серапіонівна влаштовувала чаювання, на які запрошувала всіх учнів. Такі вечори проходили урочисто і завжди закінчувалися виконанням романсів або опер тим співаком або співачкою, які завершили навчання.

Сергій Дурдуківський із глибокою повагою ставився до своїх колег і товаришів. Великий авторитет серед музикантів і співаків мав композитор Микола Дмитрович Леонтович, вбивство якого в січні 1921 р. неабияк сколихнуло мистецьку громадськість. Це був черговий удар по українській культурі, черговий злочин проти її діячів. З 1917 р., як зазначалося, тяглася ціла низка вбивств провідників українського духу. Жертвою

антиукраїнських сил стали: Іван Стешенко, Лев Симиренко, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут, Володимир Науменко, Григорій Чупринка, Василь Чумак та інші.

Жорстоке вбивство М. Леонтовича стало поштовхом до об'єднання найкращих мистецьких сил України в єдину організацію. Першим кроком до нього стало утворення Комітету з вшанування пам'яті композитора. Серед його фундаторів був і Володимир Дурдуківський. До складу комітету, разом із К. Стеценком, Ю. Михайловим, Б. Яворським, П. Тичиною, П. Козицьким, М. Вериківським, Лесем Курбасом, Я. Степовим, С. Васильченком, М. Бурачком, Н. Городовенком та іншими, увійшов і Сергій Дурдуківський [301, с. 18–19]. Згодом, у 1922 р. комітет реорганізували в масове Музичне товариство імені М. Леонтовича. Серед засновників товариства знову ж Володимир і Сергій Дурдуківські. Членами президії у 1922 р. разом з О. Чапківським, Ю. Михайловим, П. Козицьким, Ю. Меженком, П. Тичиною та іншими був і Сергій Дурдуківський.

Після несподіваної смерті Я. Степового Сергій Федорович Дурдуківський в 1922 р. заснував вокальний квартет імені Якова Степового. Квартет був заснований при Музичному товаристві імені М. Леонтовича. До його складу увійшли професійні виконавці – оперні співаки Марія Калиновська, Антоніна Макарова, Олександр Матусевич, Дмитро Дісар, Василь Верещак, Василь Мідний, К. М. Нефелова та сам Сергій Дурдуківський [33, спр. 725; 168, 19 липня]. Під час проведення вечорів пам'яті Якова Степового в концертах брали участь і хорові колективи, зокрема мішаний студентський хор із залученням окремих співаків “Думки” під керівництвом С. Дурдуківського. До програм вечорів пам'яті входили твори Я. Степового, твори інших композиторів, які виконувались під керівництвом митця й артистів Київського оперного театру. Концерти з великим успіхом пройшли на Київщині, цукроварнях Правобережної України [18; 23; 24].

В “Огляді музичного життя” журнал “Музика” повідомляв: “Вокальний квартет ім. Я. Степового в складі Калиновської, Макарової, Дурдуківського та Матусевича (керівник – С. Ф. Дурдуківський) інтенсивно працює над популяризацією української музики на провінції. Турне по Правобережжю відбулося з надзвичайним художнім успіхом. Робітництво цукроварень та шкільна молодь радо приймали артистів. В репертуарі квартету, крім творів українських композиторів, – Чайковський, Мусоргський, Римський-Корсаков та інші” [173, 1923, № 2, с. 23]. Загалом, лише з січня по травень 1923 р. вокальний квартет імені Я. Степового взяв участь у більш як 20-ти концертах, переважно в робітничих клубах. Репертуар його досягав 150 творів українських і світових композиторів [173, 1923, № 35, с. 40].

Того ж 1923 р. у вокальному квартеті ім. Я. Степового при товаристві імені М. Леонтовича відбулися деякі зміни у складі артистів. Замість М. Калиновської до нього було запрошено артистку Ахматову. Басову партію

доручено вести артистові оперного академічного театру Шаповалову [173, 1923, № 67, с. 42]. Однак фінансові труднощі не дозволили квартету розгорнути на повну силу свою діяльність. На початку лютого 1924 р. через нестачу коштів він взагалі припинив свою діяльність [173, № 13, с. 51].

Три роки працював С. Дурдуківський у Музичному товаристві ім. М. Леонтовича. У 1924 р., після прийняття декларації “Жовтень – в музику”, розпочалася “чистка” членів цього Товариства. Як наслідок С.

Дурдуківського виключили із членів Товариства [301, с. 18-19]. Разом з ним можливості працювати в Музичному товаристві позбавили і частину інших засновників Комітету із вшанування пам’яті М. Леонтовича, членів родин М. Леонтовича, Я. Степового, М. Лисенка, відомих, але “неактивних” діячів культури і мистецтва М. Гайдай, М. Заньковецьку, Вікторію, Дмитра і Клавдію Леонтовичів, С. Єфремова, О. Сластіона, Г. Хоткевича та ін. З жовтня 1926 р. президія Товариства переводиться до Харкова, під контроль Наркомуніт УСРР, а в 1928 р. воно було ліквідовано, як “неактуальне для радянської доби”.

Упродовж 1919–1926 рр. С. Дурдуківський, крім основної роботи в хорах і Державному музично-драматичному інституті імені М. Лисенка, проводив значну роботу з популяризації народних пісень і творів українських композиторів. Багато їздив з хорами та своїм квартетом містами й селами України. Часто виступав на духовних концертах, які влаштовувались у Софії Київській, коли вона належала Українській автокефальній православній церкві. Сезон 1924–1925 рр. він знову співав у Київському державному оперному театрі. У ті ж роки викладав у Київському державному театральному технікумі.

Разом із М. Микишею, М. Донцем, М. Литвиненко-Вольгемут та іншими солістами опери, Сергій Дурдуківський брав активну участь у концертному житті України [357, с. 446]. У фонді 1031 Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України у м. Києві зберігається велика кількість Подяк і Похвальних грамот С. Дурдуківському за концертну діяльність, зокрема, від обласного відділу Київської філармонії, Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича, Центрального Горлівського райкому гірників, Спілки гірників СРСР [18].

У другій половині 1920-х років С. Дурдуківський працював у пересувному оперному колективі Київського посередницького бюро для найманих робітників мистецтва Народного Комісаріату Освіти УСРР, Московській художній опері, першому трудовому колективі артистів Київського державного оперного театру. Про нього тепло згадував небіж видатного композитора Левка Ревуцького, син відомого вченого фольклориста й музикознавця також вчений, театрознавець, письменник Валеріян Ревуцький. У книзі спогадів “По обр’ю життя” він писав: “В кінці хотілося б згадати й кількох солістів, яких тримали на партіях другого плану і які впали жертвою репресій 30-х років. Першими з них був Сергій Дурдуківський (1880–1933), драматичний тенор, брат Володимира

Дурдуківського, директора Шевченківської школи, а в минулому диякон Української Автокефальної Церкви та член її Всеукраїнської Ради¹⁰. Виступав він ще в не українізованій Київській опері. Добре пам'ятаю його партії Сактуса, найбільшого прихильника римського імператора Нерона в однойменній опері Рубінштейна, а потім вже в українізованій опері в партії старого Фауста в однойменній опері Гуно” [153, с. 110].

У 1929 р. після арешту брата – Володимира Дурдуківського, а також С. Єфремова та інших звинувачених у приналежності до “Спілки визволення України”, Сергія Федоровича звільнили з Київського державного оперного театру. Певний час він очолював самодіяльні музичні колективи на Оренбурзькій залізниці, працював у Дніпропетровській філармонії. Як “драматичний тенор-соліст” виступав у складі Київського пересувного оперного ансамблю. Водночас у складі агіткультбригад, знову і знову виїжджав з концертами до міст і сіл України, як того вимагали партійні органи. “Квартет Дурдуківського” давав концерти учасникам маневрів Українського військового округу (вересень 1930 р.), обслуговував перевибори міськради міста Дніпропетровська (січень 1931 р.), гастролював на Чернігівщині та Донбасі. 21 травня 1933 р. С. Дурдуківський записав у своєму щоденнику: “Дирекція (Укрфілу) не пускає їхати з агітпотягом, та приїхав представник з Москви, Червоної армії і нас забирають на 45 днів обслуговувати табори – почнемо із Сімферополя, потім усі кораблі Чорноморського узбережжя...”.

Однак поїхати з квартетом С. Дурдуківському не довелося. Тоді ж, у травні 1933 р., він останній раз записав у щоденнику: “Мені з кожним днем все гірше і гірше. Як я поїду?”. У червні 1933 р. в Київській лікарні імені академіка Ф. Яневського Сергію Федоровичу Дурдуківському зробили операцію з усічення лімфатичної залози. Однак температура залишалася високою. Консиліум за участю професора М. Стражеска, лікарів С.

Шимельфеника, М. Думбадзе та інших поставили сумнівний діагноз: бешиха (загальна гостра інфекційна хвороба, що перебігає з переважним ураженням шкіри або слизових оболонок). Звернення по допомогу до відомого київського гомеопата професора Попова було запізним. 15 липня 1933 р. Сергій Федорович Дурдуківський помер. Його поховали в Києві на Лук'янівському цвинтарі.

Газета “Пролетарська правда” вмістила співчуття родині і близьким з приводу смерті С. Дурдуківського від колективу квартету імені “Пролетарської правди”, від Укрфілармонії. Його визнали кращим мистецьким працівником Української філармонії, солістом і керівником вокального квартету імені Я. Степового [169, 17 липня].

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України збереглися спогади сина Сергія Федоровича Дурдуківського – Бориса Сергійовича – про батька. В них він, зокрема, писав: “Батько був

Автор очевидно помилився. Дияконом УАПЦ і членом ВПЦР був брат Сергія Дурдуківського – Олександр.

середнім на зріст, мав гарну статуру та добре розвинені м'язи і вродливе обличчя. В бурсі та семінарії він займався спортивною гімнастикою. Чи був батько людиною релігійною? Мабуть, був, але помірно. Він часто ходив до Софійського собору, але тільки на обідні і часто брав мене з собою. Завжди ходили ми “на хори”. Це, так би мовити, другий поверх собору, на якому й розміщувався (в центрі) хор.

Завжди батько проходив до регента хору – Калішевського, вітався з ним за руку й здоровкався зі всім складом хору. Завжди батько ставав у задньому ряду тенорів і співав. Коли виконувались якісь не знайомі батькові мелодії, то Калішевський передавав йому ноти і батько співав по нотах. Він мав абсолютний слух і, як кажуть, читав ноти “з листа”...”

Характеризував син і особливості характеру батька: “Батько мій мав спокійний, лагідний характер. Ми ніколи не чули сімейних сварок. Він не тільки не лаявся, а навіть ми ніколи не чули його розмов на “підвищеному тоні”. Він був спокійною і аполітичною людиною. Ніколи не висловлював своїх політичних думок. Любив свою сім'ю..., любив співи [,] і все життя вони були його кредо...” [25, арк. 34].

С. Дурдуківський був публічною людиною. Він часто виступав як соліст на духовних концертах, організованих Українською автокефальною церквою.

Сергій Дурдуківський зібрав велику бібліотеку. Основа її – оперні клавіри, яких було дуже багато; чимало російських та циганських романсів, неаполітанських пісень окремими виданнями. Протягом 1920-х – на початку 1930-х років Сергій Федорович поповнив бібліотеку значною кількістю нот народних пісень і творів українських композиторів. В ній було кілька оригіналів романсів Я. Степового з дарчими написами: “Присвячується українському співаку Сергію Федоровичу Дурдуківському. Я. Степовий, м. Київ”. Зберігалося багато нот українських хорових творів, дуетів, тріо та квартетів, переписаних Сергієм Федоровичем власноруч. Після його смерті дружина співака Марія Серапіонівна передала всі оперні клавіри Київському оперному театру, а решта бібліотеки загинула під час війни.

С. Дурдуківський навчався і добре співав як лірико-драматичний тенор майже до 35 років, згодом його голос “сів”, і такі верхні ноти, як *сі-бемоль* та чисте *сі* він не завжди міг вільно брати. Це могло статися і через відірваність від сцени у зв'язку з революційними та воєнними подіями, і через вікові зміни в голосі, а можливо і тому, що фахівці, у яких він навчався, вчасно не розпізнали, який саме в нього голос. Тим часом голос у Сергія Дурдуківського був дуже сильний, з “металом”. Нижній регістр сягав нижнього *ля*. Син С. Дурдуківського згадував: “Десь у 1917 або 1918 роках італійський маестро – професор співу, який мешкав у Києві, казав батькові, що в нього не лірико-драматичний тенор, а чистий ліричний баритон. Він рекомендував батькові продовжувати займатись у нього... та перекваліфікуватись на амплуа-баритона... може життя і творча кар'єра батька склались би зовсім інакше, якби змолоду було б виявлено його

справжній голос – ліричний баритон, з однаково сильними верхами та низами” [25, арк. 37].

Останні роки життя, хоча вони були і голодні, і холодні, С.

Дурдуківський присвятив цілком концертній діяльності, виступаючи в Києві і на периферії як соліст і як керівник вокальних ансамблів та квартетів – спочатку квартету імені Я. Степового, а потім квартету імені 10-річчя газети “Пролетарська правда” м. Києва. Він багато зробив у галузі популяризації та розповсюдження українських народних пісень і творів українських композиторів – К. Стеценка, Я. Степового, М. Леонтовича, П. Козицького, М. Вериківського та інших.

Діяльність Сергія Федоровича Дурдуківського як співака, педагога, популяризатора української вокальної творчості і громадського діяча відіграла помітну роль у культурному житті України в першій третині ХХ ст. У передреволюційний час та 1920-ті роки він був відомий як соліст хорів О. Кошиця і К. Стеценка, Київського театру опери та балету, організатор і художній керівник вокального квартету Я. Степового, викладач Київського музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка. У період творчого злету співак виконував на оперній сцені перші партії в операх “Садко” М. Римського-Корсакова, “Черевички” П. Чайковського, “Лакме” Лео Деліба, виступав разом із Л. Собіновим, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Донцем та М. Микишею. Творчість С. Ф. Дурдуківського – цінний внесок у розвиток національної музичної культури, пропаганду української вокальної творчості.

ВИСНОВКИ

Сучасний досвід історичних досліджень свідчить, що для всебічного аналізу історико-культурного процесу в Україні XIX – початку XX ст. в умовах її бездержавності однією з найбільш продуктивних і актуалізованих нині в історичній науці є модель “сімейної історії” – вивчення життя та діяльності українських родин, які брали активну участь в національно-культурному житті, в культурно-організаційній та культуротворчій праці, зробили значний внесок в культурний поступ українського народу. Серед таких родин важливе місце займала родина Дурдуківських – родина священнослужителів, фундаторів Української автокефальної православної церкви, літераторів, публіцистів, співаків, педагогів, громадсько-культурних діячів.

Громадсько-культурна, публіцистична, культурно-просвітницька діяльність родини Дурдуківських досі не була предметом спеціального комплексного дослідження. Наявні роботи, хоч і є достатньо репрезентативними, у своїй більшості містять лише окремі епізоди її життя та громадсько-культурної діяльності. Аналіз історіографічного доробку та нових архівних і опублікованих джерел дали можливість не лише реконструювати внутрішньо-сімейну та соціально-професійну структуру родини, а й здійснити узагальнюючий аналіз її участі в громадсько-культурному житті та національній культуротворчій праці.

Аналіз суспільно-культурного життя України другої половини XIX – початку XX ст. свідчить, що його провідною силою була інтелігенція. Займаючи особливе місце у соціальній структурі населення, зростаючи питомо, інтелігенція, передусім українська, формувала нове національно-культурне обличчя України. Базуючись на різних формах соціальної організації – спілки, товариства, громади, об’єднання, родини – українська інтелігенція в своїй діяльності пройшла шлях від культурництва до громадсько-політичної організації. Хоча, зрозуміло, культурництво залишалось її основним призначенням навіть за умов політичного конституювання, а однією з головних інституційних ланок – родини діячів освіти, науки, культури, релігії.

Встановлено, що історичні корені родини Дурдуківських сягають XVI ст., що духовна освіта і сан священника – давня сімейна традиція родини по чоловічій лінії. Традиційною в родині впродовж кількох століть була духовна, культурно-просвітницька діяльність. Однак друга половина XIX ст. – початок XX ст., період відродження України, розвитку демократичних інститутів внесли суттєві корективи в сімейну традицію. Саме в цей час найбільш відомі представники родини Дурдуківських – Володимир Федорович та Сергій Федорович, хоч і здобули духовну освіту, але відійшли від суто церковної діяльності, значно розширили поле своєї присутності в світському національно-культурному житті України.

Реконструкція “сімейної історії” Дурдуківських дозволила відтворити історичні аспекти різних видів і напрямів діяльності членів родини – громадсько-культурної, організаторської, літературної, театральної, наукової, педагогічної. В роботі з’ясовано, що спрямованість і зміст діяльності родини Дурдуківських визначалися її світоглядом, який почав формуватись з молодих літ під впливом сімейних традицій, українського оточення, історичної та духовної літератури. Вагомий вплив на формування ідеологічних переконань її представників мало навчання у Київській духовній семінарії та академії. Зокрема, Володимир Дурдуківський саме в цей період включився до громадсько-політичного руху, зблизився, як і інші члени його родини, з представниками української національної інтелігенції, в свідомості якої домінувала ідея відродження України, природнього права українців на самовизначення і самостійний культурний розвиток.

Помітною була роль окремих представників родини в літературно-мистецькому житті, в діяльності Української автокефальної церкви після революції 1917 р. Родина підтримувала особливо дружні стосунки з Марією та Борисом Грінченками, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Любов’ю Яновською, Миколою Чернявським. Музично-літературний салон, який улаштувала дочка Федора Остаповича Дурдуківського Онисія, відвідували відомі діячі української культури.

Наприкінці ХІХ ст. квартира Дурдуківських була самостійним осередком культурного життя, місцем зібрання “ідейної” української молоді, з ініціативи якої був створений український гурток. Створене гуртківцями видавництво “Вік”, відіграло значну роль в історії українського національно-культурного руху.

Вагомий внесок у національно-культурний розвиток України вніс Володимир Федорович Дурдуківський – один із засновників видавництва “Вік”, представник соціологічного напрямку культурно-історичної школи у літературознавстві, автор більше ста праць на літературознавчі і педагогічні теми, відомий педагог, керівник науково-педагогічної комісії ВУАН, директор першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка у Києві (за радянської влади – Першої української трудової школи імені Т. Г. Шевченка).

Одночасно з роботою у видавництві, В. Дурдуківський співпрацював як письменник і критик, з різними українськими і російськими газетами та журналами Києва й Галичини. Друкував статті у “Трудах киевской духовной Академии”, рецензував книги М. Грушевського, О. Коваленка, писав статті з української історії, літератури наукового і публіцистичного змісту, критичні та бібліографічні замітки, театральні рецензії тощо. В. Дурдуківський в різні роки співпрацював з такими відомими діячами української культури як М. Грушевський, Й. Гермайзе, П. Козицький, В. Липківський, В. Прокопович, Л. Чикаленко, О. Гнатевич, Ю. Клен, С. Русова, Ю. Михайлів, Л. Білецький, П. Холодний. Серед його знайомих, приятелів і колег були, зокрема, такі видатні представники української інтелігенції як М. Лисенко, М. Старицький

, Леся Українка, Є. Чикаленко, В. Антонович, М. Левицький та ін. В. Дурдуківський листувався з О. Кониським, М. Коцюбинським, М. Вороним, М. Петровим, В. Доманицьким, К. Паньківським, І. Стешенком, О. Маковеем, О. Лотоцьким, І. Тобілевичем (Карпенком-Карим).

В. Дурдуківський був одним із організаторів ряду товариств і об'єднань, зокрема Українського наукового товариства, київської “Просвіти”, членом наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. З 1919 р. він працював в Українській академії наук – редактором Правописно-термінологічної комісії, членом-редактором Комісії для складання словника живої української мови, керівником педагогічної секції Всеукраїнської Академії наук.

Найбільш вагомий внесок В. Ф. Дурдуківського у розвиток української школи і освіти. Вже на початку ХХ ст. під час його праці в духовному училищі та жіночій гімназії у нього сформувалася ідея національного виховання, національної освіти, але впровадити її в життя разом з іншими українськими патріотами Володимир Федорович зміг лише після революції в Росії 1917 р., очоливши Першу українську гімназію (трудова школа) в Києві – “елітарну колицку українського духу”, як її назвав Валерій Шевчук [485, с. 8].

Школа Дурдуківського мала високий авторитет серед педагогічної і наукової громадськості. З 1925/1926 навчального року вона стала дослідним центром при науково-педагогічній комісії ВУАН. Відома вона була й за кордоном. Об'єктивну оцінку її діяльності дав німецький педагог Е. Гернле, який відвідав школу у квітні 1923 р. і уважно вивчав досвід її роботи. Він високо оцінив рівень викладання й загальний рівень методико-педагогічної діяльності викладацького складу. В одній із своїх доповідей німецький фахівець підкреслив, що “школа Дурдуківського” значно випереджає інші навчальні заклади. “На 15 років пішла вперед, порівнюючи з іншими київськими школами” [432, с. 362], – читаємо в “щоденнику” В. Дурдуківського.

Педагогіка В. Дурдуківського, яка вже у 1920-ті роки знайшла визнання, базувалася на загальнолюдських цінностях, її метою було виховання гармонійної, всебічно розвинутої особистості. За своїм змістом вона стоїть дуже близько до педагогіки іншого видатного Вчителя – Василя Сухомлинського. Вона така ж людяна, толерантна і водночас вимоглива. Обидва прагнули по суті не партійно-класового, а всебічного гармонійного виховання дітей на загальнокультурних, цивілізаційних цінностях і традиціях. В. Дурдуківський, як і В. Сухомлинський, віддавав своє серце, всього себе дітям. “Серце віддаю дітям” – зміст педагогіки обох, відданих справі освітан. Праця з дітьми приносила йому втіху і задоволення, він був “душею” школи.

Маючи неабиякі педагогічні здібності, всім серцем люблячи дітей, В. Дурдуківський прагнув прищепити цю любов до України і своїм вихованцям. “Ми, культурне громадянство, – і перш за все діючі школи,

мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знову зв'язати його з славним минулим, мусимо поновити порвані за лихих часів історичні традиції, мусимо підвести міцний національний фундамент під наш державний будинок” [268, с. 146], – писав він у 1918 р. і так думав усе життя.

В. Дурдуківський багато зробив для популяризації ідеї національної школи, виступаючи з цього приводу в пресі, на педагогічних з'їздах, організуючи виставки і проводячи публічні лекції. Він брав участь у створенні навчальної, допоміжної літератури для національної школи, у створенні видавництв, україномовних газет і журналів, таких громадських об'єднань, як Всеукраїнська спілка учителів і діячів народної освіти в 1906 р., Всеукраїнської учительської спілки в 1917 р. Він був не лише теоретиком національної освіти і виховання, а й практиком. Понад десять років В.

Дурдуківський успішно керував, як директор, Першою українською гімназією – трудовою школою ім. Т. Шевченка. Досвід її діяльності був відомий як в Україні, так і за кордоном.

Багатогранною була просвітницька діяльність В. Дурдуківського. Безпосередню участь брав він у створенні науково-популярних брошур, публікації статей, які сприяли піднесенню національної самосвідомості українського народу і поширенню наукових знань серед широких мас населення України.

Як свідчать документи, численні архівні матеріали, В. Дурдуківський був одним із помітних представників українського національно-визвольного руху. Він, як і його вірний товариш і друг С. Єфремов, належав до категорії тих діячів, які прагнули спрямувати визвольний рух у помірковане русло ненасильницької боротьби. Але окупаційний режим, який встановили в Україні після революції російські більшовики, був безжальним навіть до таких людей. Школа В. Дурдуківського, багато її вчителів і учнів були репресовані. Справа В. Дурдуківського, якого було розстріляно, в 1964 р. була закрита “за відсутністю складу злочину”. А 11 серпня 1989 р. ухвалою Верховного Суду України закрито всю справу “Спілки визволення України” з повною реабілітацією всіх засуджених за нею осіб.

В. Дурдуківському, як зазначалося, належить більше ста публікацій, які побачили світ під його прізвищем, псевдонімами і криптонімами (В. Коновченко, В. Мировець, В. Д., В-dur, В. М., Д-ській, М-ць, В.). Особливої уваги потребує його науково-педагогічна спадщина. Одна з перших спроб Володимира Федоровича популяризувати нові педагогічні ідеї – книга “Поради матерям” – була заборонена ще до революції царською цензурою. Інші вийшли у світ і стали надбанням громадськості. Однак у 1930-ті роки також були вилучені із обігу і заборонені. Заборонені були й видання інших учених і письменників, які пройшли за процесом “СВУ” – Й. Гермайзе, А. Ніковського, Л. Старицької-Черняхівської. У повному обсязі педагогічна спадщина В. Дурдуківського, як і його практичний досвід роботи в школі, не досліджені, внесок у національну педагогіку гідно не оцінений. У той же час

більш глибоке вивчення його доробку свідчить про те, що ім'я Володимира Федоровича Дурдуківського нині може претендувати на місце в одному ряду з іменами найбільш відомих педагогів України.

Помітну роль у культурному житті України відіграли Онисія Дурдуківська – дружина і помічниця Сергія Єфремова, Олександр Дурдуківський – один з фундаторів Української автокефальної православної церкви і Сергій Дурдуківський – співак, педагог і популяризатор української вокальної творчості. В передреволюційний час та 1920-ті роки він був відомий як соліст хорів О. Кошиця і К. Стеценка, Київського театру опери та балету, організатор і художній керівник вокального квартету Я. Степового, викладач Київського музично-драматичного інституту імені М. Лисенка [508, с. 220].

Варто зазначити критичне ставлення членів родини Дурдуківських до більшовизму, радянської влади і радянської дійсності. Негативне ставлення до більшовиків чітко демонстрували Онисія Дурдуківська в одному з листів до Л. Яновської, В. Дурдуківський у своїх щоденниках. Несприйняття радянської дійсності, комуністичної ідеології засвідчує вся педагогічна і громадсько-культурна діяльність Володимира Дурдуківського в пореволюційний період. З владою, більшовицьким режимом Дурдуківські відкрито не боролись, але не сприймали і протистояли його світоглядним засадам та комуністичній ідеології.

Важливу роль в успішній соціалізації Дурдуківських, їхньої культурно-творчої та інтелектуальної діяльності відігравала освіта. Характерно, що окремі представники роду отримали не лише церковно-релігійну, а й світську освіту, що, безперечно, вплинуло на їхній життєвий вибір, на напрями творчо-інтелектуальної діяльності – духовно-релігійну, громадську, освітньо-педагогічну, літературно-мистецьку та наукову. На прикладі репрезентативних у цих сферах персоналій (Володимир, Сергій, Онисія, Олександр Дурдуківські) виявлено трансмісії як засіб передачі і втілення духовних надбань роду.

Життя і діяльність родини Дурдуківських, як і інших українських родин кінця XIX – першої третини XX ст., засвідчує, що воно було жертвовним, високопатріотичним, протікало в складних соціально-політичних умовах. Українська культурна еліта того часу повною мірою усвідомлювала своє покликання, значення освіти, науки, літератури й мистецтва для побудови власної, української системи цінностей і світоглядних координат. У царські і радянські часи її діяльність відбувалася всупереч державі; і лише короткий історичний період, попри війну, голод і холод, вона мала можливості діяти, творити без тиску, контролю і за сприяння молодій українській державі. І Перша українська гімназія імені Т. Шевченка – тому конкретний приклад. “Як дерево без глибокого коріння, – писав В. Дурдуківський, – як будинок без міцного фундаменту, так і народ не може нормально і успішно розвиватись без певних, твердих історичних традицій і національних підвалин. Без міцного, органічного зв'язку з

історичним минулим народ – не народ, а якийсь безбатченко нещасний; нема йому поваги, нема йому пошани, нема йому навіть місця серед інших народів; він, немов те горопашне байстря, не знає, куди себе подіти, до кого прихилитись, всім чужий і безсилий. Горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який втертяв органічний зв'язок з історичним минулим, який не витворив міцного національного ґрунту. Він – немов той місточок, одірваний од рідного дерева, немов та трісочка серед грізного, бурхливого моря, – нема йому певного захисту, нема порятунку. Підхоплюють його буйні вітри, гойдають страшні хвилі, аж поки, натішившись досхочу, кинуть геть, щоб знищити, розбити дощенту, розвіяти по світу” [268, с. 145–146].

Матеріали життя та діяльності сім'ї Дурдуківських повною мірою ще не виявлені і не вивчені. Однак і виявлені дають підстави зробити висновок про те, що соціокультурна трансмісія як суспільне явище сприяє збереженню статусу роду через успадкування традицій та особисте відтворення його елементів (освіченість, кар'єра, громадсько-культурна діяльність) окремими представниками. Трансмісія стає тим чинником, що зумовлює прищеплення і передавання культурних цінностей у родині, а рід робить ланкою культурно-історичного процесу, що єднає різні історичні періоди і робить його безперервним.

Діяльність роду Дурдуківських як історичного колективу мала важливі суспільно-історичні наслідки для розвитку суспільних рухів, освіти, педагогіки, літератури, мистецтва та науки. Вона об'єктивно була спрямована на духовне становлення нації і її державне усамостійнення.

Дурдуківський Федір Остапович, глава родини, прожив 81 рік, помер 29 квітня 1920 р. і похований на Лук'янівському кладовищі (нині – Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник). На його могилі установлений хрест роботи В. Кричевського із написом: “Ф. Е. Дурдуковский, ск. 1920”. Там же похована і його дружина Ольга Іванівна (померла 16 листопада 1906 р.), син Сергій, який помер 15 липня 1933 р. [504, с. 35, 98] та син Остап (помер 6 грудня 1947 р.). У тих історичних умовах не зміг повністю розкритися талант представників родини Дурдуківських, як і родин Лесі Українки, Івана Горбачевського, Миколи Лисенка та ін. Поневолений народ не міг реалізувати свої таланти на національному ґрунті.

У Федора Остаповича і Ольги Іванівни Дурдуківських було вісімнадцять онуків. Однак жили вони вже в іншу епоху, в інший час. В умовах радянської дійсності їх розкидала доля по всіх просторах СРСР – від Києва до Ташкента, Москви, Вінниці, Первомайська та інших міст країни – і навіть за його межами (США). Велика родина Дурдуківських втратила виразність громадсько-культурного обличчя і розчинилася в історичному просторі. Але її зусилля, як і інших десятків і сотень українських родин, не були марними. На зразках їхнього життя і діяльності виростили нові покоління патріотів України, які привели її до відновлення державницького рівня буття. Подвижницьке життя і діяльність родини Дурдуківських, як і багатьох

інших українських родин, у сучасних умовах стають реальною національною цінністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2201. Міністерство народної освіти та мистецтва Української держави. м. Київ. 1918–1919 рр.

оп. 1

1. Спр. 63. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка. – 14 арк.
2. Спр. 614. Про першу Українську імені Т. Г. Шевченка гімназію. – 20 арк.

Ф. 166. Народний комісаріат освіти України.

оп. 2

3. Спр. 452. Звіт про роботу Всеукраїнської академії наук за 1921 р. – 37 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 6.

4. Спр. 1. З протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У про репресії проти буржуазії (22 червня 1919 р.). – 37 арк.
5. Спр. 29. Протокол № 3, 4, 6–26–56 засіданий політбюро ЦК КП(б)У 1 января – 29 июня 1922 г. – 116 арк.
6. Спр. 143. Протоколи № 33–61 засіданий політбюро ЦК КП(б)У 1 июня – 7 декабря 1928 г. – 107 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих.

оп. 1

7. Спр. №65743ФП. Кримінальна справа стосовно Бутвиненка Костянтина Кіндратовича (1937–1989). – 225 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 712. Київська духовна семінарія 1814 – 1919 рр.

оп. 3.

8. Спр. 1. О ревизии Киево-Подольского и Уманского духовного училища. 1885 г. – 123 арк.
9. Спр. 3. Об определении на должность и увольнении от таковых в семинарии и духовных училищах 1822 г. – 123 арк.
10. Спр. 10. Отчёт о состоянии семинарии по учебной и воспитательной частям за 1891/ 1892 учебный год. 1892 г. – 102 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 346. Українське товариство шкільної освіти.

оп. 1.

11. Спр. 1. Протоколи загальних зборів та засідань ради УТШО. – 36 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 1031. – Дурдуківський С.Ф. – укр. рад. артист-співак. 1890–1933 рр.

оп. 1.

12. Спр. 1. Фотографії Дурдуківського С. Ф. в оперних ролях: Джеральда “Лакме” Деліба Л., Садка “Садко” Римського-Корсакова, Фауста “Фауст” Гуно, Ленського “Євген Онегін”, Синодала “Демон” Рубінштейна А. – 7 арк.
13. Спр. 2. Фотографія Дурдуківського С. Ф. в ролі Синодала з опери “Демон” Рубінштейна А. Рекламний плакат. – 1 арк.
14. Спр. 3. Щоденник. Автограф 1933. – 20 арк.
15. Спр. 4. Свідоцтво про народження та одруження. – 3 арк.
16. Спр. 5. Договори та контракт між Дурдуківським С. Ф. і антрепренерами про роботу в оперних театрах. 1909–1918. – 10 арк.
17. Спр. 6. Довідки, посвідчення про творчу та громадську діяльність С. Ф. Дурдуківського. 1919–1933. – 26 арк.
18. Спр. 7. Подяки та похвальні грамоти за концертну діяльність від обласного відділу Київської філармонії, музичного товариства ім. Леонтовича М. Д., Центрального Горлівського райкому гірників, Спілки гірників СРСР. 1923–1931. – 4 арк.
19. Спр. 8. Профспілкові квитки Дурдуківського С. Ф. 1925–1929. – 75 арк.

20. Спр. 9. Рапорт профуповноваженого 8-ї концертної бригади Укрфілу Мирецького про подорож по Правобережній Україні. 1931. – 1 арк.
21. Спр. 10. Некролог про Дурдуковського С. Ф. / газета “Пролетарська правда” та свідоцтво про смерть 17 липня 1933. – 2 арк.
22. Спр. 11. Афіші вистав “Фауст”, “Кармен”, “Паяци” за участю Дурдуковського С. Ф. б/д. – 3 арк.
23. Спр. 12. Відгуки на виступи концертних бригад, членом яких був Дурдуковський С. Ф. 1930-ті рр. – 14 арк.
24. Спр. 13. Газетні вирізки з рецензіями на вистави, в яких брав участь Дурдуковський С. Ф. б/д. – 11 арк.
25. Спр. 14. Спогади сина Дурдуковського Б. С. про батька – Дурдуковського С. Ф. м. Вінниця. Маш. з авторськими правками. Фото . Жовтень 1982. – 39 арк.
26. Спр. 15. Індивідуальні фотографії Дурдуковського С. Ф. 1903–1927. – 8 арк.
27. Спр. 16. Групові фотографії. Дурдуковський в групі з Ботвиновським, Козицьким П. О., Колчіухом, Кочуровським, Михайловим, Моненком, Тичиною П. Г., Чапківським та ін. невстановленими особами. 1929 – б/д. – 2 арк.

Ф. 464. П. Г. Тичина.

оп. 1.

28. Спр. 1541. Щоденник-повість подорожі з капелою “Дніпросоюзу” по Правобережній Україні (худ. кер. К. Г. Стеценко). – Т. 1, 1920. – 248 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

29. Спр. №67098 ФП “СВУ” Дурдуківський В. Ф. т. 48 – 180 арк.; т. 49 – 183 арк.; т. 50 – 340 арк.; т. 51 – 369 арк.; т. 52 – 374 арк.; т. 53 – 159 арк.; т. 54 – 102 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР.

30. Спр. 112. Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації “Спілка визволення України”, 1930 р. – 231 с.
31. Спр. 114. Стенографічний звіт судового процесу СОУ – СВУ, т. 1 . – Харків: Видавництво “Пролетар”, 1931. – 713 с.

Наукова бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису

Ф. 50. Товариство імені М. Леонтовича.

32. Спр. 716. Особовий склад Музичної студії ім. М. Леонтовича у 1922 р. – 50 арк.
33. Спр. 725. Члени Вокального квартету ім. Я. С. Степового у 1922 р. – 8 арк.

Ф. III. Листи.

34. Спр. 10272–10273 Листи В. Дурдуківського до М. К. Вороного. 1904 р.
35. Спр. 13031–13034. Листи В. Ф. Дурдуківського до М. І. Петрова. 1901–1916 рр.
36. Спр. 63606–63609. Лист В. Ф. Дурдуківського до І. М. Стешенка . 1917 р.
37. Спр. 63547. Лист Г. Берло до І. М. Стешенка. 8.08.1917 р.

Ф. 114. Товариство “Просвіта”. 1906–1910 рр.

38. Спр. 3. Протоколи загальних зборів членів товариства “Просвіта” у Києві 4 лютого 1907 р. – 11 грудня 1907 р. – 86 арк.
39. Спр. 4. Протоколи загальних зборів членів товариства “Просвіта” у Києві 30 травня 1908 р. – 8 червня 1908 і без дати. – 56 арк.
40. Спр. 12. Списки членів комісій товариства “Просвіта” у Києві (1900ті рр.). – 11 арк.
41. Спр. 16. Матеріальний цех діяльність видавничої комісії товариства “Просвіта” у Києві: доповідь, листи, плани. 7 грудня 1907 р . – 16 вересня 1909 р. – 20 арк.

Ф. 170. Грінченко Б. Д.

42. Спр. 148–164. Листи В. Ф. Дурдуківського до Б. Д. Грінченка. 1903–1909 рр.
43. Спр. 165–169. Листи В. Ф. Дурдуківського до М. і Б. Грінченків. 1909–1910 рр.
44. Спр. 170. Листи В. Ф. Дурдуківського і В. М. Страшкевича до Б. Д. Грінченка. 24 липня 1905 р.
45. Спр. 332. Лист В. Ф. Дурдуківського до М. М. Грінченко. 6.08. 1925 р.
46. Спр. 501–506 Листи В. Ф. Дурдуківського до Насті Грінченкової. 1903–1904 рр.

Ф. 207. Стешенко І. М.

47. Спр. 26. Листи В. Ф. Дурдуківського до Стешенко О. М. 20.08. 1918 р.

Ф. 317. Єфремов С. О.

48. Спр. 1818. Гнатюк В. М. до Дурдуківського В. Ф. Листівка 15.03. 1904 р.

Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології

Ф. 7. Коцюбинський М. М.

49. Спр. 335. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. 15.02. 1903.
50. Спр. 336. Коцюбинський М. М. Листівка до Дурдуківського В. 27 .02.1903.
51. Спр. 337. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. 11.03. 1903.
52. Спр. 338. Коцюбинський М. М. Листівка до Дурдуківського В. 24.04.1903.
53. Спр. 339. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. (IVV, 1903).
54. Спр. 340. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. 15.05. 1903.
55. Спр. 341. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. 21.04. 1903.
56. Спр. 342. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. 23.07. 1904.
57. Спр. 343. Коцюбинський М. М. Лист до Дурдуківського В. 11.02. 1903.

Ф. 38. Яновська Л. О.

58. Спр. 402. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської 14.05.1901.
59. Спр. 403. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської 31.05.1901.
60. Спр. 404. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської 14.06.1903.
61. Спр. 405. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської 18.08.1903.
62. Спр. 406. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської 05.11.1904.
63. Спр. 407. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської 20.08.1907.
64. Спр. 408. Дурдуковський В. Ф., Дурдуковская А. Ф., Дурдуковский А. Ф., Дурдуковская В. Ф. Візитні картки Л. Яновській. 1910–1912.
65. Спр. 409. М. Грінченко, В. Дурдуківський. Лист до Л. Яновської. 10.12.1913.
66. Спр. 410. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської. 1912–1917.

- 67. Спр. 411. Дурдуківський В. Листівка до Л. Яновської. 16.09.1918.
- 68. Спр. 412. Дурдуківські В. і З. Лист до Л. Яновської. Б. д.
- 69. Спр. 505. Яновська Л. Лист до В. Ф. Дурдуківського. 22.04. 1903 р.

Ф. 59. Маковей О. С.

- 70. Спр. 973. Дурдуковський Володимир. Візитова картка з запискою до (Маковея Осипа). Б. д.

Ф. 120. Єфремов С. О.

- 71. Спр. 78. Грінченко М. і Б. Лист до (Дурдуківського) Володимира Федоровича. 18.11.1909.
- 72. Спр. 205. Лотоцький О. І. Лист до Дурдуківського В. Ф. 06.10. 1902.
- 73. Спр. 210. Лотоцький О. І. Лист до Дурдуківського В. Ф. 06.03. 1903.
- 74. Спр. 212. Лотоцький О. І. Лист до Дурдуківського В. Ф. 03.05. 1903.
- 75. Спр. 215. Лотоцький О. І. Лист до Дурдуківського В. Ф. 03.05. 1903.
- 76. Спр. 237. Лотоцький О. І. Лист до Дурдуківського В. Ф. 14.04. 1903.
- 77. Спр. 255. Лотоцький О. І. Лист до Дурдуківського В. Ф. (1905).
- 78. Спр. 427. Тобілевич Ів. Лист до Єфремова С. О. і (Дурдуківського) Володимира Федоровича (1902).
- 79. Спр. 430. Тобілевич Ів. Лист до Дурдуківського В. Ф. 05.09.1902.
- 80. Спр. 432. Тобілевич Ів. Лист до Дурдуківського В. Ф. 27.11.1902.

Ф. 134. Чернявський М. Ф.

- 81. Спр. 17. Дурдуківський В. Лист до Чернявського М. Ф. 8.06.1927.
- 82. Спр. 18. Дурдуківський В. Лист до Чернявського М. Ф. 24.12. 1928.
- 83. Спр. 19. Дурдуківський В. Лист до Чернявського М. Ф. 31.03. 1929.

Ф. 144. Русова С. Ф.

- 84. Спр. 7. Дурдуківський В. до Русової С. Ф. Лист 18.10.1917.
- 85. Спр. 8. Дурдуківський В. Лист до С. Ф. Русової (жовтень 1917 р.).

2. Опубліковані документи та матеріали

86. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської // Слово і час. – 1997. – №2. – С. 32–35.
87. Ан. Н. (Ніковський А.) Драма інтелігенції // Нова Рада. – 1917. – №145. – 24 вересня.
88. Вечір пам'яті Я. Степового // Вісті Київського губернського виконавчого комітету. – 1921. – 16 листопада.
89. Витяги з статуту Українського наукового товариства в Києві // Записки УНТ в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 157–159.
90. В справі збудування пам'ятника борцям за незалежність України // Нова Рада. – 1918. – 26 травня. – №85.
91. В. П. Що сталося з Остапом Вишнею, С. Єфремовим і В. Дурдуківським // Краківські вісті. – 1942. – 13 жовтня (№227).
92. Декларація “Жовтень – в музику” // Музика. – 1924. – №7-9. – С. 132.
93. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 688 с.
94. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 743 с.
95. До учительських спілок // Промінь. – 1919. – 5 жовтня.
96. Документи трагічної історії України (1917–1927) / [ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський]. – К.: Вид-во друкарні журналу “Охорона праці”, 1999. – 640 с.
97. Дорош С. Школа й учитель С. Дорош // Промінь. – 1919. – 13(26) жовтня.
98. Другий вечір Степового // Вісті Київського губернського виконавчого комітету. – 1921. – 15 грудня.
99. Записки (Наук.-пед. т-во). – К.: Вид. Всеукр. Акад. наук, 1929. – Т. 1. – 158[2] с.
100. Звідомлення про діяльність [наук.-пед. т-ва при УАН] в 1927 році. – К., 1928. – 16 с.
101. Звідомлення про діяльність Наук.-пед. т-ва при ВУАН у 1928 р. // Зап. (Наук.-пед. т-ва). Т. 1. – К., 1929. – 16 с.
102. Звіт за діяльність [Наук.-пед. т-ва при Укр. Акад. наук] з 14 травня 1925 р. до 1 січня 1927 р. – К., 1927. – 16 с.
103. З трудів і днів Максима Рильського / Упоряд.: С. А. Пальченко, В. Л. Колесник, М. Г. Рильський, Ю. І. Шаповал. – К.: А. С. К., 2009. – 625 с.

104. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали (Ст. упорядник Шмельов В. Г.). – К.: Наук. думка, 1993. – 576 с.
105. Історія української культури: Зб. документів і матеріалів / [Ред. С. М. Клапчук, В. Ф. Остафійчук]. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
106. Козицький Пилип. Колядки і вертеп в українській гімназії / П. Козицький // Вільна українська школа. Орган Всеукраїнської учительської спілки. – 1918. – №7.
107. Концерт на користь І-ї української гімназії // Слово. – 1919. – 22 жовтня (4 листопада).
108. Краснов В. Пасквільний комітет (про зв'язок студентів Духовної академії з революційними організаціями) В. Краснов// Червоний шлях. – 1924. – IVV. – С.139–148.
109. Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во “Герої Крут”; упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2010. – 880 с.; іл.
110. Лекції “Просвіты” // Киевская жизнь. – 1919. – 19 ноябрь (2 декабря).
111. Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. – Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто, Балтимор, 1987. – 1207 с.
112. Микола Леонтович. Дослідження, документи, листи. М. Леонтович. – Вінниця, 2002. – 256 с.
113. На рідну школу // Слово. – 1919. – 19(30) листопада; 27 листопада (10 грудня).
114. На українську школу // Промінь. – 1919. – 27 вересня (10 жовтня).
115. Оперативна інформація НКВС УРСР про українську інтелігенцію // Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції / Василь Даниленко. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 71–194.
116. Органи державної безпеки Київщини (1919–1991) у фотографіях і документах / Авт.-упор. О. І. Шевченко. – К., 2004. – 326 с.
117. Остання адреса: до 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1. / упоряд. П. Кулаковський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал. – К.: Вид-во “Сфера”, 1997. – 325 с.
118. Перший всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 1430 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. – Львів, 1999. – 560 с.
119. Повідомлення про надходження пожертвувань на пам'ятник жертвам у Крутах // Нова Рада. – 1918. – 22 березня.
120. Праця українського вчительства в Києві // Україна. – 1919. – 9(26) жовтня.

121. Проект статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти // Громадська думка. – 1906. – 21 грудня.
122. Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен, 1953. – 64 с.
123. Спілка визволення України й Спілка української молоді (спогади, документи й матеріали про діяльність). – Зб. 2. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1964. – 272 с.
124. Справа №272 (З архіву КДБ). Максим Рильський: написано у в'язниці. Рік 1931-й // Київ. – 1991. – №2. – С. 79–80.
125. Тичина Павло. Подорож з капелою К. Г. Стеценка / П. Тичина. – К.: Радянський письменник, 1982. – 260 с.
126. Товариство шкільної освіти // Промінь. – 1919. – 24 жовтня (6 листопада).
127. У Київській “Просвіті” // Промінь. – 1919. – 24 вересня (7 жовтня).
128. Українська революція і державність (1917–1920): наук.-бібліогр. вид. / НАН України. Нац. б-ка імені В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва та ін.; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2001. – 816 с.
129. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 590 с.; Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 422 с.
130. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 423 с.
131. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
132. Черкасенко С. Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр. / С. Черкасенко // Вільна українська школа. – 1917. – №1. – С. 10–19.

3. Мемуари, спогади, щоденники.

133. Білецький Л. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Леонід Білецький; підготовка тексту, вступна стаття та імен. покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: “Медобори–2006”, 2013. – 239 с.
134. Василевський Л. Спогади / Л. Василевський // З минулого / Василевський Л. – Галин М. – Стемповський С. – Топчибаші А. – Табуї / Праці Укр. наук. інституту. – Т. 8, кн. 2. – Варшава, 1932. – С. 5–35.

135. Винниченко В. Щоденник в 2-х т. –Т. 1: 1911–1920 / Володимир Винниченко / Ред-я, вст. ст. і примітки Г. Костюка. – Едмонтон–Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка, 1980. – 500 с.
136. Голинський М. Спогади. М. Голинський. – К., 1993. – 368 с.
137. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле 1901–1914 роки / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949. – 167 с.
138. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
139. Дурдуківський В. Щоденники (1919, 1921–1923) / В. Дурдуківський. // Хроніка-2000, вип. 72. – К., 2007. – С. 368–484.
140. Єфремов С. Про дні минулі / С. Єфремов. // Молода нація. – 2003. – №1.
141. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.
142. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Єфремов. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – 848 с.: іл.
143. Кононенко М. Спогади / Упоряд. П. Ротача / М. Кононенко. – Полтава, 1998.
144. Левитська Наталя [Спогади про “школу Дурдуківського”] / Н. Левитська. // Зона. – 1998. – №13. – С. 220–222.
145. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. / Праці Укр. наук. інституту. Т. 6, 12, 21. Серія мемуари, кн. 2-4. – Варшава, 1932–1934. – Ч. 1. – 288 с.; Ч. 2. – 490 с.; Ч. 3. – 396 с.
146. Михайлова Г. Спогади про школу Дурдуківського І. Г. Михайлова. // Хроніка-2000: Український культурологічний альманах / редкол. Ю. Буряк (гол. ред.) та ін. – К., 2007. – Вип. 72: Україна освітня: історія, персоналії, поступ. – С. 293–296.
147. Михайлова Ганна. Спогади про школу Дурдуківського / Г. Михайлова. // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. Збірник. Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1993. – С. 565–569.
148. Павлушкова Н. Моє свідчення про Сергія Олександровича Єфремова / Н. Павлушкова. // Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. 4е. – Мюнхен, 1989. – С. 465–473.
149. Павлушкова Н. Спілка Визволення України й Спілка української молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність / Н. Павлушкова. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. – С. 20–73.
150. Полонська-Василенко Наталія. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 591 с.

151. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. // Наше життя (орган Союзу українців Америки). – 1992. – №3.
152. Ревуцький В. Зі спогадів учня / В. Ревуцький. // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986. Збірник. Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1993. – С. 571–580.
153. Ревуцький Валеріян. По обрїю життя. Спогади / Ред. Рада: Вал. Шевчук та ін.; вст. стаття Валерія Шевчука / В. Ревуцький. – К.: Час, 1989. – 343 с.
154. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.
155. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
156. Скоропадський П. Спогади. 1917 – грудень 1918 рр. / П. Скоропадський. – Київ–Філадельфія: Вид-во Ін-ту східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 492 с.
157. Спогади про Першу українську гімназію в Києві // Українські вісті. – 1986. – 20 липня.
158. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Передмова: В. Шевчук / Євген Чикаленко – К.: Темпора, 2003. – 416 с.: іл.
159. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 480 с.
160. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / Євген Чикаленко. – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.
161. Шульгіна-Іщук Надія. До сторінок історії українського шкільництва (спогад) / Н. Шульгіна-Іщук // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986. Збірник. Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1993. – С. 555–565.
162. Юркевич Ю. Л. Дитинство і юність: спогади / Ю. Л. Юркевич // Україна: наука і культура. – Вип. 34. – К., 2008. – С. 300–380.
163. Юркевич Юрій. Минувшее проходит предо мною... / Ю. Л. Юркевич. – М.: Возвращение, 2000. – 256 с.

4. Періодичні видання

Газети

164. Громадська думка (Київ), 1905–1906.
165. Рада (Київ), 1906–1919.
166. Нова рада (Київ), 1917–1919.
167. Більшовик (орган Київського губкому КП(б)У), 1919–1925.

168. Вісті (орган Київського губернського виконавчого комітету), 1923.
169. Пролетарська правда (орган Київського окружного КП(б)У), 1933.

Журнали

170. Записки Українського наукового товариства (Київ), 1908–1918.
171. Вільна українська школа (орган Всеукраїнської вчительської спілки), 1917–1919.
172. Червоний шлях (Харків), 1923–1936.
173. Музика (орган Товариства ім. Леонтовича), 1923–1928.
174. Радянська освіта (орган НКО УСРР), 1923–1931.
175. Тризуб (Париж), 1925–1940.
176. Життя і знання (орган Львівської “Просвіти”), 1927–1939.
177. Музика – масам (орган Товариства ім. Леонтовича), 1928–1930.
178. Комуністична освіта (орган НКО УРСР), 1931–1941.

5. Праці В. Ф. Дурдуківського.

179. В. Павло Граб. Доля. Пересьпиви... “Дрібна бібліотека”, книжочка 18. Львів, 1897. Накладом редакції “Зорі”. Сторін 116 // Літературно-науковий вістник. – Т. 1. – Львів, 1898. – С. 202.
180. В. Родосский. Къ неизданнымъ памятникамъ русскаго церковнаго проповѣдничества в XVIII в. // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Рік IX. – Р. 1900, кн. I. – Том XXXIII. – С. 35.
181. Дурдуковский В. Панков А. А. Упадок православного прихода (XVIII–XIX в.). Историческая справка. – М., 1899. – 163 с. // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – Отд. 2. – С. 160–162.
182. Дурдуковский В. Панков А. А. Очерк истории западнорусских православных братств. Св. Троицкая Сергиева Лавра. Собственная типография. 1900 год. // Киевская старина. – 1900. – Т. 69. – №5. – Отд. 2. – С. 95–100.

183. В. Др. Міръ Божій // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Рік XI. – Р. 1902, кн. VI, Т. 1. – С. 3.
184. Мировець В. [Дурдуківський В.] Наші театральні новини. Допис з Київа. // Літературно-Науковий Вістник. – Львів. – 1902. – Т. XVIII.
185. Мировець В. [Дурдуківський В.] Уряд і горілчана монополія. // Літературно-Науковий Вістник. – Львів. – 1902. – Т. XIX.
186. В. Литературный Збирникъ // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. – С. 137–138.
187. В. На коляду Руси-Україні оден сніп з гайдамацької ниви // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. – С. 139.
188. В. Некрольоги // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. – С. 147.
189. В. Нові газети // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. – С. 224.
190. В. Приятель // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. – С. 139.
191. В. Украинські писни зь нотами // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. – С. 139–140.
192. В. Inquisitio rediviva // Літературно-науковий вістник. – Річник IV. Том XXI. – Львів, 1903. С. 215–216.
193. Дурдуковский В. Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовних училищах // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – № 9.
194. Мировець В. [Дурдуківський В.] Андриевский А. Об отношении Т. Г. Шевченко к жизни. – Одесса, 1903. // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 4. – Отд. 2. – С. 65–67.
195. Мировець В. [Дурдуківський В.] Ганна Барвинок (О.М.Кулишева). Оповідання з народних уст. – К., 1902. – XXV, 554 с. // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 5. – Отд. 2. – С. 127–130.
196. Мировець В. [Дурдуківський В.] Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Кулиша. Упорядкували: М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Гринченко. – К., 1903. – 278 с. // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – №5. – Отд. 2. – С. 121–127.
197. Мировець В. [Дурдуківський В.] Енохин С. А. На вику, як на довгий ныви. – Елисаветград, 1903. – 31 с. // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 4. – Отд. 2. – С. 63–64.
198. Мировець В. [Дурдуківський В.] Загирня М. Мудрый учитель. Оповідання про Сократа. – СПб., 1903. – 64 с. // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – №10. – Отд. 2. – С. 47–48.
199. Мировець В. [Дурдуківський В.] Исидор Воробкевич: Некролог // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 88–91.

200. Мировець В. [Дурдуківський В.] К предстоящему юбилею Н. В. Лысенко // Киевская старина. – 1903. – Т. 80. – № 3. – Отд. 2. – С. 148–152.
201. Мировець В. [Дурдуківський В.] Карныло Устыянович: Некролог // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 85–88.
202. Мировець В. [Дурдуківський В.] Хто робыть, той и мае. Оповидання про Джемса Гарфильда. За людьмы переказав Б. Гринченко. – СПб. – 71 с. // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 5. – Отд. 2. – С. 134–136.
203. В. Нове виданє німецьких народніх пісень // Літературно-науковий вістник. – Річник VII. Том XXV. – Львів, 1904. – С. 181.
204. В. Музей І. Котляревського // Літературно-науковий вістник. – Річник VII. Том XXV. – Львів, 1904. – С. 181.
205. В. Праці русинів у чужих мовах // Літературно-науковий вістник. – Річник VII. Том XXV. – Львів, 1904. – С. 180–181.
206. В. Робинзонь // Літературно-науковий вістник. – Річник VII. Том XXV. – Львів, 1904. – С. 184.
207. Вол. Д. Доступність освіти в Росії // Літературно-науковий вістник. – Річник VII. Том XXV. – Львів, 1904. – С. 63–64.
208. Д-скій, В. [Дурдуківський В.] К вопросу об улучшении путей сообщения в Киеве в конце XVIII в. и об участии в этом деле духовенства. // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 4. – Отд. 2. – С. 13–15.
209. Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Опыт составления топографического описания Киевского наместничества в конце XVIII в. [З листування П. Рум'янцева з митрополитом Самуїлом] // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 5. – Отд. 2. – С. 57–58.
210. Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795). Т. I (1721–1750) // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 6065.
211. Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Петров Н. И. Значение Киевской духовной академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII в. – К., 1904. – 110 с. // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 6. – Отд. 2. – С. 128–130.
212. Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Сербские выходцы в Новоросии и их духовенство // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – № 3. – Отд. 2. – С. 106107.
213. Мировець В. [Дурдуківський В.] Арсень Б. Український словник. 100 пісень з нотами. – Одеса, 1904 // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 6. – Отд. 2. – С. 132–136.
214. Мировець В. [Дурдуківський В.] Кирилл Неграмотный и Федор Самойленко. Дванадцать чародийныщ. Малороссийская опера-феерия.

- К., 1904 // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 6. – Отд. 2. – С. 130132.
215. Мировець В. [Дурдуківський В.] Павленко-Павлусь Г. Світла зоря. – Харьков, 1903. – 64 с. // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – №4. – Отд. 2. – С. 43–45.
216. В. А. К. Житє, зарібки, організації і т. и. в Пол. Державах // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 259–260.
217. В. Веселка. Календарь // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 261.
218. В. Всеволод Гаршин. З війська // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 259.
219. В. Дві клясіфікації // Літературно-науковий вістник. Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 267.
220. В. Дивачний проект // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 68–69.
221. В. Заходи коло знесення указу з 1876 р. // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 148.
222. В. Із нашої журналістики // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 69.
223. В. Із нашої преси // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 258.
224. В. Культурність галицьких москвофілів // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 267–268.
225. В. Лев Толстой. Схаменіться! // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 258–259.
226. В. Літературні конкурси і нагороди // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 258.
227. В. М. Грушевський. Спирні питання старо-руської етнографії // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 69–70.
228. В. Новий “очаг” москвофільський // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 68.
229. В. Нові праці про Україну // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 204.
230. В. Осип Маковей. Оповідання // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 70.
231. В. Переклади з української мови // Літературно-науковий вістник . – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 149.
232. В. Поезії Григорія Воробкевича // Літературно-науковий вістник . – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 70.

233. В. Справа української інтелігенції в програмі Української Народньої Партії // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 261.
234. В. Справозданє посольське д-ра Євгена Олесницького // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 71.
235. В. Твори Леонида Глибова // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 260.
236. В. Український календарь // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 69.
237. В. Утраквизм в гімназії // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 71.
238. В. Ф. Н. Немоловський. Садовина // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 260–261.
239. В. Цензурні реформи і Українці // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 266.
240. В. Ювелей Д. Л. Мордовця // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 264–265.
241. В. Ucraina в чужих виданнях // Літературно-науковий вістник. – Річник VIII. Том XXIX. – Львів, 1905. – С. 72–74.
242. В. Богдан Лепкий. Кара та інші оповідання // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 189–190.
243. В. Досвітні огни // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. – Львів, 1906. – С. 595–596.
244. В. Др. Іван Франко. Притча про сліпця і хромця // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 189.
245. В. Ілюстрований народний календар // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 193.
246. В. Михайло Драгоманов. Козаки // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 390.
247. В. Олекса Стороженко. Оповідання IV. // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 192–193.
248. В. П. Куліш. Листи з хутора // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 391.
249. В. Твори Григорія Квітки-Основ'яненка // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 193.

250. В. Тисяча й одна ніч // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 392.
251. В. Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське жите // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. – Львів, 1906. – С. 391–392.
252. В. Ruthenische Geschichten // Літературно-науковий вістник. – Річник IX. Том XXIII. – Львів, 1906. – С. 596.
253. Мировець В. [Дурдуківський В.] Життя і твори Віктора Забіли [Додаток: Вірші Віктора Забіли] // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – № 5/6. – Отд. 1. – С. 88–116, 117–177.
254. Мировець В. (В. М.) [рец.]: З потоку життя: Альманах / Упоряд. М. Коцюбинський і М. Чернявський. – Херсон, 1905 // Нова громада. – 1906. – № 5. – С. 149–150.
255. Мировець В. (В. М.) [рец.]: Комарова Г. Починок. // Нова громада. 1906. – № 1. – С. 134.
256. Мировець В. [рец.]: П. М. Як збираються і куди повертаються народні гроші. – СПб: Видавництво “Праця”. – 1906. // Нова громада. – 1906. – №7. – С. 145–146.
257. Мировець В. (В.М.) [рец.]: Чернявський М. Перша ластівка // Нова громада. 1906. – № 1. – С. 138.
258. Мировець В. (В.М.) [рец.]: Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.). – К., 1905. // Нова громада. – 1906. – №9. – С. 139–142.
259. Мировець В. [Дурдуківський В.] Чому нам так сумно згадувати про Шевченка // Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 63–77.
260. В. Мировець. З щоденника вчителя // Світло. – 1911. – С. 31–41.
261. В. Мировець. З щоденника вчителя // Світло. – 1912. – Третій рік видання. – Книжка третя. – С. 44–56.
262. В. Мировець. З щоденника вчителя // Світло. – 1912. – №1. – С. 41–46.
263. В. Мировець. З щоденника вчителя // Світло. – 1912. – Травень. – Книжка дев’ята. – С. 60–67.
264. В. Мировець. З щоденника вчителя // Світло. – 1912. – С. 42–47.
265. Дурдуківський В. Про складання кадрів учителів // Нова Рада. – 1917. – 20 травня, №43.
266. Дурдуківський В. Біжуче життя й школа: з щоденника вчителя // Вільна українська школа. – 1918. – №5-6. – С. 42–47.
267. Дурдуківський В. Крик болю та обурення // Нова Рада. – 1918. – 11 жовтня, № 185.
268. Дурдуківський В. Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам’ять Тараса Шевченка. – К., 1918. – 16 с.; Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С. 145–156.

269. Дурдуковський В. Микола Іванович Петров. – ЗУНТШК. – 1918, т. 17. – С. 5–22.
270. Дурдуківський В. На суд громадянства // Нова Рада. – 1918. – 18 липня, №117.
271. Дурдуківський В. Плач за дітьми // Нова Рада. – 1918. – 20(7) березня, №37; Крути. Січень 1918 року: док.; матеріали, дослідж.; кіносценарій / упоряд. Я. Гаврилук. – К., 2008. – С. 113.
272. Дурдуківський В. [рец.]: Гоголь Микола. Загублена грамота. Переклад Г. Баришпільського. – Баришполе, 1918 // Книгар (Київ). – 1918. – №1213. – С. 713-714.
273. Дурдуківський В. Українознавство в середній школі // Нова Рада. – 1918. – 26 липня, №124.
274. Дурдуківський В. Чи справді скривджені? // Нова Рада. – 1918. – 23 липня, №121.
275. Дурдуківський В. Дитяче шкільне самоврядування. // Збірник “З практики трудової школи”. – К.: “Слово”, 1923. – Ч. 1. – С. 13–32; Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л. Д. Березовська та ін. – К., 2003. – С. 318–330.
276. Дурдуківський В. Наша школа / В. Дурдуківський // Збірник “З практики трудової школи”. – Ч. І: Теорія та методика. – К.: “Слово”, 1923. – 140 с.
277. Дурдуківський В. Про клубну працю в трудовій школі // Збірник “З практики трудової школи”. – К.: “Слово”, 1923. – Ч. І. – С. 33–49.
278. Дурдуківський В. Шевченківська школа – Шевченкові (з досвіду Київської 1-ої трудової школи ім. Т. Шевченка) // Радянська освіта. – 1924. – № 3-4. – С. 37–47; Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л. Д. Березовська та ін. – К., 2003. – С. 311–318.
279. Дурдуківський В. З практики трудової школи / За заг. ред. В. Дурдуківського. – К.: “Слово”, 1924.
280. Д-ський В. Гоголь українською мовою / В. Д-ський // Червоний шлях (Харків). – 1927. – №7-8. – С. 335–346.
281. Дурдуківський В. Жовтень переміг (Українська школа під час денікінщини) / В. Дурдуківський. // Радянська освіта. – 1927. – № 11. – С. 63–69.
282. Дурдуківський В. Проект програми для досвідної роботи у справі вивчення ланкової системи праці в трудовій школі / В. Дурдуківський // Радянська освіта. – 1927. – № 1. – С. 36–42.
283. Д-ський [рец.]: Сиповський Василь. Україна в російському письменстві. Частина І (1801–1850). УАН. Збірник історико-філологічного відділу, №58. – Київ, 1928. // Червоний шлях (Харків). – 1929. – № 1.

284. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка / В. Дурдуківський. // Праці науково-педагогічної комісії при ВУАН. – К., 1929. – С. 1–77.
285. Дурдуківський В. Переднє слово / В. Дурдуківський // Всеукраїнська академія наук. Історико-філологічний відділ. – №97: Праці науково-педагогічної комісії. – Т. 1. – К., 1929. – С. 1.
286. Дурдуківський В. Щоденники (1919, 1921–1923) / В. Дурдуківський // Хроніка–2000, вип. 72. – К., 2007. – С. 368–484.

6. Опубліковане листування В. Ф. Дурдуківського

287. Коцюбинський М. Листи до В. Дурдуківського // Коцюбинський М. М. Твори, т. 7. – Х.–К., 1930.
288. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси / упоряд. і вступ. ст. С. Бронза. – Кіровоград: ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2010. – 576 с.
289. Петров М. Скрижалі пам'яті / ком. та дод. В. Ульяновського. / М. Петров. – К.: Прайм, 2003. – 270 с.
290. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. І. Є. Чикаленко, С. Єфремов. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.

ЛІТЕРАТУРА

7. Монографії, брошури, статті

291. Андрусин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
292. Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М.: Изд-во Международного университета бизнеса и управления (“Братья Карич”), 1996. – 304 с.
293. Беднаржова Т., Янчик Ф. Українські могили в Чехії / Т. Беднаржова, Ф. Янчик. – Прага, 2002. – 50 с.
294. Берто Д., Берто-Вьям И. Семейное владение и семья: трансмисии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям. // Социс. – 1992. – №12. – С. 132–140.
295. Биковець М. [Рец.] “З практики трудової школи” Педагог. зб. за ред. В. Дурдуківського, ч. 1. – К.: Слово, 1923. / М. Биковець. // Червоний шлях. – 1924. – №1-2. – С. 241–242.
296. Білокінь С. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) / С. Білокінь. // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 102–117.

297. Божук Л. “Храм дитини, який горить кущем незгоряєим...” (до 90-р. І української гімназії ім. Т. Шевченка) / Л. Божук. // Українознавство: кал. –щорічн. 2007. – К., 2006. – С. 140–147; літ.
298. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
299. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наук. думка, 1980. – 155 с.
300. Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К.: 2002. – 149 с.
301. Бугаєва О. В. Архівна спадщина Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича: Монографія / О. В. Бугаєва. – К., 2011. – 388 с., іл.
302. Бурій Валерій. Дурдуківський Володимир Федорович / Валерій Бурій. // Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн.: навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 100–108.
303. Варшавчик М. Я. Методи джерелознавства / М. Я. Варшавчик // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – 212 с.
304. Васькович Григорій. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Український Вільний Український Університет. Серія: Габілітації, ч. 2 / Г. Васькович. – К., 1996. – 226 с.
305. Ващенко Г. Український ренесанс ХХ століття / Г. Ващенко. – Торонто, 1953. – 80 с.
306. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 9. Щоденники. Ч. 2 (1920–1921). – К.: Наук. думка, 2012. – 660 с.
307. Виговський М. Боротьба в освітніх установах УСРР у 1920-х роках. “Советизація” номенклатури / М. Виговський. // Пам’ять століть . –2004. – №6. – С. 40–51.
308. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4-х т. Репринтне вид. / І. Власовський. – К.: вид. КП УПЦКП, 1898. – Т. 3. – 392 с.
309. Гермайзе Й. Свято української школи / Й. Гермайзе. // Життя і революція. – 1926. – №1. – С. 68–71.
310. Гирич Ігор. Київська ідея і українська справа / І. Гирич. // Пам’ять століть. – 1998. – №3.
311. Головльова Г. До великої будучини української школи: з історії спілок учителів України / Г. Головльова. // Освіта. – 1993. – 24 вересня.
312. Грабовський Сергій. Міф Столипіна: химерний і небезпечний / С. Грабовський. // Тиждень. – 2011. – 18 вересня.

313. Греченко Г. Родина Гіммельрейх [1923] / Г. Греченко. // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С. 128–129.
314. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX сторіччя / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
315. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. / Я. Грицак. – К.: Критика, 2004. – 343 с.
316. Гриценко А. Документи фонду Генерального Секретарства народної освіти як джерело з історії українського національного культурного відродження (1917 рік) / А. Гриценко. // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С. 65–78.
317. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К., 1994. – 286 с.
318. Грушевський М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М. С. Грушевський. – СПб: Тип. об-ва “Общественная польза”, 1907. – 15 с.
319. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
320. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.
321. Грушевський М. С. Велике діло / М. С. Грушевський. // Україна. – 1929. – №1. – С. 3–9.
322. Гунчак Т. Україна: перша половина XX сторіччя: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
323. 220 лет Минской Духовной Семинарии // Ступени (орган мінських духовних академії і семінарій). – 2005. – №4. – С. 50–52.
324. Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.
325. Даниленко В. Він був “душею школи”. Володимир Дурдуківський / В. Даниленко. // Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова, 2.4 (педагогічні та історичні науки). – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. – С. 179–193.
326. Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції / Василь Даниленко. – К.: Смолоскип, 2011. – 255 с.: іл.
327. Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський і його родина в громадсько-культурному житті України / В. М. Даниленко. // Україна соборна: зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 2004. – С. 108–134; літ.
328. Даниленко В. М. Педагогічна діяльність В. Ф. Дурдуківського (1874–1938) / В. М. Даниленко. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 406–420.

329. Даниленко Віктор. Володимир Дурдуківський – видатний педагог, публіцист, громадський діяч / Віктор Даниленко. // Пам'ять століть. – 2009. – №5/6. – С. 71–88.
330. Даниленко О. В. Дурдуківський В. Ф. / О. В. Даниленко. // Діячі науки і культури України: нариси життя і діяльності. – К., 2007. – С. 150–153.
331. Данилова Л. В. Традиция как специфический способ социального исследования / Л. В. Данилова. // Советская этнография. – 1989. – №3. – С. 48–50.
332. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії / Ярослав Дашкевич. // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали наук.-практичн. конф. (Львів, 89 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 40–47.
333. Демченко Т. Батько Шраг / Т. Демченко. – Чернігів, 2008. – 264 с.
334. Деремнда Я. Від ТЕЗу до СУМу: на підставі матеріалів і зізнань М. Павлушкова на судовому Харківському процесі СВУ – СУМ з 18 і 19 березня 1930 р. / Я. Деремнда. // Авангард. – 1953. – ч. 8–9 (30–31). – С. 29–35; 1953–1954. – ч. 10–11 (32–33). – С. 20–25.
335. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. І. Дорошенко. – К.: “Темпора”, 2002. – 351 с.
336. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923 рр.: У 2-х томах / Д. І. Дорошенко. – Нью-Йорк: “Булава”, 1954. – Т. 1. – 437 с.; Т. 2. – 424 с.
337. Дорошенко Н. Діточі бібліотеки / Н. Дорошенко. // Життя і знання. – 1930. – №4(28), січень. – С. 117–121.
338. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич. // Вільна українська школа. – 1917. – №2. – С. 108–109.
339. Дорошкевич О. З життя вчительських спілок / О. Дорошкевич. // Вільна українська школа. – 1919–1920 шк. р. – № 1–3. – С. 89.
340. Доценко О. Літопис Української революції / О. Доценко. – Київ-Львів, 1923. – Т. II. – Кн. 5. – 1924. – 400 с.
341. Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920 – 1930-ті роки): монографія / І. І. Дробот. – К.: ФАДА ЛТД, 2002. – 343 с.
342. Євселевський Л. І., Фарина С. Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина. – К., 1993. – 128 с.
343. Єфремов С. “Вони не просять...”: Лицарі педагогічної ниви / С. Єфремов. // Рідна школа. – 1994. – №5. – С. 19–21.

344. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Київ, Ляйпціг, 1919. – Т. 2: Від Шевченка по початок 1920-их рр. – 504 с.
345. Єфремов Сергій. Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. / упоряд., передмова та прим. Е. Соловей / Сергій Єфремов. – К.: Наук. думка, 2002. – 760 с.
346. Ермолин А. Педагогіка розвинутого тоталітаризма. Триумф и трагедия А. Макаренка / А. Ермолин. // Народное образование. – 2005. – №2. – С. 152–163.
347. Жежера Віталій. Єфремов любив двоюрідну сестру / Віталій Жежера. // Газета по-українськи. – 2006. – 6 жовтня (№223).
348. Жуков Е. Очерки методологии истории / Е. Жуков. – М.: Наука, 1980.
349. Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Історичний нарис / О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: “Абетка-НОВА”, 2001. – 212 с.
350. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк. // Українська історіографія на зламі століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 24–57.
351. Зворський С. Л. Видавнича діяльність київської “Просвіти” в 1906–1910 роках / С. Л. Зворський. // Вісник книжкової палати. – 1999. – №5. – С. 23–26.
352. З практики трудової школи. Педагогічний збірник за ред. В. Дурдуківського – ч. I: теорія та методика. – К.: “Слово”, 1923. – 140 с. : іл.; ч. II. – 1924.
353. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / Н. М. Зубкова. – К., 2008. – 178 с.
354. Іваниця Гр. В. Ф. Дурдуківський: з нагоди 25-х роковин його діяльності / Гр. Іваниця. // Радянська освіта. – 1926. – №3.
355. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична еліта: “колективний портрет” (кінець XIX – поч. XX ст.). / С. Г. Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.
356. Іваницька С. Г. “Колективний портрет” керівництва Української Демократично-Радикальної партії (1905–1908) / С. Г. Іваницька. // Українська біографістика, 2010. – №7. – С. 279–294.
357. Історія української музики: у 6 т. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 4, 1917–1941. – 615 с.
358. Історія Української РСР: в 10 т. Т. 4. – К.: Наукова думка, 1978. – 532 с.

359. Иванов В. Методология исторической науки / В. Иванов. – М.: Высшая школа, 1985. – 166 с.
360. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
361. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.
362. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.; Едмонтон, 1992. – 176 с.
363. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
364. Кедровський В. Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року / В. Кедровський. – Нью-Йорк: Вид-во “Свобода”, 1966. – 134 с.
365. Климович Н. М. Сергій Єфремов у кінофотодокументах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного / Н. М. Климович. // Архів України. – 2010. – №3-4. – С. 117–124.
366. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
367. Колесник В. Ф., Рафальський О. О. Український рух в Австро-Угорщині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський. – К.: Стилос, 1998. – 36 с.
368. Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кін. ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Ф. Колесник, О. М. Надтока. – К.: Хрещатик, 2002. – 163 с.
369. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2005. – 244 с.
370. Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах і діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К.: Стилос, 1998. – 227 с.
371. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник. // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С. 26–37.
372. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ ст.) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.

373. Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І. І. Колесник. // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи: Матер. наук. конф., Харків, 15-17 листопада 1995 р. – Харків, 1995. – С. 42–47.
374. Колоїз Ж. Національна школа в концепції С. Єфремова / Ж. Колоїз. // Дивослово. – 1994. – №1. – С. 50–51.
375. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні: ХІХ – перша третина ХХ ст. / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – 130 с.
376. Кравців Б. На багрянному коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР / Б. Кравців. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – 63 с.
377. Кравченко А. А. Перша українська гімназія ім. Т. Г. Шевченка / А. А. Кравченко. // Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова. – Вип. 25 (пед. та істор. науки). К., 1999. – С. 67–74.
378. Кравченко А. А. Педагогічна діяльність В. Ф. Дурдуківського А. А. Кравченко. // Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова. – Вип. 38 (пед. та іст. науки). – К., 2001. – С. 185–192; літ.
379. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Перекл. з англ. Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
380. Кривицька О. Українська інтелігенція – головний суб'єкт національної революції / О. Кривицька. // Учитель. – 2000. – №1. – С. 58–61.
381. Крилов І. Освітньо-виховні ідеали СВУ / І. Крилов // Український збірник. – Кн. 5. – Мюнхен, 1956. – С. 99–127.
382. Кузьмін М. Музично-драматична школа М. В. Лисенка / М. Кузьмін. // Українське музикознавство. – К.: Музична Україна, 1984. – Вип. 19. – С. 37–50.
383. Кулінич О. Педагогіка українського фашизму / О. Кулінич. // Комуністична освіта. – 1931. – № 5–6. – С. 30–40.
384. Курас Іван, Левенець Юрій, Шаповал Юрій. Сергій Єфремов і його щоденники / І. Курас, Ю. Левенець, Ю. Шаповал. // Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – С. 5–20.
385. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук. – К.: Кий, 2006. – 662 с.
386. Леві Дж. Про мікроісторію // Нові підходи до історіописання. За ред. Пітера Берка / Джованні Леві. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 119–144.
387. Лисенко О. В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період / О. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1990. – 34 с.
388. Лисенко Олександр. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках / О. Лисенко. // Україна: культурна спадщина,

- національна свідомість, державність. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 516–521.
389. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Пер. з англ. М. Бадік, та ін. / І. Лисяк – Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.; Т. 2. – 573 с.
390. Лисяк-Рудницький І. Із Драгоманівських студій // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 183–191.
391. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Вид.-чит. дім “Альтернативи”, 2003. – 488 с.
392. Лівницька М. На грані двох епох / М. Лівницька. – Нью-Йорк, 1972. – 335 с.
393. Майданський О. Спілка визволення України / О. Майданський. // Український православний вісник [США]. – Квітень 1973. – №22. – С. 814.
394. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в 8 томах. – Т. 2. / А. С. Макаренко. – М.: Педагогика, 1983. – 512 с.
395. Маланчук-Рибак О. Періодизація історії української культури: становлення, методологічні підходи та теоретичні концепції / О. Маланчук-Рибак. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип. 20. – Львів, 2009. – С. 363–378.
396. Марочко В. І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Х. Гьотц. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.
397. Малюта О. “Просвіти” і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. Малюта. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2008. – 840 с.
398. Мельник Е. Українська національна школа в період денікінської навали у вересні-грудні 1919 р. (до історії Товариства шкільної освіти) / Е. Мельник. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. VII. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 187–204.
399. Мельник Е. Діяльність Товариства шкільної освіти щодо матеріальної допомоги національній школі у період денікінщини (вересень-грудень 1919 р.) / Е. Мельник. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам’янець-Подільський, 2002, Т. 2. – С. 122–138.
400. Миколаєнко О. До процесу 45-ти у Харкові / О. Миколаєнко. // Тризуб [Париж]. – 1930. – Ч. 35 (243). – 21 вересня. – С. 7–8.
401. Михалевич М. Зі закулісся процесу СВУ-СУМ / М. Михалевич. // Самостійна Україна. – 1955. – Ч. 4 (83-84). – С. 18–19.
402. Михальчук В. Лист до редакції (До широкого відома громадянства про способи боротьби ДПУ на Україні з українським національним рухом) / В. Михальчук. // Тризуб (Париж). – 1930. – ч. 9(217). – 2 березня. – С. 30–31.

403. Мицик Юрій, протоієрей. Педагог Макаренко, Україна і православна віра / Ю. Мицик. // За віру православну! Вид. 2-е, доп. і перероб. – К., 2004. – С. 50–64.
404. Могильний Л. П. Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України: монографія / Л. П. Могильний. – К.: ТОВ “Пантот”, 2011. – 295 с.
405. Мостова Т. Драматичні стежки української педагогіки: До 130-річчя від дня народження Володимира Дурдуківського / Т. Мостова. // Освіта України. – 2004. – 28 грудня (№101).
406. Мушинка М. Що приховує в собі могила 20b-24-947 на Ольшанському цвинтарі у Празі? / М. Мушинка. // Наше життя (орган Союзу українок Америки. – 2000. – №6. – С. 7–10.
407. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження. 1900–1917 рр. / Г. М. Надтока. – К., 1996. – 110 с.
408. Нарис історії “Просвіти” / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж, 1993.
409. Нариси з історії українського національного руху / За ред. В. Г. Сарбея. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 189 с.
410. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1996. – 304 с.
411. Нариси історії української інтелігенції: перша половина ХХ ст.: У 3-х книгах [За ред. Ю. О. Курносова, С. І. Білоконя та ін.]. – К.: Інститут історії України АН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.; Кн. 2. – 172 с.; Кн. 3. – 153 с.
412. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Інститут історії України НАН України. – У 2-х книгах. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 388 с.
413. Неживий О. Борець за рідну школу: (В. Ф. Дурдуківський – директор першої української гімназії ім. Т. Шевченка) / О. Неживий. // Рідна школа. – 2000. – №2. – С. 10–11.
414. Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії У.Н.Т. в Києві / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань. – К., 2008. – 352 с.
415. Остапенко Н. Досвід видання часопису “Українська вільна школа” (1917–1920 рр.) / Н. Остапенко. // Актуальні проблеми журналістики: Зб. наук. праць. – Ужгород, 2001.
416. Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість / В. Павловський. – Нью-Йорк, 1974. – 222 с.
417. Павлушкова Н. Півстоліття від судового процесу проти СВУ й СУМу / Н. Павлушкова. // Вісник. – 1980. – Ч. 10. – С. 11–13.

418. Палієнко М. “Кієвская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – поч. XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.: іл.
419. Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початку XX ст.) / М. Палієнко. // Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 49–84.
420. Пастушенко Р. Я. “Дніпросоюз” – Центральна спілка споживчої кооперації Наддніпрянської України в 1917–1919 рр. / Р. Я. Пастушенко. // Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996. – С. 151–167.
421. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30 роках) / Ф. Пігідо. – Мюнхен, 1956. – 143 с.
422. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою / В. Плющ. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.
423. Політична історія України ХХ сторіччя: у 6 т. / редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003.
424. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1993. – Т. 2. – 592 с.
425. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід, формування, сучасний стан, уособлення та перспективи розвитку: монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського / В. І. Попик. – К., 2013. – 250 с.
426. Попів О. Шкідництво в педагогіці / О. Попів. // Радянська освіта. – 1930. – №. 5–6. – С. 39–43.
427. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: “АртЕк”, 1998. – 728 с.; іл.; 2-е вид., виправлене. – К., 2001. – 727 с.
428. Постернак С. П. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. П. Постернак. – К.: [Всеукр. кооп. видавн. союз], печ. видавн. т-ва “Друкарь”, 1920. – 128 с.
429. Потапова Л. Українська національна школа у період денікінської окупації / Л. Потапова. // Гуманізація навчально-виховного процесу: наук.-метод. зб. – Слов’янськ, 1997, вип. 2. – С. 160–164.
430. Пристайко В., Шаповал Ю. “Справа Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
431. Приходько А. СВУ на шкільному фронті / А. Приходько. // Шлях освіти. – 1930. – № 5-6. – С. 82–91.
432. Путро О. Про В. Дурдуківського / О. Путро. // Хроніка–2000: Український культурологічний альманах / редкол. Ю. Буряк та ін. – К., 2007. Вип. 72: Україна освітня: історія, персоналії, поступ. – С.

- 359–368.
433. Пушкарёва Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н. Л. Пушкарёва. // Вестник истории. – 1998. – №6. – С. 76–86.
434. П'ядик Ю. В. Юхим Михайлів: Життя і творчість / Ю. В. П'ядик. – К.: Мистецтво, 2004. – 224 с.: іл.
435. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX– поч. XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003. – 338 с.
436. Реєнт О. П. Актуальні проблеми історії України / О. П. Реєнт. // Україна соборна. Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 2004. – С. 6–22.
437. Розвиток педагогічної думки та освіти на Черкащині: монографія / Заг. ред. Н. С. Побірченко. – К., 2003. – 173 с.
438. Розовик Д. Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. / Д. Ф. Розовик. – К.: “Аквілон-Плюс”, 2011. – 544 с.
439. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Монографія / Д. Ф. Розовик. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 311 с.
440. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Рубльов. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – 648 с.
441. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання (1917–1921 рр.) / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. / “Україна крізь віки”. – Т. 10. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.
442. Санівський О. В. Ф. Дурдуківський – видатний український педагог 20х років ХХ століття / О. Санівський. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. Вип. 42, ч. 2 / Уман. держ. пед. ун-т Павла Тичини; (редкол. Побідченко Н. С. (голова ред.), Коберник О. М. та ін.). – Умань: Жовтий О. О., 2012. – С. 285–290.
443. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В. Г. Сарбей. // Український історичний журнал. – 1993. – №7-8. – С. 3–16.
444. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей. // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С. 3–16.
445. Сарбей В.О. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. / “Україна крізь віки”. – Т. 9. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999. – 335 с.
446. Семенко Ю. Наталя Павлушкова / Ю. Семенко. – Мюнхен; Львів: Червона калина, 1999. – 256 с.
447. Сірополко С. Відгомін советської педагогічної преси на процес СВУ / С. Сірополко. // Тризуб [Париж]. – 1930. – Ч. 39(247). – 15 жовтня. – С. 5–9.

448. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.
449. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях / С. Сірополко. // Українська культура. – К., 1993. – С. 72–91.
450. Скоркин К. НКВД РСФСР. 1917–1923 / К. Скоркин. – М., 2008. – 799 с.
451. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 568 с.
452. Соловей Д. Втрата орієнтиру: Українська інтелігенція у визвольних змаганнях / Д. Соловей. – К.: Час, 1998. – 66 с.
453. Соловей Д. Про нові матеріали до історії СВУ / Д. Соловей. // Вільна Україна. – 1954. – Зб. Ч. 3. – С. 60–64.
454. Старовойтенко І. Євген Чикаленко – людина на тлі епохи / І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.
455. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – К., 2006, ч. 13: У двох част., Ч. 1. – С. 6–27.
456. Стебницький П. Я. Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918 // П. Я. Стебницький. Вибрані твори / Упорядкування і вступна стаття Інни Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 415–558.
457. 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. Збірник. Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1993. – 642 с.
458. Сухомлинська О. Володимир Федорович Дурдуківський: (До 130-річчя від дня народження) / О. Сухомлинська. // Шлях освіти. – 2004 – № 4. – С. 32–37.
459. Сухомлинська О. В. Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка – утілення мрій української інтелігенції / О. В. Сухомлинська // Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття): навч. – метод. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ: Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – С. 157–188.
460. Сухомлинська О. В. Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) / О. В. Сухомлинська. // Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник для студентів. У 2-х кн. – К.: Либідь, 2005. Кн. 2: XX ст. – С. 109–117.
461. Тараненко В. Шкільна практика українського фашизму (Про роботу СВУ в першій трудовій школі ім. Шевченка в Києві) / В. Тараненко. // Комуністична освіта. – 1932. – № 4-5. – С. 92–108.

462. Телячий Ю. В. Іван Стешенко: трагедія українського інтелігента / Ю. О. Телячий. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 70–74.
463. Теодорович Іван. Архієпископ У. А. П. Ц. в Америці й Канаді. Благодійність ієрархії У. А. П. Ц. (Української Автокефальної Православної Церкви) / Упоряд. І. М. Преловська. – К.: Вид-во “Архангельський глас”, 2009. – 200 с.
464. Турченко Федір, Ігнатуша Олександр. Українська автокефальна / Ф. Турченко, О. Ігнатуша. // Вітчизна. – 1989. – №12. – С. 166–175.
465. Удод О. А. Україна: філософія історії / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.
466. “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. – К., 1999. – Ч. 1. – 203 с.; Ч. 2. – 488 с.; Ч. 3. – 277 с.
467. Українська культура ХХ – початку ХХІ століть // Історія української культури. В п’яти томах. – Т. 5, кн. 4: Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. – К.: Наукова думка, 2013. – 943 с.
468. Феденко П. Український рух у 20 столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
469. Філоненко С. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917–1920 рр. / С. Філоненко // Відродження. – 1993. – №2. – С. 9–12.
470. Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні / Гр. Холодний. // Вісник Українського інституту наукової мови. – К., 1928, вип. 1. – С. 9–20.
471. Хорунжий Ю. Педагог Володимир Дурдуківський і його школа // Хорунжий Ю. Мужі чину: історичні парсуни / Ю. Хорунжий. – К., 2005. – С. 232–250.
472. Хорунжий Ю. Повернення із забуття / Ю. Хорунжий. // Зона. – 1993. – №11. – С. 103.
473. Хорунжий Ю. Шляхетні українки / Ю. Хорунжий. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 208 с.; іл.
474. Хорунжий Ю. М. Звинувачений у “справі СБУ”. Про трагічний шлях педагога Володимира Дурдуківського / Ю. М. Хорунжий. // Урядовий кур’єр. – 2004. – 19 червня.
475. Хорунжий Юрій. Великий родовід / Ю. Хорунжий. // Дзеркало тижня. – 2001. – № 3.
476. Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті (Підручникова продукція СБУ) / С. Чавдаров. // Комуністична освіта. – 1931. – № 5-6. – С. 40–48, № 7–8. – С. 38–56.

477. Черкасенко С. Всеукраїнська спілка учителів в 1900 р. / С. Черкасенко. // Вільна українська школа. – 1917. – №1. – С. 10–19.
478. Чишко В. С. Біографічна традиція в історії і сучасності України. / В.С. Чишко. – К.: МП “БМТ”, 1996. – 239 с.
479. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Монографія / Т. Д. Чубіна. – Черкаси: Черкаський ЦНШЕІ, 2008. – 512 с.
480. Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”: погляд із відстані 75 років / Ю. Шаповал. // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 132–143.
481. Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения / Р. Шартье. // Одиссей: Человек в истории. – М., 1995. – С. 192–205.
482. Швидкий Василь. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / Василь Швидкий. – К.: Інститут історії України НАН України. 2002. – 366 с.
483. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. / Юрій Шевельов. – Сучасність, 1987. – 294 с.
484. Шевчук Валерій. Кілька думок та рефлексій після прочитання спогадів Валеріяна Ревуцького. / В. Шевчук. // Ревуцький Валеріян. По обрїю життя. Спогади. – К.: Час, 1989. – 343 с.
485. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії к. XVIII – початок XX ст. / Р. Шпорлюк. // Наука і культура. Вип. 25. – К., 1991. – С. 159–167.
486. Шульга І. Передмова // Ролле А. И. Фатальна красуня / І. Шульга . – Вінниця: Облуправління по пресі, 1990. – 433 с.
487. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924–1930. / О. В. Юркова. – К., 1999. – 432 с.
488. Яковлів А. Харківський процес “Спілки визволення України” // А. Яковлів. // Тризуб (Париж). – 1930., ч. 29–30 (237-238). – 3 серпня. – С. 14–21, ч. 34 (242) – 14 вересня. – С. 2–7.
489. Яцкевич І. Світлий промінь буття народного: З історії товариства “Просвіта” на Україні / І. Яцкевич. // Україна. – 1989. – №38. – С. 14–16.
490. Antoine Prost, Arias Phillippe, Vincent Gerard, Duby Georges. A history of private life: Riddles of identity in modern times. Vol. 5 / Antoine Prost, Phillippe Arias, Gerard Vincent, Georges Duby // Harvard University Press, 1991. – 630 pp.
491. Evans Richard J. Politics and the Family: Social Democracy and the Working-Class Family in Theory and Practice before 1914 / Richard J. Evans and W. Robert Lee (eds.) // The German Family: Essays on the Social History of The Family in Nineteenth and Twentieth-Century

- Germany. – London: Barnes & Noble Books, 1981. – 302 pp.
492. Lasch Christopher. Heaven in a Heartless World: The Family Besieged / Christopher Lasch // Norton & Company, 1995. – 230 pp.
493. Lynch Katherine A. The Family and the History of Public Life / Katherine A. Lynch // Journal of Interdisciplinary History. – 1994. – №4 (Spring, 1994). – 665–684 pp.
494. Shorter Edward. The Making of the Modern Family / Edward Shorter. – New York, 1977. – 369 pp.

8. Довідкові видання.

495. Абраменко Л. М. Киев: жертвы репрессий. – Т. 2 / Л. М. Абраменко. – К., 1999. – 352 с.
496. Ваврисевич М. Порадничок учителя / М. Ваврисевич. – Берлін, 1924. – 122 с.
497. Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1914 год. – К., 1914. – 882 с.
498. Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2004. – 518 с.
499. Енциклопедія українознавства. В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. – 4016 с.
500. За веру Христову: Духовенство, монашествующие и миряне Русской Православной Церкви, репрессированные в Северном крае (1918–1951). Биографический справочник / Сост. С. В. Суворова. – Архангельск, 2006. – 686 с.
501. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. А–Л. – К., 1999.
502. Митці України. – К.: Мистецтво, 1992. – 336 с.
503. Проценко Л. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник / Л. Проценко. – К., 1998. – 192 с.
504. Українська журналістика в іменах. – Вип. 9. – Львів, 2002.
505. Українська загальна енциклопедія. – [Коломия, 1930]. – Вип. 10. – С. 1170.
506. Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – 536 с.
507. Українська мала енциклопедія. У 8 томах. – Буенос Айрес: Дзвін. – 1957. – 1967 с.
508. Українська музична енциклопедія. – Т. 1. – К., 2006. – 485 с.
509. Ukraine: a concise Encyclopedia. In 2 volumes. – Toronto: University of Toronto Press, 1963.

9. Дисертації та автореферати дисертацій.

510. Барабаш Н. Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – поч. ХХ століття: нові методологічні підходи: автореф. дис. канд. іст. наук / Н. Барабаш. – Дніпропетровськ, 2004. – 21 с.
511. Березовська Т. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. канд. іст. наук / Т. Березовська. – Одеса, 2003. – 18 с.
512. Голубчик Г. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: “Нова сімейна історія”: автореф. дис. канд. іст. наук / Г. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.
513. Дзюба Г. Концертно-хорове життя України у 20-х – початку 30-х років ХХ сторіччя: автореф. дис. канд. мист. / Г. Дзюба. / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 1994. – 20 с.
514. Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук / О. М. Донік. – Київ, 2001. – 18 с.
515. Зворський С. Л. Видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства “Просвіта” (1906–1910): автореф. дис. канд. іст. наук / С. А. Зворський. – К., 2000. – 18 с.
516. Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921): автореф. дис. канд. іст. наук / С. В. Сохань. – К., 2003.
517. Хоню В. Діяльність видавництва “Вік” (1894–1919). Становлення видавничої галузі в Україні: автореф. дис. канд. філол. наук / В. Хоню. – К., 2007. – 19 с.
518. Целуйко О. Рід Даниловичів у кінці 15 – поч. 18 ст.: історико-генеалогічне дослідження: автореф. дис. канд. іст. наук / О. Целуйко. – Львів, 2003. – 18 с.
519. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: автореф. дис. канд. іст. наук / Т. Д. Чубіна. – Донецьк, 2008. – 36 с.

10. Електронні ресурси.

520. Антоненко-Давидович Б. Спогади про СВУ / Б. Антоненко-Давидович [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.litjarmarok.in.ua>
521. Церковные кражи на Белоцерковщине в ХІХ в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photobc.ucoz.ru/publ/cerkvi_goroda/cerkovnye_krazhi_na_bilocerkovshhine_xix_v/2-1-0-39
522. Сегодня. Террор в Киеве. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://verbum.trediakovsky.ru/golod7.html>

ДОДАТКИ

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Альшванг Арнольд Олександрович (1898–1960) – музикознавець, піаніст, педагог, доктор мистецтвознавства. Народився в Києві. На початку 1920-х рр. працював учителем музики і співу у Першій українській гімназії – трудовій школі імені Т. Шевченка. З 1923 р. – професор і декан музично-наукового факультету Київської консерваторії. З 1930 р. – у Москві. Працював у московській консерваторії. Наукові праці присвячені проблемам західноєвропейської, російської і радянської музики, музичним стилям, естетиці і виконавству. Автор ряду музичних творів: симфонії, симфонічної поезії на українську народну тему, хорів, романсів та театральної музики.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археограф, етнограф, нумізмат, громадсько-політичний діяч. Створив київську школу істориків. Професор, декан історико-філологічного факультету Київського університету. Один з ініціаторів заснування першого в Україні історичного журналу “Киевская старина” (1882 р.).

В. Дурдуківський був знайомий з В. Антоновичем, слухав його лекції. Вважав, що той “своїм великим науковим авторитетом, своїм глибоким, переконаним словом, безперечно, зміцнив мої українські симпатії, надав їм глибини і свідомості”. Володимир Федорович плідно співпрацював у “Киевской старине”.

Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – український літературознавець, громадський і освітній діяч, президент Української вільної академії наук у Канаді, дійсний член НТШ. Народився у с. Литвинівка Жашківського р-ну Черкаської обл. у сім’ї дрібного шляхтича. Освіту отримав у Київському університеті св. Володимира (1907–1913), який закінчив із золотою медаллю. З 1909 р. працював над вивченням української та російської літератур під керівництвом академіка В. Перетца. Він належав до вчених, які стали на бік національної революції 1917 р., а після її поразки мусили емігрувати і працювати для Батьківщини за її межами.

Наукова спадщина Л. Білецького – це твори Т. Шевченка в оригінальному опрацюванні. У Канаді вчений зміг здійснити заповітну мрію – видати чотиритомне видання “Кобзаря” (1952–1954) за своїми планом, редакцією та з науковими коментарями. Виховав не одне покоління літераторів. До еміграції деякий час викладав українську мову і літературу у Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Бобир Діодор Миколайович (1907–1980) – письменник і перекладач. Народився в м. Архангельську Російської Федерації. У 1920-ті рр. навчався в Першій українській гімназії – трудовій школі імені Т. Шевченка. Серед учнів носив прізвисько “Дирка”. У 1925–1929 рр. навчався в Київському інституті народної освіти.

У 1929 р. був заарештований у справі “Спілки української молоді”. Одержав три роки заслання в Саратов. Після повернення із заслання займався творчою працею. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Грибоєдова, В. Вересаєва, Л. Толстого, А. Чехова, Г. Гейне. За переклад збірки “Сонети” (1979 р.) Расула Гамзатова отримав літературну премію імені М. Т. Рильського. Автор віршів, статей та рецензій. Написав новий текст лібрето опер “Катерина”, “На русалчин великдень”. У 1983 р. опублікована його праця “Люблю і вірю”. (Доценко Л. В оправі щирих почуттів // Літературна Україна. – 1985. – 22 серпня; УЛЕ. – К., 1998. – Т. 1. – С. 199).

Борецький Микола (1879–1935) – митрополит Київський і всієї України УАПЦ. В’язень радянських таборів.

Народився в родині священика. Закінчив Уманську духовну школу і Київську духовну семінарію (1901 р.), короткотермінові педагогічні курси в Харкові (1902 р.). Працював учителем у школах на Київщині. В 1904 р. висвячений і до 1914 р. служив парафіяльним священиком на Поділлі (с. Коханівка, с. Мала Жмеринка, м. Жмеринка, м. Гайсин). Працював одночасно законовчителем у гімназіях Жмеринки і Гайсина, згодом – в учительському інституті у Вінниці, учительській семінарії в Черкасах. Восени 1914 р. пішов добровольцем на фронт, в. о. благочинного 65-ї піхотної дивізії. З 1917 р. – настоятель собору в Гайсині. У 1921 р. приєднався до Української автокефальної православної церкви. На I Всеукраїнському православному церковному Соборі УАПЦ 1430.10.1921 р. був обраний серед інших кандидатів на висвячення в єпископи. У лютому 1922 р. висвячений в єпископа Гайсинського УАПЦ. У 1922–1927 рр. – єпископ УАПЦ Гайсинської округи, настоятель Миколаївського храму в Гайсині. На II Всеукраїнському православному церковному соборі УАПЦ 17-30.10.1927 р. обраний і 24 жовтня у Софійському соборі поставлений митрополитом Київським і всієї України УАПЦ. На цій посаді перебував до 1930 р. У січні 1930 р. на I Надзвичайному церковному Соборі УАПЦ, який було влаштовано на замовлення ДПУ, змушений був підписати “акт самоліквідації” УАПЦ, після чого цю церкву було формально ліквідовано, а сам митрополит став парафіяльним священиком.

Заарештований у 1930 р., утримувався в Київській і Харківській тюрмах, згодом перевезений у в’язницю в м. Ярославль (РФ), де тортурами доведений до божевілля. У 1933 р. засланий на Соловки.

Помер у психіатричній в'язниці в м. Ленінград (тепер Санкт-Петербург, РФ), куди був переведений у 1935 р.

Бородай Михайло Матвійович (1853–1929) – театральний діяч, антрепренер, організатор акторських товариств. Походив із селянської родини з Полтавської губернії. З 17 років працював у Харківському театрі, очолював театральні групи в Харкові (1887, 1891–1893, 1907), у Саратові (1894, 1897–1899), Казані (1895–1900), Нижньому Новгороді (1896), Одесі (1902), Катеринославі (сезон 1907–1908), Іркутську (1910, 1911–1914), в радянський час працював в театрі Іркутська, у Троїцькому народному будинку Київського товариства грамотності (тепер Київський національний академічний театр оперети). Там же з 1902 р. до 1906 р. працювала редакція “Киевской старины”. З 1.09.1902 р. до 1907 р. у будинку працювала оперна трупа М. Бородая. Співпрацював із Сергієм Дурдуківським.

Брук Соломон Соломонович – капітан ГБ. Син орендаря (городника). Член РКП(б) з січня 1920 р. Освіта нижча (початкова). До 1917 р. – прикажчик. У ЧК з 5 липня 1920 р. Брав участь у справі “СВУ” і, зокрема, у справі В. Дурдуківського. За свідченням мовознавця Григорія Голоскевича, що проходив у процесі “СВУ”, казав: “Ех, слід би всю Україну перестріляти, та на жаль, – не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо!”

Б. Матушевський почав давати необхідні зізнання “після того, як з ним “попрацював” слідчий С. С. Брук”. Повторював на допитах Б.

Матушевському: “Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо”. За рішенням ПБ ЦК КП(б)У від 28 квітня 1930 р. за розкриття справи “СВУ” був нагороджений орденом Червоного Прапора.

У 1938 р. був розстріляний. 16 квітня 1957 р. Головна воєнна прокуратура ухвалила відмовити в його реабілітації, оскільки “Брук в період роботи в органах НКВД порушував соціалістическую законность и занимался фальсификацией следственных дел, применял запрещенные методы ведения следствия”.

Бурггардт Освальд (Юрій Клен) (1891–1947) – народився на Поділлі, у Сербинівці неподалік Старокостянтинова в родині німецького купця. Виховували його в атмосфері шанування рідної мови та звичаїв і водночас – любові до України, що стала для родини другою батьківщиною.

Деякий час викладав латинську мову в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Вовчанівський Володимир Святославович (1893–1942) – за фахом ботанік, фізіолог. Член-співробітник ботанічної секції природничого відділу Інституту української наукової мови ВУАН (1925–1930). На початку 1930х рр. – співробітник словникового відділу Інституту мовознавства ВУАН

Викладав хімію в Першій українській гімназії імені Т.Шевченка. Подальша доля невідома (за деякими даними покінчив життя самогубством).

Гермайзе Йосип Юрійович (1892–1958) – історик, археограф, педагог, громадсько-політичний діяч. В'язень радянських таборів. Народився в сім'ї фотографа. У 1910 р. закінчив Третю Київську гімназію, а в 1916 р. – Київський університет.

Після революції в 1920-ті рр. деякий час викладав історію і суспільствознавство у Першій українській гімназії – трудовій школі ім. Т. Шевченка. Високо оцінював працю В. Дурдуківського і очолюваної ним школи.

Гіммельрайх Костянтин Павлович (1912–1991) – український учений-гідробіолог, з 1942 р. – учасник підпілля ОУН, полковник УПА, поет і прозаїк, член спілки українських письменників “Слово”. Народився 22 грудня 1912 р. у м. Івангород на Чернігівщині, походив з роду німецьких колоністів; 1923 р. переїхав до Києва, де закінчив у 1927 р. школу В. Дурдуківського. Помер 4 вересня 1991 р., в м. Мельбурн, Австралія

Голоскевич Григорій Костянтинович (1884–1934) – філолог, історик. Народився на Поділлі в родині священника. Закінчив духовну академію, історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Член Української Центральної Ради. Працював керівником комісії історико-філологічного відділу УАН для складання словника живої української мови, правописно-термінологічної комісії. Співпрацював у цій сфері з В. Дурдуківським. Автор “Правописного словника”, забороненого радянською владою. Заарештований у справі СВУ. Покінчив життя самогубством у м. Тобольськ.

Гочаров С. (?–?) – учитель Першої української гімназії – трудової школи імені Т. Шевченка. Викладав латинську мову.

Гребенецький Олександр Зіновійович (1874–1937) – педагог. Народився в с. Фурси Білоцерківського повіту Київської губернії в родині священика. Українець, мав вищу освіту. До арешту – 4 липня 1929 р. – працював учителем і помічником завідувача Першої української трудової школи імені Т. Шевченка. Мешкав у Києві.

Засуджений до п'яти років позбавлення волі. 7 грудня 1937 р. трійкою УНКВС Марійської АРСР засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 грудня 1937 р. Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок у справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

Грінченко Анастасія Борисівна (1884–1909) – революційна, громадська та політична діячка, письменниця. Дочка Б. Грінченка. Народилася в с. Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії. Гімназійну освіту розпочала 1895 р. у Чернігові, а закінчила 1902 р. у Києві, де брала активну участь у діяльності підпільної громади гімназистів, якою керувала Революційна українська партія. Член РУП з 1903 р. Цього ж року вступила до Інституту св. Ольги (Львів). У Львові відвідувала студії професорів М. Грушевського, О. Колесси й К. Студинського.

1905 р. повернулася до Києва й цілком присвятила себе роботі в РУП – вела пропагандистську роботу серед київських прикажчиків, робітників іконостасного цеху, брала активну участь у робітничих масовках і так званих біржах. Одна з активних організаторів підготовки 2-го з'їзду РУП, але 28 грудня 1905 р. була заарештована й кілька місяців перебувала в Лук'янівській в'язниці. Вийшовши з в'язниці з підірваним здоров'ям, перейшла до РСДРП, працювала пропагандистом у містах Гадяч, Конотоп і Київ, займалася коректорською роботою, перекладами. Увесь час перебувала під наглядом поліції, яка постійно робила в її квартирах обшуки. Авторка ліричних віршів, байок, оповідань, публіцистичних статей, науково-публіцистичної статті “Ідея федералізму у декабристів” (1907 р.).

Перекладала українською мовою твори М. Твена, Т. Ібсена, А. Франса та ін.

Підтримувала творчі ділові стосунки з В. Дурдуківським, який їй симпатизував. Вони вели жваве листування. Померла від серцевої хвороби.

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – письменник, літературознавець, лексикограф, педагог, громадський діяч.

Народився у дрібній поміщицькій сім'ї. Навчався в училищі в м. Харкові. У 1879 р. був виключений з відти і ув'язнений за поширення нелегальної літератури. У 1881 р. служив у Харківській казенній палаті; того ж року склав іспит на народного вчителя. Учителював. З 1894 р. працював на різних посадах у Чернігівському земстві. Заснував “Видавництво Б.Д. Грінченка” для видання популярної наукової і художньої літератури українською мовою (існувало до 1909 р.). У 1902 р. переїхав до Києва;

редагував газету “Громадська думка”, журнал “Нова громада”. Був одним із засновників Української радикальної партії (1904 р.), головою Всеукраїнської учительської спілки (1905–1907), товариства “Просвіта” (1906–1909), членом Українського наукового товариства в м. Києві. У кінці життя виїхав на лікування до Італії, де і помер. Похований у м. Києві.

Автор багатьох творів, віршів і оповідань. Підготував до видання “Словарь української мови” (т. 1-4, 1907–1909) – один з наймасштабніших словників української лексики (понад 68 тис. слів). Опублікував етнографічні дослідження і збірки українського фольклору, популярні брошури, життєписи українських письменників тощо.

Родини Дурдуківських і Грінченків єдали спільні суспільні ідеали, прагнення творити нову Україну, конституювати українську культуру, мову та школу. Родини проживали деякий час поряд, дружили, згодом – листувалися. В. Дурдуківський жив і працював під великим впливом Бориса Грінченка. Остання наукова праця В. Дурдуківського “Педагогічна діяльність Б. Грінченка” опублікована у збірнику праць науково-педагогічної Комісії ВУАН.

Грінченко-Загірня Марія Миколаївна (1863–1928) – українська письменниця, перекладач і педагог, з російської купецької родини м. Мерефа . Дружина Б. Д. Грінченка.

Після 1905 р. активно співробітничала з газетами “Громадська думка” (1906), “Рада” (1906–1914), виконувала обов’язки секретаря в журналі “Нова громада” (1906), брала участь у роботі товариства “Просвіта”, у 1920-ті рр. – комісії “Словника української живої мови” ВУАН. Фактично в усіх цих структурах працював і В. Дурдуківський, з яким у М. Грінченко склались теплі, дружні стосунки, як і з усією родиною Дурдуківських. Про це свідчить листування між ними, яке зберігається в Інституті літератури імені Т. Шевченка НАН України.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – історик, організатор української науки, публіцист, літературознавець, письменник, громадський і державний діяч. Після закінчення в 1890 р. Київського університету св. Володимира працював у Києві і Львові. У березні 1917 р. обраний головою Української Центральної Ради. 1919 р. емігрував, а в 1927 р. повернувся в Україну. З 1923 р. – дійсний член ВУАН, з 1929 р. – академік АН СРСР. Звинувачений ДПУ в керівництві Українським національним центром. У 1930–1934 рр. працював у Москві. 1934 р. помер у Кисловодську за до кінця не з’ясованих обставин.

В. Дурдуківський був знайомий з М. Грушевським, зустрічався з ним у О. Кониського та В. Антоновича, публікував свої праці у редактованих М. Грушевським виданнях.

Дога Василь Михайлович (?–?) – педагог, професор Київського ІНО, науковий співробітник ВУАН. У 1920-ті рр. керував Київськими педагогічними курсами імені Б. Грінченка, викладав у Першій трудовій школі імені Т. Шевченка. Разом з В. Дурдуківським співробітничав у педагогічній комісії ВУАН та Науково-педагогічному товаристві. Заарештований і засуджений у справі СБУ.

Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – філолог, історик, етнограф, літературознавець, політичний і громадський діяч.

Народився в сім'ї священика. У 1900 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (учень В. Антоновича). Під час революції 1905–1907 рр. – член “Товариства українських поступовців” (ТУП), проводив агітаційну роботу серед селян. Разом із В. Дурдуківським брав участь у створенні видавництва “Вік”, співробітничав у редакціях різних видань: журналів “Киевская старина” (фактично – секретар редакції), “Літературно-науковий вістник”, “Нова громада”, газети “Діло” та “Записок Наукового товариства імені Т.

Шевченка”, де друкував власні розвідки й статті. У 1907 р. засуджений (як активний учасник революції 1905 р.) до заслання (Вологодська губ.), проте ще перед винесенням вироку виїхав на лікування за кордон спочатку до м. Закопане (Австро-Угорщина, тепер Республіка Польща), пізніше – до м. Аркашон (Франція), де й помер. Похований на батьківщині, у с. Колодисте.

В. Дурдуківський тісно співробітничав з В. Доманицьким у видавництві “Вік”, “Киевской старине”, “Новій громаді” та ін. Листувався з Василем Миколайовичем, коли той був змушений виїхати за кордон.

Дорошкевич Олександр Костянтинівич (1889–1946) – український літературознавець і літературний критик, педагог, очільник відділу середньої школи департаменту вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти в 1918 р., професор Київського ІНО в 1920-х рр., співробітник ВУАН, з 1927 р. – керівник київської філії Інституту Т. Шевченка, учень і співробітник академіка С. Єфремова.

Співпрацював з В. Дурдуківським в Українському товаристві шкільної освіти, Всеукраїнській учительській спілці.

Дудар Домінікія Данилівна (?–?) – викладач української мови в школі В. Дурдуківського. Мала великий авторитет і любов поміж учнів школи.

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч, академік УАН, віце-президент ВУАН. У 1917 р. – заступник голови Української Центральної Ради. 1929 р. заарештований у справі СВУ, помер у таборі. Член родини Дурдуківських – чоловік Онисії Дурдуківської. Знайомство С. Єфремова з В. Дурдуківським відбулося під час навчання в Київській духовній семінарії. С. Єфремов мав найбільший вплив на В. Дурдуківського, вони стали родичами (старший брат В. Дурдуківського одружився на старшій сестрі С. Єфремова.). Володимир Дурдуківський вважав Сергія Олександровича “найкращим, найближчим, найдорожчим приятелем”. Близько 40 років вони прожили в одному домі. У громадсько-культурній праці В. Дурдуківський завжди був поряд з С. Єфремовим.

Жекуліна Аделаїда Володимирівна (1866–1950) – київський педагог, громадський діяч. Засновниця Київських вищих жіночих курсів, вечірніх Вищих жіночих курсів Аделаїди Жекуліної та Київської жіночої гімназії, в приміщенні якої певний час працювала Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка під керівництвом В. Дурдуківського.

Житецький Павло Гнатович (1837–1911) – філолог, мовознавець, літературознавець, педагог, громадський і освітній діяч, доктор російської словесності, член-кореспондент Петербурзької академії наук, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця та Наукового товариства імені Т. Шевченка. Народився в сім’ї священика. Навчався в Київській духовній академії (1857–1860) та на історико-філологічному факультеті Київського університету (1860–1864).

Активний учасник українського національно-культурного руху. Один із фундаторів Старої київської громади (1861 р.). Брав участь у фольклорно-етнографічних експедиціях, в організації недільних шкіл. Виступав за викладання навчальних предметів українською мовою, наголошуючи на важливому значенні рідної мови для розвитку нації. Житецький – перший історик української літературної мови.

Учений зробив значний внесок у розробку принципів і критеріїв українського правопису. Брав участь у підготовці до друку “Словаря української мови” Б. Грінченка (1907–1909). В. Дурдуківський співпрацював з П. Житецьким, допомагав йому в науковій праці.

Заліський Андрій Петрович (1885–?) – педагог. Народився у м. Городище Київської губернії в родині священика. Мав середню освіту. До свого арешту 6 березня 1928 р. працював викладачем Першої київської

трудової школи імені Т. Шевченка. Засуджений до 5 років позбавлення волі з ураженням у правах строком на два роки. Подальша доля невідома. Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок у справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

Іваниця Григорій Микитович (1892–1938) – учений, педагог. Народився в м. Шостка Чернігівської губернії. Мав вищу освіту. До арешту 18 серпня 1929 р. був професором Київського інституту народної освіти, науковим співробітником ВУАН. Тісно співпрацював з В. Дурдуківським у школі та у ВУАН. У 1930 р. засуджений у справі “СВУ” до десяти років позбавлення волі. Помер 24 серпня 1938 р. у південно-східному таборі Магаданської області. Реабілітований у 1989 р.

Козицький Пилип Омелянович (1893–1960) – український композитор і громадський діяч, педагог, музикознавець, професор, завідувач кафедри, заслужений діяч мистецтв УРСР, голова правління Спілки композиторів УРСР (1952–1956). Народився в с. Летичівка (нині Черкаської області) в сім’ї священика. Освіту здобув у Духовній академії (1917 р.) та консерваторії (1920 р.) у Києві по класу композиції у Б. Яворського і гармонії та інструментування – у Р. Глієра. У 1918–1924 рр. – викладач курсу історії української музики в Київському музично-драматичному інституті імені М. Лисенка. Один з організаторів і керівників (1921–1928) Всеукраїнського музичного товариства імені М. Лисенка. Одночасно певний період викладав музику і спів у Першій українській гімназії імені Т. Шевченка, організовував роботу шкільного хору та масові заходи.

Кониський Олександр Якович (1836–1900) – український письменник, педагог, громадський діяч, людина виняткової енергії й працездатності, багатогранного обдаровання, творчість якої одухотворена гарячою любов’ю до рідного краю і народу. Упродовж своєї сорокарічної інтенсивної літературної, наукової та громадської праці він сповідував ідею національного відродження. Невтомна діяльність Кониського на терені культури й освіти вражала не лише його прихильників, а й непримиренних опонентів.

У родині Дурдуківських та серед ідейної молоді користувався великим авторитетом, був лідером, керівником гуртка української молоді. Справив великий вплив на формування світогляду В. Дурдуківського.

Кравчук Михайло Пилипович (1892–1942) – учений-математик, академік ВУАН (1929). Випускник Київського університету св. Володимира,

член НТШ (1926), математичних товариств Франції та Італії. Учитель конструкторів реактивної техніки – академіків А. Люльки, С. Корольова, В. Челомея, один із розробників електронно-обчислювальних машин. У 1920-х рр. викладав математику в школі В. Дурдуківського. Репресований, загинув на Колимі.

Лазаревська Катерина Олександрівна (1879–1939) – археограф, палеограф. Молодша дочка О. Лазаревського від його другого шлюбу з Ганною Миколаївною Шрамченко. Сестра Б. Лазаревського та Г.

Лазаревського. Одержала домашню освіту. Закінчила Київську жіночу приватну гімназію А. Бейтель (1898 р.). Навчалась у 1901–1904 рр. у Київському художньому училищі. У свого батька пройшла добру школу роботи з давніми документами. З часом стала фахівцем у галузі палеографії XVII–XVIII ст. Авторка низки джерельних праць з історії цехів та шевченкознавства. Від 1919 р. працювала в Постійній комісії ВУАН для складання історично-географічного словника української землі, Комісії ВУАН Лівобережжя та Слобожанщини.

Деякий час викладала латинську мову у Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921) – композитор, хоровий диригент, педагог, музично-просвітницький діяч. Народився в сім'ї священика. Загальну освіту здобув спочатку в духовній школі, а потім у духовній семінарії в Кам'янці-Подільському. У 1917 р. переїхав до Києва, був організатором Першої української державної капели, з 1919 р. викладав у Музично-драматичному інституті імені М. Лисенка. Тоді ж був обраний до складу Всеукраїнської православної церковної ради, керував її хором.

Співпрацював з Володимиром та Сергієм Дурдуківськими.

Леся Українка (справж. – Косач-Квітка Лариса Петрівна, 1871–1913) – поетеса, прозаїк, драматург. Дочка Олени Пчілки, дружина К. В. Квітки. Народилася в м. Новоград-Волинському в дрібній дворянській родині. Дитячі роки провела в містах Новоград-Волинському та Луцьку, с. Колодяжному Ковельського повіту Волинської губернії. Одержала домашню освіту. З другої половини 1880-х рр. постійно жила в Києві; входила до складу літературного гуртка “Плеяда”, підтримувала зв'язки з “Братством тарасівців”.

Співпрацювала з Дурдуківськими у київській “Просвіті”. Брала участь у літературно-мистецьких салонах, організованих Онисією Дурдуківською та Любов'ю Яновською.

Лещенко Андрій Іванович (?–1921) – український політичний діяч, депутат Трудового конгресу України. Один із співзасновників Українського товариства шкільної освіти в 1917 р.

13 листопада 1917 р. А. І. Лещенка призначено Комісаром Генерального Секретарства зі справ освіти в Київській губернії (наказ Генерального Секретаря зі справ народної освіти в Україні за № 255/2248). Після повернення 1 березня 1918 р. до влади Української Центральної Ради А. І. Лещенка призначено на посаду Директора Департаменту нижчої освіти Міністерства народної освіти.

1918 р. був кандидатом у члени Всеукраїнських установчих зборів по Київському виборчому окрузі. Товариш міністра освіти УНР Директорії (1919 р.).

З В. Дурдуківським співпрацював в Українському товаристві шкільної освіти та інших освітніх структурах.

Липківський Василь Костянтинович (1864–1937) – визначний діяч Української автокефальної православної церкви, митрополит Київський і всієї Русі (1921–1927). В'язень радянських таборів. Народився в с. Полудні Липовецького повіту на Вінничині. Навчався в Уманському духовному училищі, пізніше – у Київській духовній академії. У 1890-х рр. Липківський був законовчителем Державної гімназії в Києві, згодом після прийняття сану священника – настоятелем міського собору, повітовим інспектором церковно-парафіяльних шкіл Липовецького повіту. З поч. 1900-х рр. – завідувач Київської церковно-вчительської школи. У 1905 р. звільнений з роботи за національні переконання, згодом займав посаду настоятеля Солом'янської парафії в Києві, викладав у школах.

Деякий час викладав релігію в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка. Співробітничав з Володимиром та Олександром Дурдуківськими у створенні Української автокефальної православної церкви.

Липківський Сергій Онуфрійович (1871–?) – священник, педагог, громадський діяч. Народився в селі Лебединка Уманського повіту. Походив із родини священника. Закінчив Уманське духовне училище, 1892 р. – Київську духовну семінарію. 1896 р. С. Липківський закінчив Київську духовну академію (навчався разом із О. Лотоцьким), отримав звання кандидата богослов'я.

С. Липківський разом із О. Лотоцьким очолювали нелегальну українську громаду в Київській духовній семінарії, членом якої був В. Дурдуківський.

Лисенко Мар'яна Миколаївна (1887–1946) – піаністка, педагог. Дочка М.В.Лисенка. Закінчила Московську консерваторію по класу К. Ігумнова (1908–1913). З 1913 до 1918 р. очолювала Музично-драматичну школу імені М. В. Лисенка. У 1918–1934 рр. викладач, професор (1930) Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка. Далі працювала в музичних закладах Києва та Львова, в т. ч. Львівській опері (концертмейстер, 1942–1945). Упорядкувала Педагогічну збірку п'єс-пісень для фортепіано.

Деякий час викладала музику в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – громадсько-політичний і державний діяч, учений, педагог, публіцист. Активний учасник українського національного руху, голова Української національної ради в Петрограді, генеральний писар та державний контролер УНР, міністр віросповідань Української Держави, посол УНР Туреччині. Відомий дослідник історії церкви.

Народився в сім'ї священика. Закінчив Київську духовну академію. Ще під час навчання під впливом В. Антоновича та О. Кониського обрав шлях служіння українській справі. Через політичну неблагонадійність не отримав духовного сану. Працював на державній службі в Києві, згодом – в Санкт-Петербурзі, ставши посадовцем високого рангу. Водночас займався літературною, публіцистичною та видавничою справою.

З початком Української революції 1917 р. О. Лотоцький очолював Українську національну раду в Петрограді, яка здійснювала зв'язок Центральної Ради з Тимчасовим урядом, контактував з головою уряду й міністрами для вирішення українських справ. На посаді губерньського комісара (вища державна посада) Буковини та Покуття допомагав українському населенню, яке потерпало від військових дій та русифікаторської політики Росії. Повернувся до Києва, стояв біля витоків українського державотворення.

Досвід О. Лотоцького як правника та державного службовця реалізувався в діяльності першого уряду незалежної України – Генерального секретаріату (1917), уряду Української Держави (1918), дипломатичної служби УНР (посол у Туреччині, 1919–1920). Знавець та історик церковного права, він був прихильником незалежності Української православної церкви від Московського патріархату, ініціював цей процес і багато зробив для проголошення автокефалії в 1919 р. Одними з її фундаторів були також Володимир і Олександр Дурдуківські.

В. Дурдуківський співпрацював з О. Лотоцьким у видавничій сфері, зокрема у видавництві “Вік”, вів жваве листування з ним, коли той перебував за межами України.

Матушевський Борис Федорович (1907–1977) – син Віри і Федора Матушевських. Випускник Першої трудової школи імені Т. Шевченка, студент Київського інституту народно освіти. Засуджений у справі “СВУ” до п’яти років заслання, згодом поселився в Хібіногорську (м. Кіровськ) Ленінградської області. Після Другої світової війни закінчив у Москві технікум і працював на метеорологічній станції. Помер у Києві від серцевого нападу.

Матушевський Василь Федорович (1909–1941) – син Віри і Федора Матушевських. Закінчив Першу трудову школу імені Т. Шевченка. У 1927 р. вступив до Київського художнього інституту на архітектурний факультет.

Після арешту у травні 1929 р. чотири роки перебував у таборах Заполяр’я та в засланні в Архангельську. Восени 1936 р. за підтримки видатних митців знову став студентом Київського художнього інституту. У 1937 р. заарештований разом з матір’ю і висланий до Іркутської області, де й загинув.

Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – громадський діяч, публіцист, літературознавець, критик. Народився в сім’ї священника. Закінчив Київську духовну семінарію; пізніше вчителював у Черкасах, викладав у Київській духовній семінарії. З 1897 р. – член Всеукраїнської безпартійної організації. У 1898–1902 рр. – студент юридичного факультету Дерптського університету; в університеті очолював українську громаду. У 1902 р. за революційну діяльність виключений з університету. У 1904 р. повернувся до Києва, вступив до Української демократичної партії; з осені того ж року – член Української радикальної партії, з 1905 р. – Української радикально-демократичної партії (УРДП). З 1917 р. – член Тимчасового центрального комітету, пізніше – президії Союзу українських автономістів-федералістів; того ж року обраний до Української Центральної Ради від Тимчасової Ради УРДП. У січні 1919 р. призначений дипломатичним представником УНР у Греції.

В. Дурдуківський підтримував дружні стосунки і співпрацював з Ф. Матушевським у різних сферах, зокрема видавництві “Вік”. У початковий період діяльності Першої української гімназії імені Т. Шевченка Ф. Матушевський очолював її батьківський комітет. Два сини Федора Павловича – Борис і Василь – навчались у гімназії В. Дурдуківського. Його дружина – Віра Олександрівна – лікувала після ув’язнення В. Дурдуківського.

Михайлів Юхим Спиридонович (1885–1935) – художник. Народився в м. Олешки (нині Цюрупинськ). Закінчив Херсонське реальне училище, де

відбулося його мистецьке “хрещення”. У дванадцятирічному віці Ю.

Михайлів намалював вугіллям портрет Жуковського; закінчив Московське училище живопису. Деякий час викладав малювання в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

У 1934 р. його вислано до Котласа Архангельської області. Там 15 липня 1935 р. Юхим Спиридонович Михайлів помер.

Михайлова Ганна (1890–1979) – дружина вчителя малювання школи В. Дурдуківського, художника Юхима Михайліва, автор спогадів про школу. Брала активну участь в українському культурному житті. 1949 р. емігрувала до Америки.

Мороз Михайло Наумович (1876–1938) – голова Другої Всеукраїнської православної церковної ради (1919–1924), організатор українського церковно-визвольного руху в 1920-х рр., голова президії Першого всеукраїнського церковного собору УАПЦ у Києві 1430 жовтня 1921 р. Був обраний почесним головою всіх українізованих парафій. 1924 р. відійшов від УАПЦ через внутрішній конфлікт всередині ВПЦР і перейшов на роботу держслужбовця. На процесі СВУ виступав свідком проти УАПЦ. Заарештований 15 квітня 1938 р., 29 серпня засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. Розстріляний 28 вересня 1938 р.

Співпрацював з Олександром Дурдуківським у творенні УАПЦ.

Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – літературознавець, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч. Народився в с. Малий Буялик Херсонської губернії в міщанській родині. Закінчив Одеський університет. Був заступником голови Української Центральної Ради, 1920 р. – міністр закордонних справ УНР. Після повернення в 1924 р. з еміграції працював разом з В. Дурдуківським у комісії ВУАН для складання словника живої української мови, вів літературну діяльність. Заарештований у справі “СВУ” і засуджений до розстрілу, який замінено 10 роками заслання. Звільнений у 1940 р., помер у блокованому Ленінграді.

Павлович Юрій Юрійович (1874–1947) – художник, етнограф. Народився в 1874 р. в Києві в сім’ї дійсного статського радника, який походив з родини священика з Уманщини. Навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира та рисувальній школі М. Мурашка. Деякий час викладав малювання в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Павлушков Микола Петрович (?–?) – син Серафими Дурдуківської і П. Павлушкова. Народився в Тулі, Росія. Навчався в Першій трудовій школі імені Т. Шевченка. Після закінчення школи вступив до Ветеринарного інституту, звідки його незабаром виключили. М. Павлушков домігся поновлення, проте потім вирішив продовжити навчання в Київському інституті народної освіти на історичному факультеті.

19 квітня 1930 р. став першим заарештованим за звинуваченням в участі у “СВУ”. Відбував ув’язнення в Соловецькому таборі особливого призначення (СЛОН). 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох розстріляний капітаном держбезпеки Михайлом Матвєєвим.

Петров Микола Іванович (1840–1921) – історик української літератури і науки, етнограф. Член Українського Наукового Товариства у Києві. Дійсний член НТШ (з 1911), член-кореспондент Петроградської АН (з 1916), академік ВУАН (з 1918).

Навчався в Київській духовній академії. В. Дурдуківський під керівництвом М. Петрова розпочав роботу над кандидатською дисертацією. В. Дурдуківський підтримував зв’язки з М. Петровим і після закінчення академії, допомагав у науковій праці, листувався з ним. У радянський час написав наукову працю про діяльність академіка М. Петрова.

Прокопович В’ячеслав Костянтинович (1881–1942) – громадський, політичний і державний діяч, історик, публіцист. Народився в Києві в родині священика. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, працював учителем історії в Державній київській гімназії, звідки звільнений за “українофільство”. Учителював у приватній гімназії, працював бібліотекарем у Київському міському музеї. У 1911–1914 рр. був редактором українського педагогічного журналу “Світло”, автором статей в українській пресі, зокрема в “Раді”, де виступав під псевдонімом “С. Волох”. Після 1905 р. – діяч Української демократично-радикальної партії, згодом ТУП. У 1917 р. член Центральної, згодом і Малої Ради. З 1919 р. – за кордоном.

Деякий час викладав історію в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Прохорова (Тобілевич) Марія Іванівна (1883–1957) – педагог, донька І. Карпенка-Карого. Деякий час працювала в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка. Викладала французьку мову.

Пучківська Надія Олександрівна (1908–2001) – лікар-офтальмолог, доктор медичних наук, професор, академік Академії медичних наук СРСР, дійсний член НАН України, Герой соціалістичної праці, учениця відомого офтальмолога, академіка Володимира Філатова, почесний громадянин м. Одеси. У 1920-х рр. навчалась у Першій українській гімназії – трудовій школі імені Т. Шевченка. (Віленський Юрій. Епоха Надії Пучківської // Дзеркало тижня. – 2007. – 1824 вересня (№37).

Рильський Максим Тадейович (1895–1964) – поет, перекладач, публіцист, громадський діяч. Класик української літератури, знавець слов'янських літератур. Директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України. У 1920-ті рр. підтримував зв'язки зі школою В. Дурдуківського, відвідував її, учням і директору присвятив вірш.

Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог і громадська діячка, одна з піонерок українського жіночого руху.

Народилася у французько-шведській родині. З 9 років жила в Києві, де закінчила гімназію й увійшла в українське патріотичне середовище Лисенків-Старицьких. З 1871 р. разом із сестрою Марією організувала в Києві перший дитячий садок і почала вводити позашкільну освіту для дорослих. Співзасновниця і співробітниця педагогічного журналу “Світло” (1910–1914).

З 1917 р. – член Української Центральної Ради. У Міністерстві освіти (за гетьманату) очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти, брала активну участь у дерусифікації шкіл, підготовці українських шкільних підручників і в укладанні плану й програми єдиної діяльної (трудової) школи

Софія Русова справедливо вважається класиком вітчизняного дошкільного виховання.

Деякий час працювала вчителем у Першій українській гімназії імені Т. Шевченка, викладала французьку мову. В ній до еміграції С. Русової навчалась її онука.

Слуцький Юрій (?–?) – учитель Першої української гімназії імені Т. Шевченка. Вів старші підготовчі класи.

Собко Вадим Миколайович (1912–1981) – український письменник, автор близько 30 книг. Серед них роман-трилогія “Шлях зорі”, роман “Запорука миру” (Сталінська премія 1951 р.), роман “Лихобор” (Державна премія УРСР імені Тараса Шевченка 1975 р.)

У 1920-ті рр. навчався у школі В. Дурдуківського. Брат Наталії Собко, також учениці цієї школи.

Собко Наталія Миколаївна (?–?) – філолог, педагог. Випускниця Першої української трудової школи імені Т. Шевченка, сестра письменника Вадима Собка, мати письменника, кінодокументаліста, дисидента Гелія Снегірьова (1927–1978).

Солочинський Василь (?–?) – у 1920-ті рр. учень Першої української гімназії імені Т. Шевченка, навчався малярства в художника, вчителя гімназії Ю. С. Михайліва. 1929 р. заарештований і засланий в Азію.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця, перекладачка, громадська діячка. Народилася в Києві. Одружилася з лікарем, доцентом університету Олександром Черняхівським. Співпрацювала з родиною Дурдуківських, зокрема з Онисією Дурдуківською. Очолюваний нею комітет охорони безпритульних дітей опікувався сиротами з Галичини, які в роки революції навчалися в гімназії В. Дурдуківського. 1929 р. заарештована у справі “СВУ”. Засуджена до 5 років суворого режиму. За кілька місяців була звільнена і вислана до міста Юзівка. 1936 р. повернулася із заслання до Києва. Наприкінці липня 1941 р. знову заарештована й по дорозі до м. Акмолінськ померла.

Степанишина Оксана Михайлівна (? – ?) – педагог. Деякий час викладала історію в Київській трудовій школі імені Т. Шевченка, очолюваній В. Дурдуківським.

Степовий Яків Степанович (1883–1921) – композитор. Народився в м. Харкові. Батько Якова працював у церковному хорі, старший брат – Федір Якименко – навчався співу в Петербурзькій придворній капелі і згодом став відомим українським композитором. Яків також був зарахований до Петербурзької придворної капелі й за час перебування в ній (1895–1902 рр.) оволодів професією диригента, навчився грати на фортепіано та кларнеті.

З початком Першої світової війни Я. Степового мобілізують до російської армії і призначають писарем санітарного поїзда. У травні 1917 р. композиторові вдалося звільнитися від служби в царській армії. Він став викладачем Київської консерваторії і керівником Музичної драми та Державного вокального ансамблю. Після чергової концертної подорожі Я. Степовий несподівано захворів на тиф і в 1921 р. Похований на Байковому

кладовищі у Києві.

Співпрацював з Сергієм Дурдуківським як співаком.

Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) – український громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник, перекладач. Літературні псевдоніми – Іван Сердешний, Ів. Січовик, Світленко. Чоловік дитячої письменниці Оксани Стешенко. Зять драматурга Михайла Старицького. Батько бібліографа Ярослава Стешенка та акторки, перекладачки Ірини Стешенко.

Був членом Старої громади, УСДРП і ТУП. В 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар освіти.

Тісно співпрацював і мав товариські стосунки з В. Дурдуківським.

Токаревська Ніна Сергіївна (1888–?) – педагог. Народилась у с. Кочубеїв Кам'янецького повіту Подільської губернії в родині священника. Мала незакінчену вищу освіту. До арешту – 23 липня 1929 р. – працювала вчителькою Першої київської трудової школи імені Т. Шевченка. Засуджена до трьох років позбавлення волі умовно. Подальша доля невідома. Пленум Верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок у справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

Томілін Віктор Костянтинович (1908–1941) – композитор, піаніст. Народився в Бердичеві у родині вчителів. 1931 р. сім'я переїхала до Києва. На початку 1920-х рр. навчався в Першій українській гімназії – трудовій школі імені Т. Шевченка. У ній познайомився з композитором і музикознавцем, учителем школи Арнольдом Альшвангом – випускником Київської консерваторії. Це знайомство відіграло вирішальну роль у долі В. Томіліна. У 1927 р. закінчив Київський музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка, у 1932 р. – Ленінградську консерваторію. Член Спілки композиторів СРСР. Викладав у музичному технікумі Ленінградської консерваторії, брав участь у багатьох фольклорних експедиціях. Серед його творів – опери, балети, сюїти, романи, пісні: “Песня о Тельмане”, “Гибель Чапаева”, “Песня о Щорсе”. Значну увагу приділяв музичним творам для дітей. З початком Другої світової війни пішов добровольцем на фронт. Загинув 1 грудня 1941 р. в боях за Ленінград.

Трезвинський Юрій Костянтинович (1886–?) – педагог. Народився у с. Самородні Канівського повіту Київської губернії в родині священника. Українець. Мав незакінчену вищу освіту. До арешту – 3 липня 1929 р. – працював учителем Першої київської трудової школи імені Т. Шевченка.

Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно. Подальша доля невідома. Пленум верховного суду УРСР 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину.

Ходзицький Дмитро Маркіянович (1886–1962) – священик, уродженець с. Судяще, Шевченківського округу. Вихованець Київської Духовної семінарії, по закінченні якої вчителював у духовній школі в Умані. З 1919 р. проживав у м. Києві, працював у Першій українській гімназії ім. Т. Шевченка, з 1922 р. – священик Покровської церкви (Київ), згодом перейшов у Вознесенську церкву УАПЦ на Деміївці. Заарештований у 1929 р. Засуджений. Відбув дев'ять років ув'язнення на біломорсько-балтійському каналі. Вдруге був ув'язнений в липні 1944 р. Реабілітований 1989 р.

Холодний Григорій Григорович (1886–1938) – педагог. математик, фізик. Народився у м. Тамбов (Росія), закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Працював у Москві та на Чернігівщині. З 1926 р. очолював Інститут української наукової мови ВУАН. Певний час викладав у Першій та Другій українських гімназіях м. Києва. 1929 р. заарештований у справі СВУ. Засуджений до восьми років позбавлення волі та позбавлення прав на наступні 3 роки. У 1938 р. засуджений до страти.

Холодний (Холодний-старший) Петро Іванович (1876–1930) – художник-імпресіоніст, художник-монументаліст, громадський і освітній діяч. Народився в м. Переяславі Полтавської губ. (нині м. Переяслав-Хмельницький). Навчався в 4-й Київській гімназії, у 1894–1898 рр. – на природничому відділі фізико-математичного факультету Київського університету св. Володимира. Після закінчення навчання викладав хімію в приватних київських гімназіях, проводив лабораторні дослідження під керівництвом хіміка М. Бунге. У 1899–1917 рр. був асистентом, викладачем і професором на кафедрі фізики Київського політехнічного інституту; у 1906–1917 рр. директором комерційної школи Товариства вчителів м. Києва. Був одним із засновників київської філії товариства “Просвіта”. Співробітничав у природничо-технічній секції Українського наукового товариства в м. Києві, редагував її наукові збірники. Був членом Товариства українських поступовців (ТУП), пізніше – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). У 1917 р. був обраний членом Української Центральної Ради від просвітницьких організацій Києва; входив до складу Малої Ради (від УПСФ), був призначений товаришем Генерального секретаря народної освіти.

Холодний П. І. – перший директор Першої української гімназії імені Т. Шевченка. Після призначення заступником Генерального секретаря освіти передав гімназію В. Дурдуківському, з яким раніше співпрацював у створенні київської “Просвіти”, всеукраїнської вчительської спілки та української шкільної освіти.

Цимбал Тетяна Іванівна (1908–1995) – українська актриса, майстер художнього слова, громадська діячка, шестидесятниця. Народилася в Києві в родині народних учителів, організаторів перших українських шкіл. За свою патріотичну просвітницьку діяльність батьки зазнавали переслідувань як царату, так і радянської влади. За даними Ю. Л. Юркевича, навчалась у Першій українській гімназії – трудовій школі імені Т. Шевченка, за іншими – в 2-й українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. 1930 р. закінчила музично-драматичний інститут імені Миколи Лисенка. Працювала в театрі “Березіль” Леся Курбаса. Вела велику патріотичну концертну і громадську роботу. Завдяки її зусиллям було споруджено пам’ятник Лесі Українці в Ялті. Поширювала самвидав, морально і матеріально допомагала родинам політв’язнів. Постійно перебувала під контролем радянських владних структур. (Олена Леонтович. Родина Цимбалів. На прикладі легендарної сім’ї можна вивчати історію нашої країни // День. – 2011. – 20 січня, №8 (2011))

Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) – український громадський діяч, лікар-гістолог. У 1893 р. закінчив Третю київську гімназію та Київський університет св. Володимира. Від 1918 р. – професор Київського університету св. Володимира. Організатор медичної секції Українського наукового товариства в Києві, перший голова Всеукраїнської спілки лікарів-українців, дійсний член НТШ у Львові, один із авторів “Російсько-українського словника” (Київ, 1920), активний творець української медичної термінології.

Чоловік письменниці Людмили Старицької-Черняхівської та батько закатованої сталінською охранкою талановитої письменниці Вероніки Черняхівської.

Разом із дружиною, С. Єфремовим, В. Дурдуківським та ін. підсудний у сфабрикованому процесі Спілки визволення України (1930).

Чехівський Володимир Мусійович (1876–1937) – політичний, державний і церковний діяч, журналіст, історик церкви, прем’єр-міністр уряду УНР. Народився в с. Горохуватці Київського повіту Київської губернії в сім’ї священика. Навчався в Київській духовній семінарії, у 1896–1900 рр. – у Київській духовній академії, яку закінчив зі ступенем кандидата

богослов'я.

Після революції разом із Володимиром і Олександром Дурдуківськими та ін. брав участь в організації Української автокефальної православної церкви.

З 1920 р. співробітничав зі Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР), у 1921–1924 рр. – член її президії, викладач пастирських курсів у Києві. Брав участь у I Всеукраїнському православному церковному соборі (1430 жовтня 1921 р.) як голова ідеологічної комісії УАПЦ; організував і очолив “Братство робітників слова”. Голова II Всеукраїнського православного церковного собору (17-30 жовтня 1927 р.). У 1929 р. заарештований за звинуваченням у приналежності до “Спілки визволення України”; засуджений до смертної кари з заміною її 10-річним ув'язненням, яке відбував у Харківському та Ярославському політизоляторах; 1933 р. переведений до Соловецького табору особливого призначення, розстріляний у 1937 р.

Чикаленко Євген Харлампович (1861–1929) – громадський і культурний діяч, видавець, меценат, теоретик сільського господарства.

Народився в с. Перешорах Ананьївського повіту Херсонської губернії (тепер Одеська область) в сім'ї урядовця-землевласника. Закінчив приватний пансіон в Одесі та Єлисаветградське реальне училище. З 1881 р. – студент природничого факультету Харківського університету.

Фінансував видання газет “Громадська думка” (1905–1906 рр.), “Рада” (1906–1914 рр.), творів українських письменників (І. Франка, С. Васильченка, В. Винниченка, М. Коцюбинського, А. Тесленка та ін.). Упродовж 1914–1917 рр. переховувався від поліції в Фінляндії, Петрограді та Москві. З березня 1917 р. – видавець газети “Нова рада”; з квітня 1918 р. – член Української Центральної Ради від Союзу українських автономістів-федералістів.

З 1920 р. жив у м. Відні (Австрія), 1925 р. виїхав до Чехословаччини; обраний головою термінологічної комісії при Українській господарській академії в Подєбрадах. Помер у м. Празі після тривалої хвороби.

В. Дурдуківський співпрацював з Є. Чикаленком у ряді видань, які той редагував та фінансував.

Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965) – громадсько-політичний діяч й археолог (учень Федора Вовка, разом з яким збирав археологічні й етнографічні матеріали). Дійсний член НТШ (з 1932 р.) й Української вільної академії наук (з 1945 р.). Родом із с. Перешори на Херсонщині, син Євгена Чикаленка. Закінчив приватну гімназію Г. А. Палькера (1907) у Києві. Навчався на природничому факультеті Лозаннського (1907–1909), та Петербурзького університетів (1909–1913).

Діяч УСДРП, член Української Центральної Ради (її секретар) і Малої Ради. З 1920 р. в еміграції в Польщі, Празі, Франції й Німеччині.

Деякий час викладав природознавство в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка.

Шараївський Нестор (1865–1929) – архієпископ Української автокефальної православної церкви, член Української Центральної Ради, визначний проповідник. Закінчив Київську духовну академію, доктор теології. Довгий час працював у Вінниці як священик (від 1891 р.) і законовчитель Вінницької гімназії. Після 1917 р. разом з В. Липківським активно включився в церковний рух щодо створення Української православної церкви.

24 жовтня 1921 р. на Першому Всеукраїнському православному церковному соборі висвячений на архієпископа Київського і заступника Митрополита Київського і всієї України (до 1927 р.). Голова Перекладової комісії УАПЦ, перекладач богослужбових книг.

У жовтні 1927 р. був на Другому Всеукраїнському православному церковному соборі. Обраний до проводу УАПЦ. Був чесною людиною, не любив інтриг та політиканства, визначався високим моральним рівнем особистого життя та церковної праці.

У 1927–1929 рр. перебував у крайній матеріальній нужді. Під тиском радянської влади зубожів і фізично знесилений помер у Києві 29 жовтня 1929 р. Єдиний з єпископів УАПЦ, якого з великою пошаною поховано в Києві, біля Софійського собору.

Володимир і Олександр Дурдуківські співпрацювали з Н. Шараївським у творенні Української автокефальної православної церкви.

Шарко Вадим Вікторович (?–?) – педагог, професор. Деякий час викладав математику у школі В. Дурдуківського. Засуджений у справі “СВУ”.

Шульгіна Любов Миколаївна (?–?) – педагог. Деякий час працювала в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка. Вела молодші підготовчі класи.

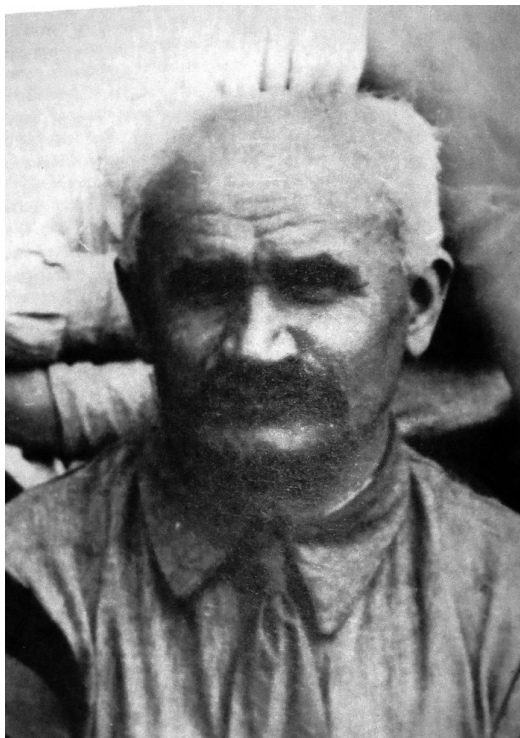
Шульгіна-Іщук Надія Яківна (1888–1979) – педагог. Народилася в Києві в сім’ї українських громадських діячів Якова Шульгіна та Любові Устимович.

Вирізнялася здібністю до математичних наук. Закінчила Київську гімназію і вступила на Вищі жіночі курси. Протягом 1917–1922 рр.

працювала в Першій українській гімназії імені Т. Шевченка в Києві, брала участь у створенні навчальних програм для шкіл і видала перший український підручник з математики.

Згодом виїхала за кордон. Автор спогадів про Першу українську гімназію імені Т. Шевченка.

Юркевич Марія Павлівна (?–?) – педагог. Мати учня Першої української гімназії – трудової школи імені Т. Шевченка – Юрія Львовича Юркевича, який написав спогади про гімназію. Викладала в школі В. Дурдуківського хореографію і фізкультуру.

Володимир Федорович
Дурдуківський

Онися Федорівна
Дурдуківська, 1936 р.

Сергій Федорович Дурдуківський. 1927 р.
(ЦДАМЛІМ України. – Ф. 1031).

Будинок у Києві по вулиці Гоголівській, 27, у якому від початку ХХ ст. мешкали родина Дурдуківських та С. Єфремов до арешту С. Єфремова та В. Дурдуківського у 1929 році. Фото Б. Ф. Матушевського. 1966 рік.

Співробітники видавничого товариства “Вік”, заснованого 1895 р.
з ініціативи Олександра Кониського. Стоять: С. Єфремов, В.
Доманицький, Ф. Матушевський.
Сидять: В. Страшкевич, В. Дурдуківський, О. Лотоцький;
м. Київ, 1902 р.

Учні другого класу з директором школи Володимиром Дурдуківським,
1921 р.

Шкільна Рада української школи ім. Шевченка номер 1 в Києві.
Учбовий рік 1922/23.

Сидять зліва направо: Марія Лисенко, Ганна Михайлова, Юхим Михайлів, Пилип Козицький, Катерина Буханівська, Оксана Степанишина, Олександр Гребенецький.

Другий ряд: Оля Адамець (представник учнів), Марія І. Тобілевич, Володимир Федорович Дурдуківський, Любов Шульгіна, Василь Димнич (представник учнів), Надія Шульгіна, Марія Юркевич.

Третій ряд — стоять: Юрій Трезвинський, Йосип Гермайзе, Доменіка Дудар, Денисенко (представник батьків), Освальд Бурггардт (Юрій Клен), Катерина Лазаревська, Володимир Вовчанівський, Валентин Гончаров.

Президія Музичного товариства ім. М. Леонтовича (1922 р. – ?).
 Стоять зліва направо: М. Ботвинівський (Мельник?), Ю. Меженко, П.
 Тичина, С. Дурдуківський, П. Козицький. Сидять зліва направо: О.
 Чапківський, Ю. Михайлів – голова Товариства, М. Качеровський, Д. Коліух
 (голова Дніпросоюзу). (ЦДАМЛМ України. – Ф. 1031).

Руйнування будинку, де мешкали Дурдуківські та С. Єфремов,
 8 січня 1972 року.